

32VI
Թ-83

Խ. ՌՈՓՈՒԶՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ

ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՍԻՐԻԱՅԻ ԵՎ ԼԻԲԱՆԱՆԻ

ԱԶԳԱՅԻՆ - ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ

ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻՆ

✓
АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

О. Х. ТОПУЗЯН

УЧАСТИЕ АРМЯН
В НАЦИОНАЛЬНО-
ОСВОБОДИТЕЛЬНОМ И
ДЕМОКРАТИЧЕСКОМ
ДВИЖЕНИИ СИРИИ
И ЛИВАНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1968

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՇ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՏՐ

33
7-83

Հ. Խ. ԹՈՓՈՒԳՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՍԻՐԻԱՅԻ ԵՎ ԼԻԲԱՆԱՆԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ
ԵՎ ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ
ՇԱՐՃՈՒՄՆԵՐԻՆ

342

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՇ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ԵՐԵՎԱՆ 1968

Հայկական, արաբական, օտարերկրյա և այլ աղբյուրների հիման վրա աշխատությունում ցույց է արվում արաբների և հայերի համատեղ պայքարը Ֆրանսիական զազուկաբարեկրի զեմ՝ մանգաթի վերացման, Սիրիայի և Հիբրանանի անկախության համար: Ուսումնասիրությունում զգալի տեղ է հատկացված հուպատերազմյան ժամանակաշրջանում անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների և ներքին սեանգիայի զեմ՝ հայ և արաբ աշխատավորների մղած պայքարին:

Մ Ո Ս Ջ Ա Ր Ա Ն

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ Հեղափոխության հաջթանկը լուսավորեց Արևմուտքի պրոլետարիատի և Արևելքի Հեղված ժողովուրդների զեպի սոցիալիզմ առաջերգող օւղին: Հեղզծելով Հոկտեմբերյան Հեղափոխության փորձի միշազգային նշանակությունը, Վ. Ի. Հենինը գրել է, որ այն «...մտավ պատմության մեջ իբրև սոցիալիզմի եվանճում և ազագա միշազգային սեուլուցիան այդ փորձի վրա է կառուցելու իր սոցիալիստական շենքը»¹:

Սոցիալիզմի համաշխարհային սխտեմի ստեղծումն ու ամրապնդումը զազությանն ու կարյալ երկրների ժողովուրդների առաջ բաջեցին ազգային վերաննդի, զարավոր Հեռամենացության ու աղբատության վերացման հասնելու հեռանկար: Իմպերիալիզմն անգոր է այլևս փակվու ազգային-ազատագրական շարժումների ճանապարհոր: Հասել է իմպերիալիստական զարաշրջանի մաշրամուտը: ՍՄԿԿ ծրագրում սոված է, «Արզի զարաշրջանը, որի հիմնական բովանգակությունն անցումն է կապիտալիզմից սոցիալիզմին, երկու հակադիր հասարակական սխտեմների պայքարի զարաշրջանն է, սոցիալիստական և ազգային-ազատագրական անվուլուցիանների զարաշրջանը, իմպերիալիզմի կորձանման, զազության սխտեմի վերացման զարաշրջանը, նորանոր ժողովուրդների սոցիալիզմի օւղին անցնելու, համաշխարհային մաշտարով սոցիալիզմի և կոմունիզմի հաղթանակի զարաշրջանը»²:

Երկու հակադիր հասարակական սխտեմների պայքարի պայմաններում, ազգային-ազատագրական շարժումները, բունկալական ուժիմների հեմ ժողովրդա-զեմոնրատական կուլթները, ազգային Հեյման զեմ ուղզված համալեմոնրատական պայքարը, այդ բոլորը խորացնում են կա-

¹ Վ. Ի. Հենին, Երկեր, հ. 27, էջ 513:

² ՍՄԿԿ Ծրագիրը, Երևան, 1961, էջ 5:

սոցալիստական սխումբի ընդհանուր նվաճմամբ, արագացնում ինչպե-
րապիսիքի անկման և բաշխայման սրբոցը, նպաստելով սոցիալիզմի և
կոմունիզմի հաղթանակին: Այդ տեսանկյունից էլ պետք է դիտել և գնա-
նատել արարական երկրներում ծավալված ազգային-ազատագրական շար-
ժումները և հայերի մասնակցությունը այդ շարժումներին:

Միջև տարին համաշխարհային պատերազմը արարական ազգային-
ազատագրական շարժումները ուղղված էին ամենայն բնակչություն, իսկ 1920-ական թվականներից անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիզմի տե-
րապետության դեմ: Այսպես, այդ երկրների ժողովուրդները Ֆլանդրիեի և
ազգային-ազատագրական պայքարի նոր էտապ, գաղութարարության մեա-
ջրդրիները սեչւացնելու, օտարերկրյա մեծտերերից զրտա մզելու, ազ-
գային արդյունաբերությունը վարզացնելու, ազրարային արժատական
ուկտրով կենսագործելու, հասարակական կյանքը դեմոկրատացնելու և
համազգային այլ ինչդիրներին լուծման նամար մղվող պայքարի կտապը
Ուլազրավ երևույթ է, որ այդ երկրների ժողովուրդների մեա որոշակի
կտրում է կտապված գնալու վարզացման ու կապիտալիստական ուղիով և
մանավանդ ավելի ու ավելի է խորանում նրանց նամարվումը միևնույն
թև սոցիալիստական վերակառուցումը լավագույն ուղին է նամամտցու-
թյունը հաղթանարելու և արտադրական ումերի լրակատար ծաղկում
իրագործելու համար:

Այդ ինչդիրներին լուծման գործում աշխույթ մասնակցություն է ցու-
ցարելում նաև արարական երկրների հոծ հայությունը: Մեծամուտ արևել-
քի արարական երկրներում ապրում են ավելի քան 300.000 հայեր, այդ
թվում 140.000 կրեանում, 110.000 Միրիաում, 25.000 Արպատում,
20.000 Իրաքում և 15.000 Հորգանում: Այդ հայությունը անցյալում
էր ապրել, այսր էլ չի ապրում արար հասարակականությունից միևնույն-
ված իրենամտոսի համայնքի կյանքով: Հայերը զրոծուս մասնակցություն
են բերում արարական մշակույթին, հասարակական և տնտեսական կյանքի
վարզացմանը, զգալի դեր են կատարում արժանանքի ծաղկման, արդյու-
նաբերության ստեղծման և անտարական կապերի ընդլայնման գործում:
Փատկանայի լավերի են հասնում հայ բուրժուաններին կապիտալ ներդրում-
ները ևս և գունավոր մնալուրդային, հյուսանքնդին, կաշեգործության,
սնամագործության, կիթնանման, կանչուցագործության, սնեղի և այլ
արդյունաբերական մեանարկություններում, ինչպես նաև անտարի տար-
քի հյուղերում: Կրեանում հայ կապիտալիստներին է պատկանում ազ-
գային արդյունաբերության մանր կապիտալների 42, միջին կապիտալների
18 և անտարական խոշոր կապիտալների 10 տոկոսը: Հայերը զգալի կա-
պիտալներ են ներդրել նաև Մերիայի, մասամբ էլ Արպատոսի, Իրաքի և

Հորգանների տնտեսության տարրեր ընազավաններում: Մերիայի տնտե-
սական գործիչները Արշալույսի Բեհյան հայտարարել է. «Հայ տարրը
կեամ է մեր ամենաարիքին փորձամանությունը, որը իր ազատամու-
թյամբ, աշխատաբերությամբ և ույիմությամբ մեծ ծառայություններ մա-
տուցած է այս երկրին»:

Արարական հասարակության նեա այգպիսի սերտ կապերով ըն-
գնուղված հայ հասարակության ծոցում գործող զառաքյան կազմակեր-
պությունները, ունենալով հանդերս իրենց արզային որոշակի օտանմա-
նատությունները, կենկերտ խնդրներն ու նպատակները, հիմնականում
չէլում են արարական սոցուլու: Բաղի արարական կոմունիստական կու-
սակցությունների շարքում ընգրկված հայ աշխատակրները, արա-
րական երկրներում գործում են նաև Սոցիալ-դեմոկրատ Շեչայան, Թամ-
կազար ազատական և հայնակցություն կուսակցությունները, որոնցից
չուրաբանչյուրն ունի բավական թվով անդամներ, կենտրոնական և շրջա-
նակին մարմիններ, անուաններ, մամուլի օրգաններ: Երանք վերահսկում
են պրոցեսներ, մշակույթային, երիտարարական և այլ միություններ:
Երանք տանանապես լայն հասարակական-քաղաքական գործունեություն
են մամուլում Մերիայում և կրեանում, մասնակցելով քաղաքական
հակադիր նակատների պայքարին:

Ինչպիսի քաղաքակալություն են վարում այդ կազմակերպություն-
ները: Հայ կոմունիստները, գործելով արարական կոմունիստական կու-
սակցությունների շարքերում և արտանյուխով բաները դասակարգի և
աշխատավոր ժողովրդի կտրումները, վարում են անբող աշխարհի նայու-
նի հակաբույգերիաշխատական քաղաքականություն, պայքարում ազգային
լիով անկախության, լայն դեմոկրատիայի համար, հակամիգրիտալի-
ստական-հակաֆեոդալական հեղափոխությունը միջև վերջ հասցնելու հա-
մար: Ոչ վերաբերում է ազգային կուսակցությունների քաղաքականու-
թյանը, այպս պետք է նշել հետևյալը: Հեչակյանները հանդես են գալիս
անակցիայի, ինչդիրալիզմի և պատերազմի դեմ, խաղաղության, խաղաղ
գոյակցության, սպասակցությունների կրճատման, միջուկային զենքի
կրեանում ու փորձարկումների արդիւլուս օտրին: Մտապօրապես այդ-

«Արարատ, 6 հուլիսի 1946: Ներգաղթի օրերին, կրիտական
սով-կուսության թերթի թղթակիցը կրեանների պրեմիեր Ռիադ Սուհեհ Նաք է
ավել. «Հայկական զաղույթը մեծ տեղ կրամ կրեանի տնտեսության
մեչ: Անոնց ներգաղթը սրին լվհաս» այդ տնտեսության: Սուչը պա-
տարանակ է. «Ատրկա կիչա է Հայերու միկնումով շատ լավ տարրեր
սրին գործնեցնելը» (սոցուլուրդի մայի, 8 հունվար 1947): Իսկ Մե-
րիայի հանրակալություն նախագահ Շյուրքի Բուլալյան հայտարարել է, որ
Հայերը կոպտակ են միքիական արդյունաբերության և արճեստների
վարզացմանը» («Հուսարիեր, 22 հեչակերի 1957):

3 «Մեր կշանարան է Հաաաը, Բելյուսի, 31 օրոստոսի 1960 (այու-
հետև «Մ. Ն. Հաաաը»):

պիտի քաղաքակառուցմանը են վարում նաև ռամբադաները, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության XXII համագումարը ընդգնեց, որ այդ կուսակցությունները այժմ վարում են Սովետական Հայաստանին առնչվող գիտ, պրոպագանդայի մեր հանրակրթության եզրահանգները, պայթուցիկ իմպերիալիզմի և Գաշապետյանի գիտ, Այդ վերաբերմունքը, ինչպես նշվեց XXIII համագումարի հաշվետու զեկուցման մեջ՝ «ենն զեր հազարը, ունեցողքից մեր ներառելի և բուրբի համակրանքը զիսկ իրենց ստիբախատական հարցերը, ամբողջովին սխուրարանյա ստաշարման կազմակերպությունների գիրքը և համախորհելով նրանց ուժերը խաղաղության և իրենց մոլորիչ նրանկության համար դաշնակների սեակ-քիտ, բուրժուա-նախնայատական պարտիզի գեմ մզվող պայթուցիչ»:

Գաղութային ու կախյալ երկրներում ծավալված ազգային-ազատագրական և զեմոկրատական շարժումների գիտական ուսումնասիրությունը ունի արդիական քաղաքական նշանակություն: Սովետական գիտնականները զեանասելի աշխատանք են կատարել և կատարում այդ ընթացմամբ: Սակայն, ուսումնասիրելով արարական ազգային-ազատագրական շարժումները, նրանք համարյա չեն բարձրացնում այդ շարժումներին հայերի մասնակցության հարցը, այնինչ հայերը պատվավոր դեր են կատարում Սիբիրայում, Արևմտյան և մյուս արարական երկրներում ծավալված հաղթանակախառնակական-հեղափոխական պայքարում: Ջ. Կիրաբոյանի և Հ. Հակոբյանի, Լ. Խարաբոյանի, Կ. Գալստյանի և որիշների աշխատություններում այդ շարժումներին հայերի մասնակցության մասին խոսվում է հարեանցիորեն, որովհետև հիշյալ նեղնականները նպատակ չեն ունեցել այդ հարցի համակողմանի լուսաբանումը:

Ահր ուսումնասիրած հարցին նվիրված առանձին աշխատություն չկա

5 ԶԿ ԿԿ-ի հաշվետու զեկուցումը ԶԿ XXIII համագումարին, 1964 թ., էջ 108:

6 Ջ. Կիրաբոյանի և Հ. Հակոբյանի, Գաշապետյանի իմպերիալիզմի գործակալներն են Մերձավոր արևելյան երկրներում, Երևան, 1960:

7 Լ. Խարաբոյանի, Սիբիրայում կուսակցությունները մամուլական կողմից լուսաբան, Երևան, 1964:

8 Կ. Գալստյանի, Սիբիրայում առաջադեմական կազմակերպությունները խաղաղության և զեմոկրատիայի համար մզվող պայթուցիչ, Երևան, 1962: Արևմտահայ գեմոկրատական մամուլի պատմությունը, Երևան, 1964:

նաև սխիտում: Միհրան Ազատյանի⁹, Արատվաղ Սյուրմեյանի¹⁰, Հովհ. Արաբյանի¹¹ և մի շարք որիշների աշխատություններում ընտանրվում են Սիբիրայի և Արևմտյան հայկական գաղութների տարրեր հարցերը: Սակայն, այդ նեղնականները կամ շրջանում են, կամ էլ այս կամ այն շահով միայն շոյափում այդ երկրների ազգային-ազատագրական և զեմոկրատական շարժումներին հայերի մասնակցության նա կազմված հարցերը:

Միհրան Ազատյանի աշխատությունը հեմնակնում նվիրված է գաշապետի «անհայրենի» գիտությունը քաղաքակառուցության ընտանրությունները: Նա Սիբիրայի և Արևմտյան հայկական գաղութի մի շարք հարցերի ընդհանրացումով նաեղն է միայն զբաղակցությունների Գաշապետյանի հեղափոխական քաղաքակառուցության նպատակների մասին: Սակայն նա չի տեսնում, որ գաշապետի արտասահմանի հայությունը Սովետական Հայաստանին հակադրելու միջոցով կրում են, նախ և առաջ, յուրաքանչյուր երկրում, այժյժ զեպտում Սիբիրայում և Արևմտյան Հայությունը ծառայեցնել իմպերիալիզմի նպատակներին: Բացի այդ, անտեսելով ստիբախատական գործունեության որիշը զերք քաղաքական-հարակական կյանքում, նա չի կարողանում կազմ գտնել հայկական և արարական միջավայրում զարգացող երևույթները իրարից տարրեր ծաղմուղական շարժումների միջև:

Ա. Սյուրմեյանի աշխատությունը պարունակում է զգալի թվով փաստական տվյալներ Սիբիրայի առաջին և երկրորդ համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած մամանակաշրջանի ստիբախատական գրույթան մասին: Նույն տալով նաեղն Սիբիրայի գյուղացիության թվա մեծանը, նա չի տեսնում որա իրական պատճառները և, պարզամտորեն, հայտնի է կապում մանդատային բիբուսության արարույթին խարտիսիկ սեղորների նաև Ավիլին, նա ոչ մի կարգ չի գտնում գյուղացիության կեանքի փոփոխության և Սիբիրայում բնկված գյուղացիական ապստամբությունների միջև, մինչև անգամ Ջերի Գրուզի գյուղացիական ապստամբությունը համարում է ոչ թե կոյալ ֆրանսիական իմպերիալիզմի տիրապետության զեմ, այլ զբաղաքական շփոթություն¹²:

Հովհ. Արաբյանի աշխատությունը հեղնակնում է համառոտ որվազիտ արարական ազգային-ազատագրական շարժումների պատմության վերջին գլխում նա անըստարձեղ է հայերի մասնակցությունը Սիբիրայի

9 Մ. Ազատյան, Այսի վերջին ամտակար և իր թեղապարտ զավատականը, Բեյրութ, 1926:

10 Ա. Սյուրմեյան, Սուրբա, Հայեպ, 1940:

11 Հ. Ազատյան, Արարական ազգային-ազատագրական զարթունք, Բեյրութ, 1929:

12 Ա. Սյուրմեյան, Սուրբա, էջ 348, 405 և 430:

և Լիբանանի ազգային-ազատագրական շարժումներին՝ Սաֆայն այդ պլեթի հիմնական քերթվածն այն է, որ Հեղինակը Հանգանակունեն կասց չի անում պատմական փաստերի վրա, այլ բավականանում է շարադրելով արար գործիչներին և մամուլի լրագրների գնահատականները՝ Սիրիայի և Լիբանանի մտավորականների Հակահեղինակախառնական պայքարին հայերի ցուցաբերած մասնակցության մասին։

Իսկ գլուխդրան արժանական պայքար մղող դասակարգի գաղափարախոսները, քաղաքագետները, պատմաբանները գիտակցաբար ազգաբազում և կեղծում են պատմական Հնամատուցները, երանք արարական ազգային-ազատագրական շարժումները համարում են սրբաբն ճարճված շարժումներ։ Երանք անելով Ջերիկ Դրուզի 1925-1927 թվականների պատասմությունը Ֆրանսիական զորագրել կոմիտայի կողմի վերադրեմունքի և անդրկական միջամտության հետևանքն լրին, Իսկ հետագա տարիներին, երանք Սիրիայի և Լիբանանի ազգային անկախության պայքարում տեսնում էին սխարմիր սրբապատգանային սուրվանքն։ Արևելքում համաշխարհային պատկազմից հետո, շարունակվող այդ սխարմունքախոսությունների և Լիբանանի մտավորականների հակակոսմոպոլիտանական պայքարի հողը վերնջը վերաբրում էին Սովետական Միության... գործակալների՝ կոմունիստների ղեկավարությանը՝ Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Երբ բուրժուազայի գաղափարային աղջնությունը բուհյոյրների վրա ընկնում է, խարխվում, թուլանում է, բուրժուազիան ամենուրեք է մշտապես գիծել է և հիծելու է ամենակատարի կեղծիքին և գրգարությունն»։

Բուրժուական սեակցիոն Հեղինակները և հատկապես մամուլը Սիրիայի և Լիբանանի ազգային-ազատագրական շարժումներին հայերի մասնակցությունը ներխայնում են ու մղող և հանախ խեղամությունված ձևով երանք հիմնականում հետապնդում են մի նպատակ՝ թշնամանք սերմանել արարների և հայերի միջև երանք միջև որս էլ կրկնում են, որ իբր հայերը սկսածությունների զեղրություն աշակերտ են ֆրանսիական իմպերիալիստներին՝ Ջերիկ Դրուզի պատասմությունը նշելու գործում, այն ինչ ազգային զեղրություն համաբարված էին ու ինչ հայեր, այլ շերտերներ... Լենինգրադում Հոկտեմբերյան հեղափոխության գաղափարների և Սովետական Հայաստանի նվաճումների զեղր ու նշանակությունը սխարմունքախոսական Հայաստանի նվաճումների գործում, երանք շահվածների քաղաքական գիտակցության ձևավորման գաղափարները և մեղմանքում աշխարհայայցում և սոցիալական զավանքով պրոլետարիատի հեղափոխական պայքարից հետո կանգնած ուսկավարներին և նշանակներին հուշակում են կոմունիստների տուղեկները, Սովետական

13 Catrioux, Deux Missions en Moyen-Orient, Paris, 1958, pp. 50-51.

14 «La Syrie», Beyrouth, 6 Septembre, 1930.

15 Վ. Ի. Լենին, Ներքին, հ. 20, էջ 612:

Միության նվաճողական քաղաքականության աստղապաները Լեոնինի «Փայլաք» գրում էր, որ Լիբանանում ազգի խոչըր թվով կոմունիստներ կան, բան մյուս արարական նրկներում, «այն բանի հետևանքով, որ հայերը ենթակա են սովետական սրբապատգանային»։ Այդպես զարգելով բուրժուական սեակցիոն Հեղինակները փորձում են արարներին գրգռել հայերի դեմ, իբր սրբաբն ներմուծված սխարմարական այդ շարժումների սրմ սերմանողներին դեմ։

Իմպերիալիզմի գաղափարական զինանոցից զենքեր փոխ անելով, հակակոմունիզմի սխարմունքային սեարանները հայերի մասնակցությունը սովյալ երկրի հակահեղինակախառնական պայքարին համարում են միջամտության «տարի գործերում»։ Տակապի 1920-ական թվականներին բուրժուական սեակցիոն Հեղինակները գրել են, «եթե շարունակվեք մեզ նյուրբկալող երկրների գործերին միջամտել, ձեք շարունակվեք գտու ու բրգով, որ մենք որսը սրենք սրենք սրենք, որ մեզ նյուրբկալող երկրի արևմտյանից չէ, մենք կրկնենք քաղցի մանրներին մեզ և կոչելանք։ Արևմտյանից մեզ չի փրկել, ինչպես մեզն Հիմա չի փրկել»։ Այսու էլ հույն հանգրքը կրկնելով, գաղափարական գործերը հայտարարում են, «Այդ (արարական, Լ. Թ.) երկրները քաղաքական ներքին պայքարներում չենք միջամտել, այլ պայքարներում մեզ կողմ չենք և այդ պայքարներում մեզ անց չանկենք։ Մենք երկրի իշխանության նա ենք»։ Այդ գրողի ներք երանք ծառայում են իմպերիալիզմի և սեակցիոնի շարժերին, ամենազարգրելի պայքար մղում ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ։

Մեր աշխատությունը հիմնականում նվիրված է հայ աշխատավորական զանգվածների մասնակցությանը Սիրիայի և Լիբանանի մտավորականների հակահեղինակախառնական պայքարին, որս նախ ինչպես ենք ստույն եան հայ քաղաքական տարրեր կազմակերպությունների տեղ ու զեղր այդ պայքարում։ Սակայն մեր խեղրի մեջ չի մտել ինչպես Հեղինակն և Ռամկավադ կուսակցություններին, այնպես էլ Գաղափարական գաղափարային կույնքին, ժողաբանի գրույթներին և այդ կարգի ուրիշ հարքերին

16 «The Times», London, 8 January 1949.

17 Վ. Կավաքարյան, Գաղափարական քաղաքական ուղին, Գաղափար, 1925, էջ 52:

18 Արևազանք Փարիզի, Փարիզ, 6 սարիթի 1921:

19 «Շուտաբեր», Կահիրե, 26 հոկտեմբերի 1954: Սիրիայում գաղափարները սերկրի իշխանության նախ էին, երբ այդ իշխանությունը ֆրանսիական իմպերիալիզմի կամակարար էր։ Լիբանանում երկրի իշխանության նախ լինելու լուսնով երանք պաշտպաններն անկոմունիստական իմպերիալիզմի կողմնակիցներն էին։

համակողմանի վերլուծումը, քնն անհրաժեշտության դեպքում անգրա-
դարձել ենք այդ հարցերին այս կամ այն շահով:

ժամանակագրական առումով աշխատությունը ընդգրկում է առաջին
համաշխարհային պատերազմին հաջորդող տարիներից մինչև 1938 թ.
ընկած ժամանակաշրջանը, երբ Արարական միացյալ հանրապետության
կազմությանը Սիրիայում և քաղաքացիական կոնվուլսիոնի հետևանքով Լի-
բանոնում դարգապեման ետը Լուսազ սկզբնց այդ երկրների ժողովուրդների
հակամարտության պայթյալում:

Աշխատության համար հիմնական աղբյուր է հանդիսացել Սիրիայի
և Լիբանանի զեմոնրատական մամուլը: Առանձնապես պետք է հիշատակել
«ժողովուրդի ձայն», «Մատթ ալ-Շարա» և «Մեր հյանարան» է Լուսազ
(զեմոնրատական), ինչպես նաև «Արարատ» (Նեալյան) և «Ջարթոնը»
(Ռամկավար) օրգանները, որոնք (առաջինները սիստեմատիկաբար, վեր-
ջինները պարբերաբար) քննարկել են Սիրիայի և Լիբանանի ազգային
ազատագրական և զեմոնրատական շարժումները և դրանց հայրի մաս-
նակցության հարցերը: Օգտագործել ենք նաև Սիրիայի և Լիբանանի կո-
մունիստական կուսակցության ընդհատակի օրգան՝ «ժողովուրդի պայ-
քառ» պարբերականի որոշ համարները, մի շարք թուրքիկներ և այլն:
Որոշ հարցերի յուսաբանման գործում հշանակություն են ունեցել Սիրիայի
և Լիբանանի ազգային-ազատագրական շարժումների մասնակիցներ՝ Լայ-
կազուն Բոսայյանի, Շահն Տատուրյանի, Հակոբ Տեր-Պետրոսյանի և ուրիշ-
ների վկայությունները:

Ներքինացի անհրաժեշտ է համարում եղել, որ կերպ աշխատությունը
չի հանդիսանում Սիրիայի և Լիբանանի ազգային-ազատագրական և զե-
մոնրատական շարժումներին հայրի մասնակցության ամբողջական պատ-
մությունը: Աշխատությունում արժում է այդ պատմության մի շարք դեր-
վագների համառոտ շարադրանքը:

Բիայիցմի գրածո Շամունին: Իրաքում կրակը այլևս երկրի իշխանության
հետ չլինի, երբ այնտեղ չկար տիրաճակ Նուրի Սաիդը: Աջպատում
երանք երկրի իշխանության հետ էին, երբ այնտեղ տիրում էին Ֆարուկը
և բրիտանական իմպերիալիզմը:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ա Ռ Ա Ջ Ի Լ

ՆԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՒՈՒՑԻ ԵՎ ԼԻԲԱՆԱՆԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐՃՈՒՄԵՐԻՆ
(1925—1946 թ.թ.)

/ [Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտին Մեր-
ձալոր արևելքի արարական երկրներում թուրքական նվա-
ճողներին փոխարինեցին անգլո-ֆրանսիական իմպերիա-
լիստները: 1919—1920 թթ. Ազգային լիգայի անունից ղեկա-
վարման մասնադատի (խնամակալության) պիտակի ներքո
Իրաքը, Պաղեստինը և ԱնգլոՊորդուանը փաստորեն դարձան
բրիտանական, իսկ Սիրիան և Լիբանանը՝ ֆրանսիական գա-
զույթները: Գաղութակալության այդ նոր վարիանտը կապիտա-
լիստական ընդհանուր սիստեմի ճնշածամի ծնունդն էր: Իմ-
պերիալիստները, ի վրձակի լինելով այլևս գործադրել գա-
զույթատիրության հին մեթոդները, փորձում էին հումանիս-
տական գործի կերպարանք տալ իրենց տիրապետությունը:
Խնամակալ պետությունները իբր պետք է ղեկավարվեին Ազ-
գային լիգայի ուխտի 22-րդ հոդվածով, որպես «քաղաքա-
կրթության նվիրական ավանդ» հոգալով Օսմանյան կայս-
րությունից անջատված «ժողովուրդների բարորության և
բարգավաճման» մասին, նպաստելով նրանց ազգային ան-
կախության երազանքների իրականացմանը: Արևելքի ժողո-

վորդների կոմունիստական կազմակերպությունների համա-
ուսաստանյան երկրորդ համագումարում (1919 թ.) Վ. Բ. Լե-
նինը նշել է. «Երբ խոսում են գաղութների մանդատներ բա-
ժանելու մասին, մենք հիանալի դիտենք, որ դա մանգա-
ների բաժանումն է հափշտակման, կողպպուտի համար»¹:

Սիրիայում և Լիբանանում խնամակալության բարձրա-
գույն իշխանությունը հանգիստնում էր ֆրանսիական զերա-
գույն կոմիսարությունը: Փերագույն կոմիսարը ամենազոր
իշխանավորն էր, որի ձեռքում էին այդ երկրների արտաքին
և ներքին բոլոր գործերը: Նրան էր պատկանում տարբեր
երկրների հետ քաղաքական, տնտեսական, առևտրական և
այլ կարգի հարաբերություններ մշակելու իրավունքը, նրան
էին ենթարկված բանակը, ոստիկանությունը, ժանդարմե-
րիան, անվտանգության սպասարկությունը և գյուտարաննե-
րը: Նրա նշանակած «խորհրդականները» վճռող ձայն ունեին
ֆինանսների, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության,
մաքսային, լուսավորության և այլ բնագավառներում²:

Ֆրանսիական իմպերիալիստները շփոթեցին լուծելը,
չէին էլ կարող լուծել Սիրիայի և Լիբանանի սոցիալ-անտե-
սական հրատապ հարցերը: Նրանք միավորվեցին տեղական
տիրապետող խավերի՝ ֆեոդալ-կալվաժատերերի և առևտրա-
վաշխատուական բուրժուազիայի հետ ընդդեմ ժողովրդական
զանգվածների: Բնութագրելով ֆրանսիական իմպերիալիզմի
տիրապետությունը, «Ժամանակ» թերթը գրել է. «Բարձր
կոմիսարության քաղաքականությունը հիմնված է սուրի և
կեղեքումի վրա: Այս վարչության մեջ շտեմելված կառու-
կերությունը և անպատիվ ընկալացքը ամեն պարագայի մեջ չեն
կրնար ծառայել ավելանելու ֆրանսիական ազդեցությունը»³:

Ելնելով Ֆրանսիայի իմպերիալիստական շահերից, գե-
րագույն կոմիսար զենեբալ Գուրոն Սիրիան մասնատեց.

արհեստականորեն ստեղծելով Գամապուսի, Հալեպի, Ալա-
վիտի, Ջերբլ Դրուզի և Ալեքսանդրետի սանջակի պետու-
թյունները», որոնց ղուլոն նշանակվեցին ֆրանսիական կա-
ռավարիչներ: Իրենց տիրապետությանը օրինական ձև տա-
լու նպատակով, ֆրանսիական իմպերիալիստները այդ պե-
տություններին» յուրաքանչյուրի հետ կապվեցին հասուկ
պայմանագրով: Այդ պայմանագրերը ձեռք բերվեցին ճրջ-
ման և կաշառքի միջոցով: Անգրագառնալով Ջերբլ Դրուզի
հետ Ֆրանսիայի պայմանագրին, զենեբալ Կատրոն գրել
է. «Այդ պայմանագրի վերաբերյալ բանակցությունները ին-
ձանից պահանջեցին բազում շանք և աշխատանք: Դրանք
ինձ վրա արժեցին նաև մի քանի հարյուր հազար ոսկի
ֆրանկ»⁴:

Սակայն բաժանելով տիրույտ այդ քաղաքականությունը
չուվեց ակնկալված արդյունքը: 1922 թ. կեսերին, տնտեսվով
որ այդ քաղաքականությունից զժգոճ են մինչև անգամ ֆեո-
դալ-կալվաժատերերը, ֆրանսիական իմպերիալիստները
հանդիս եկան Սիրիայի միասնության օգտին: Նրանք նախ
հինգի փոխարեն երեք պետություն՝ վերածեցին Սիրիան,
այսպ օրանցից յուրաքանչյուրի ներկայացուցիչները կազ-
մեցին դաշնակցային մի խորհուրդ և նրան տվեցին կալվա-
ժական, շինարարական և այլ կարգի ուրիշ բնագավառներ
վերահսակելու իրավունք:

Սիրիայի և Լիբանանի տնտեսության համարյա բոլոր
բնագավառներում գերիշխող դիրք զբաղեց օտարերկրա,
հիմնականում ֆրանսիական կապիտալը: «Սիրիայի և մեծ
Լիբանանի բանկը», որը պետական բանկի ֆունկցիաներ էր
կատարում, մի ֆրանսիական մասնավոր ձեռնարկ էր: Երկ-
րագործական բանկերը, որոնք պետականում էին ֆրանսիա-
կան կապիտալին, վերահսակում էին գյուղատնտեսությունը:
Ֆրանսիական կապիտալիստների ձեռք անցավ Սիրիայի
էլեկտրաէներգիայի ընկերությունը, ֆրանսա-բելգիական կա-

1 Վ. Բ. Լենին, Երկեր, 5, 30, էջ 186:

2 Ա. Մյուլար մեյան, Մուրիա, էջ 336:

3 «Ժամանակ», Պոլսի, 21 նոյեմբերի 1925:

+ Catroux, Deux Missions en Moyen-Orient, p. 48.

պիտալիտների՝ Գամակոսի և Բեյրութի էլեկտրաբարձն ու էլեկտրական ձեռնարկությունները: Երկաթուղիները հիմնականում գտնվում էին Ֆրանսիական, իսկ ավտոմոբիլային տրանսպորտը անգլո-ֆրանսիական կապիտալիստների ձեռքում: Լիբանոս-սիրիական ծխախոտագործական մոնոպոլիան՝ Ռեմին նեթակա էր Ֆրանսիական երկրագործական բանկին: Ֆրանսիական ֆերմաները խոշոր դեր էին խաղում նաև Սիրիայի և Լիբանանի համարյա մենաշնորհի վերածված բրդի, բամբակի և մետաքսի առևտրում:

3 Սիրիան և Լիբանանը համարելով հումքի աղբյուր և վաճառահանման շուկա, Ֆրանսիական իմպերիալիստները ճարտար միջոցներով արգելակում էին տեղական արդյունաբերության զարգացումը: Բրիտանական տնտեսաբան Ա. Բոնը գրել է, «Մանգառային տերիտորիաների օտարերկրյա կառավարողների շրջանում կար որոշակի ժխտական վերաբերմունք դեպի տեղական արդյունաբերության զարգացումը: Արևմտյան տերությունները չէին կարող հայտնվել այն բանի ներքե, որ այդ տերիտորիաներում ծաղկեն ազգային (անկախ Ա. Բ.) արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որոնք ի վերջո պետք է ձգտեին իրենց շուկան վերադասել սեփական արտադրանքի համար»⁵: Սղատագործելով իրենց ձեռքում կազմավորված արտոնությունները, նրանք խափանում էին տեղական գործարանների անհրաժեշտ մեքենաների, սարքերի ներմուծումը, բարձի թողի էին անում արդյունաբերական ամենահուսալի ծրագրերի կենսագործումը, կազմակերպում էին ֆրանսիական ապրանքների կոնկուրենցիա տեղական արտադրությունների դեմ և այլն⁶: Մ. Մուսային նշում է, որ Սիրիայի և Լիբանանի առանձնապես տեքստիլ արդյունա-

բերության տարբեր ճյուղերը «շատ վնասվեցին ներմուծված ապրանքների մրցակցությունից»⁷:

Գլուղում ֆրանսիական իմպերիալիստներն ամեն կերպ աշխատում էին պահպանել և հավերժացնել շահագործման այն բոլոր միջկապիտալիստական ձևերը, որոնք կազմում էին իրենց օնակցիտն զաշնակիցների՝ ֆեոդալ-կալվածատերերի գոյության հիմքը: Ուարիները գրում է, որ մանգառային իշխանությունները խրախուսում էին խոշոր կալվածատիրությունը, ակտիվորեն աջակցում ֆեոդալական տիրույթների ընդարձակմանը⁸: Տարբեր շրջաններում ամբողջ հողերի 60—80 տոկոսը պատկանում էր խոշոր կալվածատերերին, Ֆեոդալական յոթը գերդաստաններ տիրում էին Սիրիայի ամենաընդարձակ և ամենաբարբեր հողային տարածություններին: Դրանցից Բարադիներ ունեին 49, Ալմաները՝ 25, Քիլիանները՝ 24 գյուղերի հողային ֆոնդը⁹: Գյուղացիները մեղա մեծամասնությունը հողազուրկ էր կամ էլ ունեին երկու-երեք հեկտար հողային տարածություն, որն անբավարար էր գյուղացիական ընտանիքի մինիմում ավրուստն ապահովելու: Հող վարձակալելու և արհեստական ոռոգման սիստեմներից փաթածվող գյուղացիները, օրը լայն տարածում էր գտել Սիրիայում և Լիբանանում, ծառայում էր գյուղացիական զանգվածները կալվածատերերից անտատիրական կախման մեջ դնելուն:

Պակաս անմիջիվառ չէր Սիրիայի և Լիբանանի առևտրի շիճակը: Արարական արևելքի վերաբրածանունից հետո իզուլեց Բեյրութի, Գամակոսի և Հալեպի կապը Թուրքիայի, Արաբիայի, Իրաքի և Պաղեստինի շուկաների հետ: Ֆրանսիան հաղթանակում էր Սիրիայի և Լիբանանի շուկաների համարյա միակ հայալիքը և հումքի գնորդը: Իմպերիալիստները շեշի

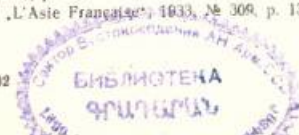
⁵ AL. Bonne, States and Economics in the Middle East, London, 1948, p. 284.

⁶ N. A. Farès and M. I. Hussayn, The Crescent in Crisis, N. Y., 1955, p. 93.

⁷ M. Moussali, Etudes Economiques sur la Syrie et le Liban, Harissa, 1934, p. 163.

⁸ D. Warriner, Land and Poverty in the Middle East, London, 1948, p. 94.

⁹ L'Asie Française, 1933, № 309, p. 132.

զեով արտահանում էին տեղական հումքը, իսկ իրենց արտադրությունները պարտադրում չափազանցված արժեքներով: Այդ պատճառով էլ, Սիրիայի ներմուծումները դրամական արժեքով զգալի չափով բարձր էին քան արտահանումները: 1925—1926 թթ. Սիրիան արտահանումներից ստացել էր 544.818 հազար և ներմուծումների համար վճարել էր 1.267.140 հազար ֆրանսիական ֆրանկ¹⁰: Համաշխարհային անտեսական ճգնաժամի տարիներին, ընդհուպ մինչև 1935 թվականը Սիրիայի և Լիբանանի արտաքին առևտուրը կրճատվեց 75 տոկոսով¹¹:

Ֆրանսիական իմպերիալիստները բառի իսկական ստույծով թալանում էին իրենց «խնամակալության» հանձնված Սիրիան և Լիբանանը: Չնայած որ այնև ժամանյան կայսրությանը չկար, նրանք 1881 թվականի սուլթանական ֆերմանի համաձայն շարունակում էին այդ երկրներից գանձել օսմանյան հանրային պարարք՝ տարեկան 20.000 թուրքական հրեշտուս սուկի մասնավճարով¹²: Նրանք Սիրիայի և Լիբանանի շահագործումից ստացած հսկայական շահույթներից մինչև անգամ փշրանքներ չէին ծախսում այդ երկրների ժողովուրդների բարեկեցության վրա: Այդ իրողությունը խոստովանում էին մինչև իսկ ֆրանսիական իմպերիալիզմի առանձին գործիչներ: Մֆորզան գրել է. «Ներկայումս (1935 թ.) Սիրիայի և Լիբանանի դաշտերը, որոնք գտնվում են Քեյրուսթի և Դամասկոսի, Տրիպոլիի և Հոմսի միջև, ինչպես նաև Համայի շրջանում, նույն վիճակում են, ինչ վիճակում էին 1920 թվականին», իսկ Քեյրուսթի նավահանգստում ապրանքների և ճանապարհորդների արհանույթ կատարվում էր «քաջ ծովում կանգնած նավերից՝ մադուկների միջոցով, ինչպես թուրքերի ժամանակ»¹³: Անտեսված էր նաև ճանապարհների, հիվանդանոցների, դպրոցների շինարարությունը:

Իր հերթին, թալանով զբաղված էր նաև ֆեոդալ-կալվածատերերի օլիգարխիան: Կային շուրջ տաս տեսակ ուղղակի և նույնքան էլ անուղղակի հարկեր, սակայն, ամենից ավելի մեշողը հարկերը գանձելու կապալային ձևն էր: Տասանորդ գանձելու կապալը ձևեր բերելով, ֆեոդալ-կալվածատերերը հնարավորություն էին ստանում գյուղացիներին առավել վախրագուլթյամբ կեղեքելու, նրանց ունեցվածքը հափշտակելու: Անգամ բուրժուական պատմաբաններից ոմնաց խոստովանում են, որ կապալաները զբաղված էին «ամեն տեսակ զեղծումներով՝ պաշտպանութենն զուրկ կող խեղճ հողագործները կեղեքելով»¹⁴: Իսկ «էքո դ'Ալեքսանդրես» թերթը գրել է. «Հարկային հարցը այդ կերպ (կապալային ձևով, Չ. Ք.) լուծելով, մենք գնում էինք վատթարից վատթարագույնին, պարչապես հատում էինք, ոչ թե լուծում գորղյան հանգույցը»¹⁵:

Չնայած որ քաղաքների աշխատավորության լայն խավերը անգործության էին մատնվել, այնուամենայնիվ, առանձնապես անտանելի էր Սիրիայի և Լիբանանի հասարակայնության ամենաբազմամարդ գասակարգի՝ գյուղացիության անտեսական դրությունը: Վելիբուր նշում է, որ գյուղացիներն անասունների հետ ապրում էին միևնույն հարկի ներքո, շուրենին ոչ մի կահույք, ուտում, հանգստանում և քնում էին գետնի վրա: Միայն հազվադեպ դեպքում էր երևում գյուղացիական ընտանիքում, իսկ թեյը համարվում էր պերանք...

Ավելի ծանր դրություն էր մատնված Սիրիայի և Լիբանանի հայ գաղթականությունը:

Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը Սիրիայում և Լիբանանում ապրում էին շուրջ երկու տասնյակ հազար հայեր: Պատերազմի տարիներին և հետագայում կիլիկյան լեռնաշխարհից, մասամբ էլ Արևմտյան Հայաստանից եկած գաղթականները նրանց թիվը բարձրացրին ավելի

10 Ա. Մյոսթեյան, Սուրիա, էջ 303:

11 L'Orient*, Beyrouth, 3 Juin 1935.

12 Ա. Մյոսթեյան, Սուրիա, էջ 353:

13 L'Orient*, 3 Juin 1935.

14 Ա. Մյոսթեյան, Սուրիա, էջ 357:

15 «ECHO d'Alexandrette», 31 Décembre 1926.

քան 150.000-ի¹⁶; Հայկզում այսատան էին գտել 48.000, Բելյուրում 30.000, Դամասկոսում 12.000 հայեր:} Զգալի 5
 թվով հայեր բնակվում էին Զերել Մուսայում, Քեսարում, Այքբանդղրեսում, Զահլում, Տրիպոլիում, Հոմսում, Համա-
 յում, Ինչպես նաև Զուհում, Ղազդրում, Սաիդայում, Զարա-
 բլում, Ազեզում, Թակկայում, Բարում, Մեմբիլում, Դելբ
 էլ-Զարում և այլ վայրերում: Բացի այդ, Բելյուրի և Հայկզի
 ինը որրանոցներում պատասպարված էին շուրջ 10.000 հայ
 որրեր:

Գաղթականության ճնշող մեծամասնությունը համա-
 խմբված էր գաղթականներում կամ բնմոխրում: Բելյուրի
 շուրս գաղթականների մոտավոր թվով 22.000 հայերը այ-
 ղում էին սոսակալիս պայմաններում, ինչպես վկայում է
 ականատես Ջ. Բրոտը¹⁷: Նրանք գիշերում էին սրացոթյա,
 ցուլտին ու անձրեկն տակ¹⁸: Հայկզի բնմոխր հաշվում էին

16 Սիրիայի և Լիբանանի հայ գաղթականության թվի վերաբերյալ
 բավական ճանրամասն տվյալներ բերում է Վերթհայ տարեցույցը
 (1924 թ., էջ 235—236): Քուրդիայից խուճապահար փախչող հայերի հո-
 սանքը հիմնականում ուղղվեց դեպի Սիրիա և Լիբանան այն բանի հետե-
 վաճառով, որ բրիտանական ինգլիզալիստները նրանց ստաջ փակեցին
 Եգիպտոսի, Իրաքի և Պաղեստինի դռները: Այդ սեռահեղաց ուղադրամ
 իրողություն է սրնումա շոգենավի 217 հայ գաղթականների նկատմամբ
 Եգիպտոսի բրիտանական իշխանությունների մտադրի վերաբերմունքը:
 Եգիպտոսի բրիտանական իշխանությունները 30 նոյեմբերի
 1921 թ. նույնպիսի սմարգասիթական վերաբերմունք ցուցաբերեցին նաև
 Իրաքի և Պաղեստինի բրիտանական իշխանությունները: 30 նոյեմբերի
 1921 թվակիր արիթվային մի վավերագրում ստված է. «...Կրիկիտ կող-
 մերեն եկող հայերու Պաղեստին մուսաջ արտոնվելու համար կատար-
 ված դիմումները բազմացած արդյունքը չովին դրախտաբար, կառա-
 ջարհանե նոր օրերի մը բացողը տրամաբարության համայնե նոր գող-
 թականերու Պաղեստին մուսաջ թույլատրված լլլլլալով (2002 ԳԱ Արևն-
 լադիտություն սեկտորի արիթվ. ֆ. 5, ր. 1, գ. 4: Այսուհետև ԳԱ ԱՍ
 արիթվ.):

17 Joseph Burt, The People of Ararat, p. 106.

18 Վերթ, 19 դեկտեմբերի 1922.

12—15.000, իսկ Դամասկոսինը՝ 8—10.000 գաղթական-
 ներ, որոնք իրենց գույությունը գերազանցապես քարշ էին
 առախ ստովի ու մեթուոնյան ճիրաններում տակը¹⁹: 1922
 թվակիր արիթվային մի վավերագրում Դամասկոսի գաղ-
 թականների մասին տված է. «Գաղթական հայերը, ինչպես
 ամեն տեղ, հոս ալ նախանձնի վիճակ մը շունին. որք չկա,
 րացի ճամբա շինկեն. անկից ալ շատ քիչը կօգտվին օրա-
 կան իրենց և իրենցիններուն հացի դին մը ձեռք բերելու
 կամի Անուն որ ընտանիք ունին, ընտանիքին քաղաքը
 չման ու իրենք օրերով հեռու տեղեր քար կերեն ու քար
 կկոտրեն: Շատ քիչեր կարողացած են սուն գտնել և վարձել-
 ճաղարավորներ վրաններու տակ կամ ընդարձակ գովուշնե-
 րու մեջ իրարու վրա թխմված են»²⁰:

Պետք է նշել, որ այդ գաղթականայնները նախ «վրանա-
 քաղաքի», ապա «շույուգլանի» վերածվելով պահպանվե-
 ցին մինչև վերջերս:

**ՍՐԻՒՆՅԻ ԵՎ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ԿՈՄՐՈՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱԿ,
 ՍԿՋՔՆԱՎՈՐՈՒՄԸ, ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
 ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Ցամախյան տիրապետության ժամանակաշրջանում Սի-
 րիայի և Լիբանանի ամբողջ ժողովուրդը բաժանված էր շուրջ
 երկու տասնյակ կրոնական համայնքների, որոնցից յուրա-
 քանչյուրը ղեկավարվում էր Բարձրագույն դաս կողմից հաս-
 տատված կանոնադրությամբ: Յրանսիական իմպերիալիստ-
 ները Սերի պայմանագրի համաձայն անփոփոխ պահպանե-
 ցին համայնքային կարգը, նրանց գոյության հիմք ընդունե-
 լով նախապատերազմյան իրավական գրությունը: Այդ հան-
 զամանքն էլ հայ գաղթականներին իրավունք տվեց Սիրիայի

19 ԳԱ ԱՍ արիթվ. ֆ. 5, ր. 1, գ. 2:

20 2002 կուրտարալի միջնորդության ցրականության և արվեստի
 Բանդարանի արիթվ. ֆ. Ա. 2պատիան, ր. 1, գ. 3031 (այսուհետև ԳԱԲ
 արիթվ.):

կամ Լիբանանի պետության բաղաբաժնի նկատվելու²¹, ինչպես նաև իրենց համայնքային կազմակերպության հիմք ընդունելու Ազգային սահմանադրությունը:

Կազմակերպվելով Ազգային սահմանադրության հիմունքներով, Սիրիայի և Լիբանանի հայ գաղթականությունը Անթիլիան տեղափոխեց Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը, որը և պաշտօնապես ճանաչվեց որպես այդ երկրների հայության ազգային զերազուն իշխանությունը: Ստեղծվեցին Բեյրութի, Հայկոյի և Գամակոսի մեծական իշխանությունները: Նշանակվեցին մեծակալ առաջնորդներ, որոնք սահմանադրական ժողովների և խորհուրդների միջոցով վարում էին համապատասխան բեմի հայության հասարակական և մշակութային գործերը, տնօրինում անձնական իրավունքի վերաբերյալ խնդիրները: Այդպես, հայ գաղթականությունը վերականգնելով իր իրավական դրությունը և պատշաճ տեղ գրավելով արաբական համայնքների ընտանիքում, աստիճանաբար բուժեց վերքերը, անցավ շինարար աշխատանքի:

Հայերը դնալով ամուր կովաններ ստեղծեցին Սիրիայի և Լիբանանի տնտեսության տարրեր բնագավառներում: Առաջին հերթին նրանք զգալի տեղ գրավեցին արհեստագործության մեջ: Մի շարք արհեստներ, ինչպիսիք են՝ ասեղնագործությունը, ոսկերչությունը, կոշիկաարտությունը, զերծակությունը, որմնադրությունը համարվում էին զերազանցապես «Նախկան արհեստներ»²²: Հայերը հիմնեցին նաև

մի շարք մանուֆակտուրաներ, որոնք զբաղված էին գորգի, ալաշայի, մետաքսաբլիեի, մետաքսյա գործվածքների, կաշվի, մորթու, սպիրտի և այլ ապրանքների մեծաքանակ արտադրությամբ²³: Գրանցիկ ատանձնապես պետք է հիշատակել Դաբալյանի կաշեգործարանը, Աշրգյանի գորգագործարանը, «Նշարբվա» ընկերության մետաքսագործարանը, «Ոստան» անանուն ընկերության հյուսվածքեղենի գործարանը: Միաժամանակ բարձրանում էր Հայերի զերե ներքին և արտաքին առևտրում, ինչպես և ազատ ասպարեզներում²⁴:

Աշրուժացավ նաև հասարակական և մշակութային կյանքը, Բեյրութում, Հայկոյում, Գամակոսում և հայաշատ այլ վայրերում հանդես եկան սպգային կուսակցությունները, ստաջաքան կոմունիստական առաջին հայ խմբակները, ինչպես նաև բազմաթիվ մշակութային, բարեգործական, մարզական և այլ միություններ: Բացվեցին դպրոցներ, սկսվեցին և արարաններ, սկսվեց գրքերի, թերթերի և հանդեսների հրատարակությունը: Մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիները լույս են տեսել ավելի քան 40 անոն

ներքին զգեստներ, թաշկինակներ, սեղանի ծածկոցներ և այլն, որոնք արտահանվում էին Ամերիկա և Եվրոպայի տարբեր քրիտեր (սկսես, 21 հուլիսի 1924): Հայ կոշիկագործներ և պղնձագործները զգալի թիվ էին կազմում Գամակոսում (սկսես, 6 փետրվարի 1924):

23 Այդտեղ կազմված գործվածքեղեն արտադրություն, որը համարյա ամբողջությամբ գտնվում էր հայ գաղթականների ձեռքում, միայն Հայկոյում ընդգրկում էր բավելի քան չորս հազար հոգի (սկսես, 14 մարտի 1924): Հայերի ձեռքում էր նաև գորգի արտադրությունը: 1926 թ. Հայկոյում գործում էին հայերի պատմանոց մի շարք գորգաշինական մանուֆակտուրաներ, որոնցում աշխատողները որևի՛ս ամբողջությամբ հայեր էին (սկսես, 22 հոկտեմբերի 1926):

24 Գրվանելով անտեր ասպարեզում հայ գաղթականների քուցարեքան ձեռներեցությունը, Ք. Ց. Ջոսեսը գրել է, որ Երևան բարձրագույն մշակութային հասցուցած Ան առևտրող (սկսես, 28 մայիսի 1927): Ք. Ց. Հայկոյում գործում էին 30 հայ բժիշկներ, 16 զեղագործներ, 20 1927 թ. Հայկոյում գործում էին 30 հայ բժիշկներ, 16 զեղագործներ, 20 ասամարայիներ, 18 բուժքույրեր, 8 շարադարձակներ, ինչպես նաև ավելի քան 100 հայեր ծառայում էին երկաթուղու վարչությունում, բանկերում և այլ հիմնարկներում (սկսես, 22 հունվարի 1928):

21 «Սկսես», 30 սեպտեմբերի 1924: Ելելով Լուզանի պաշտանագրից, զերազուն կոմիտայությունը 1 օգոստոսի և 30 օգոստոսի 1924 թվակեր համանազարով Սիրիայի կամ Լիբանանի բաղաբաժնի ճանաչեց այդ երկրներում հաստատված նախկինում օսմանյան հպատակ հայերին:

22 Հայկոյի գաղթականության շրջանում կային 1500 որմնագործներ, 850 չուլահակներ, 650 կոշիկաբերներ, 300 պրճակներ, 300 երկաթագործներ, 150 թիթեղագործներ, 60 մասնագետ մեքենագործներ, 50 ոսկերչներ, 2500—3000 կանայք էլ զբաղված էին Ամերիկայից ներմուծվող օգտագործված զգեստների մաքրման և վերանորոգման գործով (սկսես, 26 օգոստոսի 1925): Հայկոյում հազարավոր հայ կանայք տեսչին պայմաններում պատրաստում էին ծանյակներ, ասեղնագործում կահաջի

հայ պարբերականներ: Անհամեմատ ավելի աշխուժություն էր տիրում մասնագ սեղնդի ուսումնադաստիարակական գործի ասպարեզում: Զկար մի քաղաք, գյուղ կամ ավան, որի հայ բնակիչները դպրոց չունենային: Հալեպում և ենթաշրջաններում գործում էին 24, Գամասկոսում՝ 8, Բելջրուժում և ենթաշրջաններում՝ 16 հայկական դպրոցներ, որոնցում սովորում էին մոտավոր թվով 10.000 երեխաներ²⁵: Հայ գաղթականությունը իր սուղ միջոցներից պատկանելի գումարներ էր հատկացնում կրթական գործի համար: Բավական է նշել, որ Հալեպի 18 դպրոցների բյուջեն հասնում էր 13.500 օսմ. ոսկու, որը մեծ մասամբ գոյանում էր ուսման վճարից և նվերներից: Բացի այդ, գալուի թվով հայեր սովորում էին օտար դպրոցներում: Հալեպի ամերիկյան միջնակարգ զբոսաշրջաններում ընդգրկված էին շուրջ 200²⁶, իսկ Բելջրուժի ամերիկյան համալսարանի միջնակարգ և մասնագիտական ուսման բաժիններում՝ 140 հայեր²⁷:

Սակայն, հայ գաղթականության խաղաղ բարգավաճմանը խանգարում էր ֆրանսիական իմպերիալիստների գաղութային քաղաքականությունը: Ներքին հենարաններ որոնելով, նրանք մի կողմից արգամիջում թյնամանքի որում էին սերմանում հայերի և արաբների միջև, մյուս կողմից փորձում էին օղաշնակիցները հավաքագրել արգամիջ-արգատարական շարժումների դեմ: Թուալյահ թեղիվիների ցեղապետը՝ Նուրի Շաալանը, որի ցեղախումբը հաշվում էր շուրջ 50.000 մարդ, սարեկան 24.000 թուրքական ոսկի էր ստանում մանդատի դեմ շարժելու համար²⁸: Կարուն վարձատրվում էին նաև Զեբել Դրուզի Աթրաշ ֆեոդալական զեր-դանտանի բազմաթիվ անդամներ, մասնավորապես Սելիմ,

Աբդուլգաֆար և Նեսիր Աթրաշները, որոնք, Կատրուի պատմելով, «փառասեր և փողասեր մարդիկ» էին²⁹: Գրամական օգնություն էին ստանում նաև մի շարք կրոնապետներ: Սիրիայի ուղղափառ համայնքի կրոնապետ Գրիգորիոս Հաղ-գազը վարձատրության փոխարեն հանձն էր առել զորավիգ հանդիսանալ ֆրանսիական մանդատին³⁰:

Ֆրանսիական իմպերիալիզմի հետ այդ կարգի գործարքի մեջ էր մտել նաև Գաշեակցությունը: 1924 թ. վերջերին Այ. Խաթայանը Բելջրուժի դաշնակ շեֆերին գրել է. «Սիրիոնոր բարձր կոմիտար Սառայի հետ... ունեցա... շատ մանրամասն խոսակցություն Սիրիո և Սիրիո հայ ժողովրդի մասին: Գնենք այն կարծիքն ունի, որ հայերը գլխավորապես պիտի կենտրոնանան Բելջրուժի և Գամասկոսի շրջաններում... շմանեն քանակի մեջ և ծառային ոստիկանության մեջ»³¹: Պարզ էր գեներալի ուղղամտությունը հետին միտքը: Այդ քաղաքներում հայերի գանգվածային բնակեցումով գեներալը ձգտում էր ի հեճուկա մուսուլմանների զորացնել քրիստոնյաների դիրքերը: Հայերին ծառայության մղելով ոչ թե բանակի, այլ ոստիկանության մեջ, գեներալը ցանկանում էր քրիստոնյաներով համալրել այն ջոկատները, որոնք մանգատի 2-րդ հոլովածի համաձայն նախատեսվում էին ներքին կարգի պահպանման համար: Գեներալն աշխատում էր ստանալ տեղաբաշխել հայերին, որ անհրաժեշտության դեպքում հնարավոր լիներ քրիստոնյա-մուսուլմանական կամ հայ-արաբական բախման գոյն տալ յուրաքանչյուր ազգային-ազատագրական շարժմանը և այն ճնշել անդորրությունը վերահաստատելու պատրվակով:

Ֆրանսիական իմպերիալիստների այդ կարգի փորձերը կասկածանքի միջնորոտ էին ստեղծում հայ գաղթականություն շուրջը, բացասարար անդրադառնում հայ-արաբական

²⁵ Սիրիայի և կրճանների հայկական դպրոցների վերաբերյալ ավելի մանրամասն տվյալների համար տե՛ս «Արևիկ» 1 մայիսի, 27 և 28 օգոստոսի 1925, 26 նոյեմբերի 1927, 22 մայիսի 1928 թվակիր համարները:

²⁶ Արևիկ, 28 օգոստոսի և 1 սեպտեմբերի 1926:

²⁷ Նույնը, 14 հոկտեմբերի 1927:

²⁸ Catroux, Deux Missions en Moyen-Orient, pp. 42—43.

³⁰ Catroux, Deux Missions en Moyen-Orient, p. 44.

³¹ Նույն անգրում, էջ 73—74:

³¹ ԳԱ ԱՍ արխիվ, ֆ. 5, ք. 1, գ. 3.

Հարաբերությունների վրա³²։ Բայց ազգամիջյան թշնամանքի զենքը գնալով հնացավ, անզոր դարձավ, շնայած այն բանի, որ իմպերիալիստները համառոտն կառած մնացին նրան՝ մինչև իրենց Սիրիայից և Լիբանանից վտարվելը։

1920-ական թվականների վերջերից, իրազեկ գտնալով հայ գաղթականության հիմնական զանգվածի ազգային-ազատագրական շարժումների նկատմամբ ունեցած իսկական վերաբերմունքին, արտք առաջադեմ գործիչները սկսեցին պաշտպանել հայերի և արարների համազորմակցության անհրաժեշտությունը։ 1929 թ. Բեյրութի «այ-Ցակզաթ» թերթը գրել է. «Մենք ամենամեծ հակառակորդն էինք գաղթականների և հատկապես շքավոր հայերի առաջ մեր երկրի գոնեք բացելուն։ Վեց տարի շարունակ մենք և նրանք վիճեցինք... Այսօր, սակայն, անհրաժեշտ է մեր երրեմնի հյուրերի հետ համագործակցել, որովհետև նրանք գտնալով այս երկրի զավակները մեկ հետ միասին մասնակցում են հայրենիքի վերելքին»³³։

³² Ֆրանսիական իմպերիալիստները ցրեցին Հալեթում գործող «Հայ-արար բարեկամության կոմիտեն», որը կազմվել էր 1919 թ. անգլիական իմպերիալիստների կողմից Ֆրանսիական հայ-աղաքական արշավախմբի իրազեկություններից հետո։ Միք. Նաթանյանը պատմում է. «...դեպքին առաջին շփոթումը անցնելու նաք, սեղվոյն արար և հայ վերին շրջանակները պատահածին հուզված, անկեղծորեն փախազցան միանգամաբեմախտ առաջը առնել նմանօրինակ ցավաթիթ պատահաներու։ Անգղոքն, երբ մեկ կողման՝ դիմադրական կուսակալին և մյուսօրինակ սեպայ կատավարության վերին պաշտոնյաները հանրության աչքին ներկայումս մեր սկսած հայոց առաջնորդարանը այցելել և գարբերարար զբոսը հյուրասիրել, անդին միևնույն ակնով ներշնչումով կարգվեցավ անմիջապես «Հայ-արար բարեկամության կոմիտե» մը, որ միակ նպատակ բնառած էր այդ երկու ժողովուրդներուն մեջ ակամա զոյացած թյուրիմացությունները փարատել և զործուն պրոպագանդայով մը հայ-արար գաղթավոր բարեկամությունը ամբապղծել։ Ֆրանսայիցներու անզավորվելին նաքն էր, որ ...այդ բեկորակցությունը ակամա վերջ գտավ» («Արև», 4 ապրիլի 1924)։

³³ البقعة، بيروت، 1929، ص 5-6

Սակայն կային այնպիսի գործիչներ, որոնք գտնվելով Ֆրանսիական իմպերիալիստների կամ Թուրքիայի կառավարող շրջանների ազդեցության ներքո, շարունակում էին իշխանավարություն սերմանել հայերի դեմ։ Անգլիալիստներին հակառակված էին տալիս առաջադեմ մամուլի օրդանները։ «Ալ-Ումալ» թերթը գրել է. «Մի շարք ազգային ղեկավարներ կամ ղեկավարության հավակնող անձինք խիստ հարձակումներ են գործում հայերի դեմ և արարներին մղում իշխանարար վարելի նրանց հետ... Մենք չենք պաշտպանում զաշխակների պրոֆիմպերիալիստական բազարականությունը, բայց միաժամանակ չենք կարող հանդիսգծել, որ արար աշխատավորներին գրգռեն հայ աշխատավորների դեմ։ Աշխատավորները եղբայրներ են, որոնք միմյանց հետ կապված են միևնույն տնտեսական և բուրժուական շահերով։ Այդ հանգամանքը նրանց պարտավորեցնում է միավորվել, լինել միասնական՝ հանուն հափշտակված իրավունքների մղվող պայքարում»³⁴։

Հոկտեմբերյան հեղափոխության աշխարհով մեկ ծավալված գաղափարները արմատական բեկում առաջացրին նաև հայ ժողովրդի նշանակալից մի հատվածը ներկայացնող սփյուռքի հայտնի մեծ, Հայ ժողովրդի կենսական հարցերի լուծումը միջազգային հեղափոխությանը կապելով, սփյուռքահայ աշխատավորների և ինտելիգենցիայի առաջավոր խավերը հանդես եկան ինտերնացիոնալիզմի դրոշի ներքո։ Նշելով որ սփյուռքահայ բանվորը «շնչում է ամերիկական, ֆրանսիական և այլ պրոլետարիատի օդով»³⁵, Ալ-Մյասնիկյանը գրել է. «(Հայ աշխատավորները) ապրում են եվրո-

³⁴ العمال، بيروت، 1 كانون اول 1930

³⁵ Ալ. Մյասնիկյան, Կոստանյուրները գաղթահայության մեջ, Թիֆլիս, 1924, էջ 126։

պական զանազան երկրների և Ամերիկայի բանվորների հետ կողք-կողքի: Բուրժուական երկրների պրոլետարիատն ու աշխատավորությունը իրերի անթափանչ դեմ են դնել միջազգային հեղափոխություն: Եվ այդ տեղերի հայ աշխատավորությունը չէ, որ հետո պիտի մնա հեղափոխությունից»³⁶:

Հայ աշխատավորները զգալի ավանդ մտնեցին Սիրիայում և Լիբանոնում ծավալված կոմունիստական և բանվորական շարժումների զարգացման գործում:

Արաբական արևելքի երկրներում կոմունիստական շարժման ձևավորմանը նպաստեց միջազգային բանվորական հեղափոխական շարժումների այն վիթխարի վերելքը, որն առաջացավ 1919—1923 թթ. Հոկտեմբերյան հեղափոխության անմիջական ազդեցության ներքո: 1920 թ. սեպտեմբերի 1-ին, արձագանքելով կոմիստերին կոչին, Արաբիայի, Եգիպտոսի, Իրաքի, Պաղեստինի նման նաև Սիրիայի աշխատավորությունը առաջավոր խավերը ներկայացուցիչներ ուղարկեցին Բարձի՝ Արևելքի ժողովուրդների առաջին համաուղամարին: Այդ համաուղամարի մանիֆեստում ասված է. «Կոմունիստական ինտերնացիոնալը բանվորներին և զուգարհներին, ամբողջ աշխարհի կոմունիստների զաշինքն է, որը նպատակ է դրել ոչնչացնել հարուստների իշխանությունը և հասնել բոլոր մարդկանց լիակատար հավասարության... Ոչնչացնել ոչ միայն հարուստների իշխանությունը շրավորների նկատմամբ, այլև մի որոշ ժողովուրդի իշխանությունը մյուսների նկատմամբ... Մենք, Արևելքի բոլոր երկրների... աշխատավոր մասնակիցի ներկայացուցիչներս, անխափառելի ուղղիչով միավորված լինելով միմյանց և Արևմուտքի անուղուցիտ բանվորների հետ, մեր ժողովուրդներին սրբազան պատերազմի կոչ ենք անում...»³⁷

1922—1924 թթ. Սիրիայում և Լիբանոնում գործում էին

առաջին կոմունիստական խմբակները: Արևելային մի վաղեմագրում ասված է. «Սիրիայում և Լիբանոնում կոմունիստական շարժումը սկիզբ առավ արաբների և հայերի մեջ իրարից անջատարաբ»³⁷: 1922 թ. Բեյրութում կազմվեց «Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան ուսանողների միությունը», որի բարտուղարն էր Հարություն Մազեյանը: Չնայած այդպես կոչվելուն, այդ միությունը «նշող մեծամասնությամբ» բաղկացած էր բանվորներից և համարվում էր Կոմունիստական ինտերնացիոնալի կողմնակից³⁸: 1923 թ. այդ միությունը կազմավորվեց, ծնունդ տալով կոմունիստական «Սպարտակ» կազմակերպությանը, որը բացի Բեյրութից նյութազավորվեց նաև Լիանոնում, Հայնպում և Ջերբլ Մուսայում³⁹:

Սիրիայի և Լիբանոնի արաբական առաջին կոմունիստական խմբակը, որն ընդգրկում էր հինգ մարդ՝ Ծուռադ Եմամլին, Յուսուֆ Յազբեկը, Յարիդ Տեհմեն, Էլիաս Կաշատին և

37 ԳՆ ԱՄ արխիվ, Գ. 7, Բ. 3, վ. 2: Տեղյակ չլինելով հայկական կյանքի իրագրություններին, արաբ հեղինակներից ոմանք Սիրիայի և Լիբանոնի կոմունիստական շարժման սկիզբը դնում են 1924—1925 թվականները, երբ առաջացան արաբական առաջին կոմունիստական խմբակները: Այնպես էլ Ազիզը գրում է. «1925 թ. մի խումբ բանվորներ և ուսանողներ, որոնք ժողովուրդի էին սոցիալիստական գաղափարներին, հիմնեցին առաջին կոմունիստական խմբակները Լիբանոնում»:

(1977) 15 (الأخبار): Դա ինտրոդուկցիոն չէ:

38 Նույն տեղում: Մի շարք հեղինակներ սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան ուսանողների միությունը տվածնում են «Հայ երիտասարդ բանվորների միություն», նկատի ունենալով երա շարքերում գործող բանվորների նշող մեծամասնությունը:

39 Նույն տեղում: «Սպարտակը» նամակագրական կապ է պահպանել Յերուսալի կոմունիստական կուսակցության և Հայաստանի ԿԵՄ-ի հետ: «Սպարտակը» պատասխանատու այխատողները թվում էին. Բեյրութում՝ Հարություն Մազեյանը, Ավետիս Գեղամյան, Միքայել Անանիայան, Գևորգ Երեզյանը, Իսիկյան Կերյանը, Ավետիս Կեռեղյանը, Շավարշ Միհրանյանը և ուրիշներ, Չաշմում՝ Հայկազուն Բոլաչյանը, Հայնպում՝ Մասիս Փանոսյանը, Անգրակ Հայկազյանը, Սանֆան Գաֆաֆյանը և ուրիշներ, Ջերբլ Մուսայում՝ Փանոս Արամյանյանը, Հաֆոր Տեր-Պետրոսյանը և ուրիշներ (Նույն տեղում):

36 Ա. Մ. Մյասնիկյան, Կոստանդուպոլսի կազմակերպության մեջ, էջ 6:

Քուղոսու Հանչմին, կազմվել է 1924 թ. հոկտեմբերի 27-ին, Քեյրութում⁴⁰: Այդ խմբակի նախանձնավայմար ստեղծվեց «Լիբանանի ժողովրդական կուսակցությունը», որն ուներ ժողովրդա-գեմեկրատական ծրագիր և որի շարքերում կոմունիստների կողքին կային նաև ոչ կոմունիստներ: 1925 թ. մայիսի 1-ին, Լիբանանի ժողովրդի կուսակցության գլխավորությամբ Քեյրութում տեղի ունեցավ Սիրիայի և Լիբանանի պատմության առաջին գանգավածային ելույթը, որին մասնակցեցին նաև հայեր⁴¹: Կարմիր դրոշմեր պարզած տղանեցելուց հետո, ցուցաբարները միտինգ զուամբեցին կինո «Կրիստալի» սրահում: Միտինգում արտասանվեցին նաև որ և քվեարկվեց բանաձև, որով իշխանությունից պահանջվում էր՝ աշխատանքային ութամյա օր, սոցիալական ապահովություն և այլն: Այդ միտինգի շնորհիվ կապ հաստատվեց արար և հայ կոմունիստների միջև, կապ, որը նպաստեց Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության ստեղծմանը⁴²:

Քաղկ Բեկդաշը Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության սկիզբը համարում է 1924 թվականի հոկտեմբերի 28-ը⁴³, ակնհերտրեն հիմք ընդունելով արարական առաջին կոմունիստական խմբակի կազմությունը: Այդ տեսակետը չի կարող ընդունելի լինել: 1925 թ. մայիսի 1-ից հետո միայն հնարավոր եղավ «միավորել» Սիրիայում և Լիբանանում իրարից անջատ գործող հայ և արար կոմունիստական կազմակերպությունները: Նշված վավերագրում ասված է. «Միտինգից (1925 թ. մայիսի 1-ի, 2. թ.) անմիջապես հետո կայացած խորհրդակցությունում արար և հայ կոմունիստները որոշեցին միավորել Սիրիայի և Լիբանանի բոլոր արարական և հայկական կազմակերպությունները: Իսկ մի ուրիշ խորհրդակցության ընթացքում կազմվել է

կենտրոնական կոմիտե, որը և «կոլլեկց Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտե»⁴⁴: Դա այդ երկրների կոմիտեի առաջին կոմիտե էր: Նրա կազմում էին Հարություն Մազիյանը, Յուսուֆ Յարբեկը, Յուսուֆ Շեմալին, Հակոբյան Բուշայանը և Իլիաս Արու Նազեբ⁴⁵: Այգյախուլ, Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության հիմնադրման սկիզբը պետք է համարել 1925 թվականը, հավանաբար ամռանից⁴⁶:

Մինչև 1941 թվականը, շահվելով 1938—1939 թթ. լեզալ գործունեության կարճ ժամանակաշրջանը, Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունը գործել է ընդհատակում, ուսդիկանական հալածանքի, բռնադատ և քարտրի պայմաններում: Այդ պատճառով էլ ստույգ տվյալներ չկան նրա անդամների թվի վերաբերյալ: Սակայն վիճելի չէ, որ նրա շարքերում և ղեկավար օրգաններում արարներից հետո հայերը կազմում էին մեծամասնությունը⁴⁷: Դրանով բա-

44 ԳԱ ԱՄ արխիվ, ֆ. 7, ր. 3, Վ. 2.

45 Նույն տեղում:

46 Մի շարք հեղինակներ և այնպիսի հեղինակվող Տրատարակություն, ինչպիսին է Մովսեսյան մեծ հանրագրարարը Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության ստեղծումը հաշվում են 1930 թվականից, հավանաբար ելնելով Քաղկ Բեկդաշի 1948 թ. հուլիսի 28-ին Դամասկոսում արտասանած նախից, որտեղ ասված է. «Տասնյոթ տարի առաջ հիմնադրվեց կուսակցության առաջին բնից» (Большая Советская энциклопедия, т. 22, стр. 256): Հարկվ թե կարից գտեցվի վիճելու... Այնուամենայնիվ ելնել, որ 1925 թ. զեկունեբերի Քեյրութում տեղի է ունեցել Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության առաջին կոնֆերանսը, որին մասնակցել են Քեյրութի, Բիկֆայայի, Ջահելի և Հալեպի կազմակերպությունների պատգամավորները: 1928 թ. Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության անուկից Յուսուֆ Շեմալին մասնակցել է Կամիտեերի Տ-րդ կոնգրեսին, Բացի այց, պահպանվել են 1925—1930 թթ. Տրատարակված բազմաթիվ կոնք, հայտարարություններ, նամակներ և այլ փաստաթղթեր, որոնք ստորագրված են «Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի» կողմից:

47 Ա. Մ. Հուրանին (իր «Սիրիա և Լիբանան» աշխատությունում) և ուրիշ հեղինակներ պնդում են թե իր Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստա-

40 1973 اخبار: بيروت, 15 ديسمبر

41 Նույն տեղում:

42 Նույն տեղում:

43 «Правда», 28 октября 1964.

արարական փոխադարձ անվստահությանը, շլտակվեցին Հանգուլթյամբ: Կոմիտեների 6-րդ կոնգրեսից հետո, 1928 թ. Բելյուսթում կյանքի կոչվեց «Արճմիությունների կազմակերպիչ Հանձնաժողովը», որը բաղկացած էր արարներից և հայ-վրդներից և որի հիմնական խնդիրն էր՝ հայ և արար աշխատավորների համախմբել «Իսկական արճմիություններում»⁵⁰: Այդ հանձնաժողովը ձեռք բերեց որոշակի արդյունքներ, նպաստելով հայ և արար աշխատավորների մերձեցմանը: Ատեղծվեցին մի շարք միացյալ արճմիություններ, շնչալսած իմպերիալիստների և տեղական անկցիայի հարուցած դժվարություններին:

Այդ բեկումով նոր էջ բացվեց արար և հայ աշխատավորների դասակարգային պայքարում: 1930 թ. սկզբում, երբ կատավորությունը ցրեց արճմիություններին, նրանց մեղադրելով քաղաքականությունը դրավելու մեջ, արար և հայ աշխատավորները հանդես եկան բողոքի համատեղ ելույթներով: Զահլեում երեք արար և մի հայ աշխատավոր, որոնք անակցիայի այդ քայլի դեմ բողոքող թուռցիկ էին բռնաձեռքով, ձերբակալվեցին և դատարան հանձնվեցին⁵¹: Տարբեր քաղաքների զգալի թվով արար և հայ աշխատավորներ մասնակցեցին զգալի թվով արար և հայ աշխատավորներ մասնակցեցին արգելափակվածների օգտին կազմակերպված հանգանակությանը: 800 զրուշ հանգանակվեց նաև Կարան-տինայի հայ աշխատավորների շրջանում⁵²: Արար և հայ աշխատավորների դասակարգային համատեղ պայքարի ցուցանիշ էր նաև այն, որ Գամաակոսի տեքստիլի ձեռնարկությունների Գործադուլավոր բանվորների օգնության կոմիտեի կազմում ընդգրկված էին երեք արար և երկու հայ՝ Միքայել Քեշիշյանը և Գեորգ Կարախանյանը⁵³:

⁵⁰ العمال، ١ كانون اول ١٩٣٠

⁵¹ صوت العمال، ١٧ اذار ١٩٣٠

⁵² նույնը, 31 մարտի 1930.

⁵³ العمال، ٢٦ تشرين الثاني ١٩٣٠: Այդ կոմիտեն կազմվեց

1930 թ. նոյեմբերին (Իրանի արճմիութենական շարժման արար և հայ

Գատելով արարական մամուլի նյութերից, արար և հայ աշխատավորների հիմնական զանգվածի միասնությանը խոչընդոտում էր առաջին հերթին այն, որ հայերը կարիքից զրգված խախտում էին աշխատավորների ընդունված նորմաները: Այդ հանգամանքը իմպերիալիստի և անակցիայի գործակալների կողմից օգտագործվում էր արար և հայ աշխատավորների իրարից հեռացնելու համար: Իսկ արարական մամուլի տառադրեմ օրգանները, ընդգծելով աշխատավորների միասնության նշանակությունը դասակարգային պայքարում, կոչ էին անում արարներին՝ «եղբայրական ձեռք մեկնելու»: հայ աշխատավորներին: «Բոլոր բանվորները ստանց հայի և արարի խորության, եղբայրներ են» խորագրի ներքո «ալ-Ումմալ» թերթը գրել է. «Հայ բանվորը ամենևին էլ զուրկ չէ արժանապատվության զգացումից: Նա իր մի պատաս հացը շահում է ոչ թե մուրացկանությունից, այլ անկախ դասն քրտինքով: Նա համաձայնվում է ցածր վարձով աշխատանքի որպեսզի սովամահ չլինի...»: Երբ հայ և արար աշխատավորները միավորվեց արհեստակցական միություններում, ապա ոչ միայն վերջ կդնին մրցակցությունը աշխատավորների շուրջը, այլև հնարավոր կդառնա համատեղ

զեկավարների խորհրդակցությունում: Նրա՝ որոշր բանվորներին և արճմիություններին ուղղված կոչում սաժած էր. «եղբայրներ, ահա ձեզ մոտես ի վեր Դամասկոսի տեքստիլագործ եղբայրները զործադուլի մեջ են հանում իրենց ստեղծիչիսմ իրավունքների պաշտպանության: Ձեռնարկատերերը որոշել են իրենցին աշխատավորները, իսկ բանվորները մեքում են ձեռնարկվել նրանց կամքին: Չնչած իրենց ազատ ու սովյալ վիճակին, նրանք հաստատակամ կկրողով շարունակում են գործադուլը... 800 բանվորական քնտախերից զայսրված են սովի հերաններում... պետք է օգնության վերջ երանք... Բանվորներ, կատարեցեք ձեր պարտականությունը: Բանվորը բանվորից բացի չունի ուրիշ պաշտպան...»: Կոչը ստուգարած էին Մուհիդդին Քուսան (Նախագահ), Նասիթ Մամզկինին (բարսուպար), Միքայել Քեշիշյանը (գանձապահ), Մեհլի Քֆուրին և Գեորգ Կարախանյանը (1 ڪانون اول ١٩٣٠): Այդ կոմիտեի շանքերով տարբեր ձեռնարկություններում ստեղծվեցին հանգանակիչ հանձնաժողովներ, որոնցում ընդգրկված էին նաև հայեր:

պայքարը աշխատավարձի բարձրացման, աշխատանքային ժամերի կրճատման, մի խոսքով, աշխատավորների վիճակի բարելավման համար: Արայ բավորները, նեխ կասկածի չենթարկեն հայ եզրայրների հետ միութեան հնարավորութունը և եղբայրական ձեռք մեկնեն նրանց, ապա կտեսնեն թե նրանք ինչպիսի մեծ կարիք են զգում իրենց արար եղբայրների հետ կազմակերպված ձևով միավորվելու⁵⁴:

Մինչև 1935 թվականը կոմունիստի դեմ պայքարելու պատրվակով, իմպերիալիստները և տեղական ռեսակցիան համախ հարվածի տակ են առել արճմիություններին, խառնանել նրանց զարգացումը: Նրանք բանտարկում կամ աքսորում էին աչքի ընկնող արճմիութենական ղեկավարներին կամ էլ ասպարեզ իջնեցնում ապաքաղաքական «ազատ» արճմիություններ՝ աշխատավորներին պատկանելու համար: 1936—1937 թթ., երբ Ֆրանսիայում իշխանութիւն զուլա կանգնեց ժողովրդական ճակատի կառավարությունը, բարելավվեց արճմիությունների վիճակը, նախ հանգուրձվեց, ապա պաշտոնապես ճանաչվեց նրանց գոյությունը և գործունեության իրավունքը: Այդ թվականներին Միտիայում և Լիբանանում կազմվեցին արճմիությունների ֆեդերացիաները, որոնցից յուրաքանչյուրը զլխավորում էր համապատասխան երկրի աշխատավորության պայքարը աշխատավարձի բարձրացման, աշխատամեծերի կրճատման, կենսաթոշակի զրուսման հաստատման և այլ պահանջների կենսագործման համար:

* * *

Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակով սփյուռքահայ հասարակական կյանքում սկսված քիկումք ավելի խորացավ Հայաստանում սովետական սոցիալիստական կարգերի հաստատումով:

Հայ ժողովուրդը, դարձր շարունակ զրկված լինելով սեռական անկախությունից և մշտապես գտնվելով ֆիզիկական

րնաչեցման սպառնալիքի ներքո, առանձնահատուկ նշանակություն է տվել ազգային հարցի լուծմանը: Հնչակյան, Գաշնակցութեան և Ռամկավար կուսակցությունները, ծնվելով հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարից, խնդիր էին դրել լուծել «հայկական հարցը»: Եվրոպական դիվանագիտությունը, որի միջնորդությունը նրանք կապել էին վառ հույանք, խարեց հայ ժողովրդին, պատճառ դռնալով նրա արմատյան հատվածի բնաչեցմանը: Բարբարոսությունյան զոհ կզնար նաև հայության արեկյան հատվածը, եթե չկատարվեր Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, սովետական իշխանություն չհաստատվեր Հայաստանում:

Սովետական Միությանը համարելով ժողովուրդների ազատության, խաղաղ ու ստեղծագործ աշխատանքի օրրան, որտեղ ծաղկում և բարգալանում է նաև հայ ժողովուրդը, Հնչակյան և Ռամկավար կուսակցությունները «հայկական հարցին լուծման երաշխիքը տեսնում են սոցիալիզմի և դեմոկրատիայի լայնոր հաղթանակի մեջ⁵⁵: Օրչեկարիվորեն, այդ քաղաքականությունը նրանց պետք է տաներ դեպի հակամպերիալիստական ուժերը: Իսկ Գաշնակցությունը, պատրանքներ սնուցելով կորցրած դիրքերը իմպերիալիստների օգնությունը ևս օտանալու մասին, գնաց զնայի իմպերիալիզմի լայնքը, մտավ Սովետական Միության թրչնամիների ծառայության մեջ:

⁵⁵ Սփյուռքահայ մտավորականության քաղաքական շրջապրծի բնույթըման տեսակետից ուշադրավ է այն բողոք-հայտարարությունը, որը հրատարակեցին Երկամկազեն, Արշակ Չոպանյանը, Ֆրգոս համալսարանի, Անն Բաշույանը, Վահան Մարդյանը, Ռուրեն Ռրերյանը: Ըովակի Փուշմանը, Հակոբ Գյուրջյանը, Էզգոտ Շահինը, Սարգիս Խաչատուրյանը և ուրիշներ: «Մեզի համար,—ասված է բողոքում,—անկերթի իրողություն մեզ է, որ Հայաստան մը գոյություն ունի այսօր: Մենք համոզված ենք, որ այն իր գոյությունը կրեա պահպանել ու զարգանայ միմասին Խորհրդային Միության հետ զաշնակցում: Այսօր քաղաքական, մտավորական զեկամպերներուն և անոնց տակեղը լուծանալով ժողովուրդին շինարարական գոտուպը մեր ամենու համար հրվեցուցից և սրտապեղծ նշմարություն մըն է» («Ապագան», Փարիզ, 12 փետրվարի 1926):

1920-ական թվականներից սփյուռքահայ տարրեր գազ-թավայրերի նման՝ Սիրիայի և Լիբանանի հայ հասարակա-կան-քաղաքական կյանքում իրար դեմ կանգնած էին նրվու ճակատներ՝ հակաիմպերիալիստական և պրոիմպերիալիս-տականը: Առաջինը զլխավորում էին կոմունիստները, հըն-չակյանները և աամկավարները, իսկ երկրորդը՝ դաշնակները: Այդ ճակատները այնպիսի որոշակիությունը սահմանազու-ված էին, որ Վ. Նավասարդյանը գրել է. «Անունով մեկից ավելի հոսանքներ և ուժեր կան հայ կյանքում, իսկ փաստա-րեն իրական ազգակների թիվը ներկայից այն կողմը գրեթե չի անցնում...: Սակայն գործակցությունն այս երկսի միջև ան-հնար է բացարձակապես, որովհետև նրանք հետապնդում են բոլորովին տարրեր նպատակներ...»⁵⁶:

Հակաիմպերիալիստական ճակատում տեղ գտնելու նա-խապայման էր Սովետական Հայաստանի ճանաչումն ու ըն-դունումը: Այն հաստատ համոզմունքով, որ հայ ժողովրդի ինքնուրույն և ազատ զարգացման միակ ուղին այն ուղին է, որը բացվեց Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանա-կով, հնչակյանները հարցնին «Խորհրդային Հայաստանի հետ՝ ուղղությունը նրանք գրում են. «Հոկտեմբերյան հե-ղափոխությունը այն մեծ կտան է, որ աշխարհի բոլոր ճեշված ու գերի աղքեուր, իրավազրկված բազմահարյուրա-վոր միլիոն աշխատավոր զանգվածներու և անոնց կարգին զարներով տառապած հայ ժողովրդին բերավ հոգեզարմն ու վերահասնումը»⁵⁷: Սովետական «իրավակարգի խորացման և վերելքի» օգտին աշխատելը համարելով ամենհրաժեշտու-թյուն մը հայ ժողովրդի շահի տեսակետով⁵⁸, նրանք պայ-քար են մղում Սովետական Հայաստանի և Սովետական Միության թշնամիների դեմ:

Անկախ իրենց գաղափարախոսությունից, Սովետական Հայաստանի պաշտպանության դիրքերում կանգնեցին նաև սամկավարները: 1922 թ. նրանց ընդհանուր ժողովը որոշեց «աջակցել հայկական կառավարության, Հայաստանի տըն-տեսական և բարոյական վերաշինության... Աշխատել ար-գելի ամեն տեսակ արկածախնդրություն, որ կրնա վտան-գել ժողովրդին և պետության դուրսբյուրը»⁵⁹: Իսկ 1924 թ. նրանք պաշտոնապես հայտարարեցին. «Արտասահմանի հա-յությունը չի հետապնդեր առանձին քաղաքականություն մը և չի կատարեր դիվանդատական դիմումներ անկախաբար Հայաստանի կառավարության քաղաքականութենեն և դի-վանդատութենեն»⁶⁰: Նրանց այդ ուղեգրիը նվիրագործվեց 1926, 1929, 1931, 1934, 1937 թվականներին, ինչպես նաև հետագա տարիներին դումարված ընդհանուր ժողովներով:

Հայաստանից հեռանալուց հետո Գաշնակցությունը գինվորագրվեց Սովետական Միության դեմ խաշակություն ևլած պետությունների բանակում: 1924 թ. Փարիզի ընդհա-նուր ժողովի որոշումների յույսի ներքո անդադատնալով 'Իշտակցությունը քաղաքական ուղեգրին, Վ. Նավասարդյա-նը գրել է. «...միտրոպական պետություններից յուրաքանչյու-րը... փորձեր է անում ավելի սեղմ շղթայի մեջ առնելու այն նրկերը, որ իրավապես սպրում է Հայ գասը և որ միաժամանակ նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում է իր դո-ւություն տեսական կովար կերտելու... Իսկ քանի որ այս է իրականությունը, սպա քաղաքական աններելի հիմարու-թյուն պիտի լիներ խզել մեր բոլոր կապերն այդ պետու-թյունների հետ, երբ նրանք չեն խղում իրենց կապերն Հայ գասի հետ: Հայությունը կապված է եղել, կապված է մեում և կապված էլ պիտի մնա այդ պետությունների քանի զեռ նրանք անկախ հայության կամքից ամբողեն մնում են

56 Վ. Նավասարդյան, Գաշնակցության քաղաքական ուղին, էշ 166—167:

57 «Արարտա», 8 նոյեմբերի 1946:

58 նույնը, 9 հուլիսի 1950:

59 Ա. Գարբիկյան, Հայ պատարական շարժման օրիեն, Փա-րիզ, 1947 թ., էշ 546—547:

60 նույն տեղում, էշ 564:

կապված Հայ դատին»⁶¹, Գաշնակցությունը դարձավ միջազգային իմպերիալիզմի հուսալի գործակալը, փոխնիփոխ և հաճախ միաժամանակ ծառայելով բրիտանական, ֆրանսիական, գերմանական, իտալական և ամերիկյան իմպերիալիզմի շահերին:

Գտնելիով իմպերիալիզմի ծառայության մեջ, դաշնակցական գործիչները փորձում էին հայ աշխատավորների մեկուսացնել տվյալ երկրի ազգային-ազատագրական շարժումներին: Նրանք բարոյում էին, որ զաղութահայությունը «չեղար ու ձեռնպահ» պիտի մնա «օտարի գործերում»⁶²: «Տենու պիտի մնա միջամտելու այն երկրի քաղաքական գործերին, որ ինքն ապրում է իբրև եկվոր հայր»⁶³: Ավելին, «բազումներում պայքար պիտի տանել այն բոլոր տարրերի դեմ, որոնք կփորձեն այդ հողի վրա խմբել մեծ տարագրությունը և այն իբրև քաղաքական դանգված ուղղել այս կամ այն պետության դեմ: Տարագիր հայության ծոցում գործող քաղաքական հոսանքները բնավ աննշյուն չլիտի ունենան տվյալ երկրի քաղաքականության հետ...»⁶⁴: Դա լիովին համապատասխանում էր շահագործող դատակարգի շահերին: Ազգային-ազատագրական և դեմոկրատական շարժումներից մեկուստնայով, հայ աշխատավորները կզառնային տնտեսական և քաղաքական անկաշկանդ շահագործման հուսալի դանգված հայ և օտար գործարանատերերի համար⁶⁵:

⁶¹ Վ. և ալ ա ս ա ր ք յ ա ն, Գաշնակցության քաղաքական ուղին, էջ 151—152:

⁶² Խոչի տեղում, էջ 81—82:

⁶³ Խոչի տեղում, էջ 82—83:

⁶⁴ Քաջի այլ տարագիր հայությանը տվյալ երկրի ժողովրդից մեկուսացնելով, դաշնակ չեֆները հրահրում էին գանձարների պետության ցեղերը: Նրանք դրել են. «Ահհա՛մեջ ու, որ արատա՛հանի հայությունը, բոլոր զաղութները ստեղծեն բարեբաղուն կազմակերպություն մը համապատասխան նշուզվորմանը: Կազմվին զավտային, շրջանային մարմիններ, որոնք միացած ըլլան կեդրոնական խորհուրդի մը հատուկ համապատասխան ասո՛մականագրությանը մը: Տեսուկ մը բարոյական պետություն, անհայրենիք պետություն պետական ստորագիշներով, ազգային և միջազգային իրավական կարգերով: Այդ մարմինը դերադուն մարմինն է

Հակաիմպերիալիստական ճակատի կազմակերպությունները պայքարում էին իմպերիալիզմի և նրա գործակալ Գաշնակցության դեմ: Ելնելով իր դասակարգային էություններից և զաղափարախոսությունից, Ռամկավադ կուսակցությունը պետք է տեղ գրավեր իմպերիալիզմի լսագրում և հակազդվեր ազգային-ազատագրական շարժումներին, բայց ազգպես չի եղել, որովհետև այդ քաղաքականությունը նրան որոս կերեր «հայիական չարք» լուծման դեմ: Հնչակյան կուսակցությունը, լինելով մանրբորժուական դեմոկրատական կազմակերպություն, պաշտպանում էր ճշգրիտ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը: Հակաիմպերիալիստական ճակատի ամենահամարձակ և ամենատշիվոյտ տարրը կազմում էին կոմունիստները:

Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության ղեկավարության ներքո հայ աշխատավորները անցել են ազգային-ազատագրական հերոսական պայքարի ուղի, կերտել ողբնշուղ, ուսանելի ղրվագներ, որոնք միահյուսված են արար ժողովրդի պատմության հետ:

ՋԻՔԵԼ ԴՐՈՒՋԷ 1925—1927 ԹԹ. ԱԳՍԱՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՀԱՅՆՐԸ

Գ Մանդատային սխառմեր, լինելով զաղութային տիրապետության քողարկված ձևը, ոչնչով չէր համապատասխանում այն հեռանկարներին, որ Սիրիայի և Լիբանանի ժողովուրդները հուսացել էին իրազորժի Օսմանյան կայսրության խոր-

արտասահմանի հայության, իր շուրջ պիտի համախմբե բոլոր ջրված դուրսիներու հայությունը, անեց ազգային, մշակութային, տնտեսական գործունեությունները՝ պետության և քաղաքային փոխարարներով: Մյուս կողմն ամեն զաղալի իր արարած շրջանակին մեջ պիտի մեկուսանա, չլիտի ըլլա՝ քաղաքացի իր ապրած երկրին, այս անշատու՛ւով միաժալու համար իր ազգային, իր ազգայնության համապատասխան կազմակերպության, որ պետք է ճանչցվի նաև Ազգերու դաշնակցության կողմնա («Հուսարեր», 22 հունվարի 1924):

տակումով: Ֆրանսիական զենեքով Կատրուս զրել է. «Սիրիան վճռահանապես մերժում էր ճանաչել Ֆրանսիայի իրավունքները, ընդունել նրա խնամակալությունը: Սիրիան անկախություն էր պահանջում»⁶⁵: 1920 թ. Նույսիս զենեքով Գուրոյի զորքերը Գամասկոս ներխուժելով ցրեցին Ազգային ժողովը, երկրից վտարեցին Տալալ Թաղավորին և զենքի օժով պարտադրեցին ֆրանսիական խնամակալությունը:

1920—1921 թթ. ֆրանսիական խնամակալության զեմ զենք բարձրացրին Ալալխոր, Հալեպի շրջանի և Նիրատի Նովահ գյուղացիները: 1922—1923 թթ. գյուղացիական ապստամբություններ բռնկվեցին Զերել Դրուզում և Բեկալում: 1924 թ. սկզբները Ալեքսանդրետի սանջակի Գարաֆաղյար, Հաջրյար և մի շարք ուրիշ գյուղեր զինված դիմադրություն ցույց տվեցին հարևան օպարտնյաներին, որոնք ֆրանսիական զինված չոկատների ուղեկցությամբ պահանջում էին պատերազմական տարիների հետեյալ հարկերը: Այդ շարժումները խնդրվեցին արյան մեջ: 1925 թ. կեսերին Զերել Դրուզը նորից բռնկվեց և մինչև 1927 թ. սկզբները հերոսաբար դիմադրեց ֆրանսիական բանակի զորհրդին: Այդ ապստամբությունը, որի ոլորտը ներգրավվեց ամբողջ Հարավային Սիրիան, հանդիսանում է խոշորագույն զինված ելույթը ֆրանսիական խնամակալության զեմ:

Ապստամբության օգտին լայն շարժում ծավալվեց: Հիդր ալ-Շաարը (ժողովրդական կուսակցությունը), Սիրիապաղեստինյան կոմիտեն և ուրիշ կազմակերպություններ բազմակողմանի օգնություն էին ցույց տալիս ապստամբներին, հայթայթելով զենք, զեղբորայք և դրամ, պրոպագանդեով ապստամբության արդարացիությունը, պահանջելով մանդատի վերացումը: Այդ օգնությունը նպաստում էր ապստամբության արագ թափով ծավալմանը: Գրավված շրջաններում քնակիչները անցնում էին ապստամբների կողմը, զենք բարձրացնում մինչև անգամ կանայք⁶⁶: Առաջին մի

բանի շարաֆների ընթացքում գրուզները ֆրանսիական զորքից մարքեցին իրենց լեռնաշխարհը:

Գծված դրությունից ելք որոնելով, ֆրանսիական իմպերիալիստները փորձեցին ապստամբների զեմ հանել տեղական քնակիչներին կազմված «կամավորական» զեղքի: Այդպես վարվելով, նրանք ձգտում էին առաջին հերթին Ազգերի լիգայում ստեղծել այն ապավորությունը, որ իբր Սիրիայի ժողովուրդը պաշտպանում է մանդատի «գրսից» հրահրված ապստամբության զեմ և, երկրորդ, ապստամբությունը վերածել ազգամիջյան կռիվի, որպիսի ֆրանսիական բանակը իրավունք ունենար միջամտելու... քրիստոնյաներին կամ հայերին պաշտպանելու պատրվակով:

Ապստամբների առաջին հաջողություններից հետո «կամավորներ» հավաքագրվան լայն շարժում սկսվեց Սիրիայում, շարժում, որի հետ առանց որևէ հիմքի կապվեց նաև հայերի անունը: Գնեքալ Սառային հաջողվեց շերքեղներից կազմել այդ կարգի մի վարձկան զունդ, որը, ի վարձատրություն Զերել Դրուզի 1925—1927 թթ. զինված ապստամբությունը ձնչելու զործում բերած մասնակցությունը, ֆրանսիական զորոչի ներքո պահվեց նաև հետագայում, ընդհուպ մինչև 1946 թվականը: Բայց ապարդյուն անցան նրա զործադրած ջանքերը հայկական միջավայրում, շնայած այն բանի, որ տասը օսմանյան հնչուն սուկի ամսավճար էր խոստանում կամավորագրողներին:

Հայերից «կամավորական զունդ» լիզովվեց, այդպիսին երբեք գոյություն չի ունեցել ոչ ապստամբության ժամանակաշրջանում, ոչ էլ դրանից հետո... «Արև» թերթի Դամասկոսի թղթակիցը հայտարարում էր. «Աշխարհի շուրջ կողմը թող իմացվի թե՛ Սուրիո մեջ հայկական հրուսակախոսներ ոչ եղած են, ոչ կան և ոչ ալ սիրտի բլլան որևէ ժամանակ»⁶⁷: Այդ իրողության հակասակ, մի շարք հեղինակներ մի ամբողջ

⁶⁵ Catroux, Deux Missions en Moyent-Orient, p. 21.

⁶⁶ «Революционный Восток», 1928, № 3, стр. 286.

⁶⁷ «Արև», 14 հունվարի 1926:

վեպ են հորինել ֆրանսիական գրողի ներքո գործող «մեծ թվով» հայերից կազմված «օժանդակ ուժերի» կամ «օժանդակ զորքերի» և նրանց գործադրած «վալյադուսթյունների» մասին:

Գրանցից մամանակագրական կարգով առաջինը (1928 թ.) է. Պ. Մակկյալումը գրել է. «Մի զամարտակ (կազմված չերեքզ և հայ կազմավորներից), որը 1925 թ. հոկտեմբերի 12-ին կովի դուրս եկավ, հաջորդ օրը վերադարձավ բերելով 115 դերի և 24 սպանվածների դիակները»⁶⁸:

Երկրորդը (1939 թ.) Գ. Անտոնիուսը՝ սըրանք (ֆրանսիական իմպերիալիստները, Հ. Բ.) մեծ թվով հայերի ու չլերքեզների վիճեցին և, միառժամանակ, նրանց արտոնեցին առանց խտիր պնելու սպանել, կողոպտել և այլն⁶⁹:

Երրորդը (1946 թ.) Ա. Հ. Հուրանին՝ «Քիչ էր մնացել արգտամբությունը քաղաքացիական կովի վերածվել» մի կողմից արգտամբների և մյուս կողմից ֆրանսիական իշխանությունների դիեած չերեքզական և հայկական օժանդակ ուժերի միջև⁷⁰:

Չորրորդը (1950 թ.) Գ. Հադդադը՝ «ֆրանսիացիների օգտագործած չերեքզական և հայկական օժանդակ զորքերի գործելակերպը բնակչության առևտրային բորբոքեցն»⁷¹:

Այսքանով չի սպառվում շարքը, սակայն այսքանն էլ բավական է ցույց ապու համար, թե ինչպիսի ծանր ամբաստանության է ենթարկված հայ ազգային փոքրամասնությունը, որը մշտապես հավատարիմ է եղել իր երկրորդ հայրենիքին՝ Սիրիային և Լիբանանին: Դա մի ահալիք զավագրություն էր, որը վտանգում էր այդ երկրների հայության ֆիզիկական գոյությունը:

⁶⁸ E. P. MacCallum, The Nationalist Crusade in Syria, N. Y. 1928, p. 130.

⁶⁹ G. Antonius, The Arab Awakening, N. Y., 1939, p. 378.

⁷⁰ A. H. Hourani, Syria and Lebanon, New York, 1946, p. 188.

⁷¹ G. Haddad, Fifty years of Modern Syria and Lebanon, Beirut, 1950, p. 76.

Կասկածելի գիտավորություններ վերագրելով սահմանակից Սիրիայում հյուրընկալվող հայ զաղթականությանը, Քուրբիայի կառավարող շրջանները միջոցի առջ կանգ շտան սեպ խրիլու համար հայ և արաբ ժողովուրդների բարեկամության միջև: Քուրբական ռեակցիոն մամուլի հակահայ պրոպագանդան, որի նկատմամբ վերին աստիճանի զգայուն էին արաբ շուքին քաղաքական գործիչները (Շահ-բենդերը, Ազել Արսլանը, Իհսան Զարրին և ուրիշներ), ձեռքում էր այնպիսի ծանր մթնոլորտ ստեղծել կոտորածներից խուսափած հայերի շուրջը, որ նրանք չկարողանան շնչել և հեռանալ Սիրիայից: 1922—1924 թթ. Քուրբական մամուլի ներշնչումով Սիրիայի Քուրբասի գործիչները պահանջում էին դանբը լիակել հայ զաղթականներից առաջ, իսկ «եղածներն ալ ցրել» ներքին դավաճաներով⁷²: 1925 թ. հայերի քաղաքացիության վերաբերյալ օրենքի հրապարակումից հետո նրանք գրում էին. «Շատ մտա առնեն Սուրիան և Լիբանանը Հայաստան պիտի հորջորջվին»⁷³: Այդ անշնորհակալ գործի մի ռզակն էր նաև «կամավորական զնդի» առասպելը:

72 Արև, 20 հունիսի 1924.

Այդ տարիների մյուս արաբական երկրների Քուրբասի գործիչներն էլ, բնկնելով Քուրբական մամուլի հակահայ պրոպագանդայի ջրապտույտի մեջ, առիթ չէին բաց թողնում հայ-արաբական լարվածության ստեղծելու համար: 1924 թ. հուլիսին եղիպտոսի ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավարներից Սաադ Չալույի դեմ գործված մահափոթը վերադրվեց հայերին («Արև», 18 հուլիսի 1924 թ.), եթե ինք Չալուլը և արաբական մի շարք ազգային թերթեր չհերքեին այն, անկասկած, այդ հերյուրանքը կարող էր ծանր հետևանքներ ստեղծել եղիպտոսացիների համար, նույն թվականի հոկտեմբերի 19-ին «Հայ տեղորտակներ» վերադրվեց նաև Սուլեյման յրգար էի Ստեփ ապամբությունը, որը պատրվակ ծառայեց սեպիցիցիների՝ արգաքանցելու մի ներքո իմպերիալիստական կազմադրություններ: Հատկապես Քուրբասի շրջանների, 1925 թ. իրը հայերը բրիտանական իմպերիալիստների օգտին խոտովություններ ևն կազմակերպել Սաադական Անարիայում, ինչպես նաև մասնակցել Կահիրեում բորբոքված ազգային-ազատագրական շարժումների ճնշմանը, ۱۳ تيسان ۱۹۵۲

73 Արև, 6 մարտի 1925.

Պատահական չէ, որ հայ «կամավորական զօրի» վերաբերյալ առաջին հաղորդումը երևաց թուրքական մամուլում: Միք. Նաթանյանը գրել է. «Ջերբի Դրուզի շարժումներին ի վեր թուրք մամուլը սկսած Ազանային, էնկլուրիեն մինչև Պոլիս ու անոնց հայանի ներշնչումներով արտահայտվող սուրիական մաս մը թերթեր շվարանեցան հրատարակել թն 500-նոց զուտ հայկական զորագունդեր ֆրանսիական հրամանատարներու ձեռքին տակ զիրենք հյուրընկալող այդ երկրի բնիկ ժողովուրդներուն դեմ կռիւնը կիսմ են...»⁷⁴: Պատասխանելով մի ամերիկյան թերթի խմբագրի հարցերին, Շահրենդերը հաստատեց թուրքական մամուլի հերյուրանքները... և փավալող ձյունագեղի նման՝ այդ կեղծիքը գնալով մեծացավ, յուրը վնաս հասցրեց հայ-արաբական բարեկամությունը: Դամասկոսից «Արև» թերթին գրում էին. «Սուրիական կարգ մը շրջանակներ, որոնք իրենց կրթվոյթյամբ և գաստիարուկոյթյամբ թուրք ճանչցված են, աստիւնյան որոմ կցանեն մեկի դեմ»⁷⁵:

Ֆրանսիական իմպերիալիստները ոչ միայն չէին հակադրում, այլև աարբեր միջոցներով նպաստում էին ազատիզան թշնամանքի բորբոքմանը: Դա երանց հնարավորություն էր տալիս հանգև գալու «քրիստոնյաների պաշտպանի» կամ էլ մուսուլմանների և քրիստոնյաների միջև «հաշտարբի» դերում: «Այդ դերը Հանախ եղել է նրանց կողմը», — գրել է Աբուլզիրը⁷⁶: Հանուֆյան շրջանում «կամավորների» հավաքագրման ձեռնարկելով, նրանք իրականում ձգտում էին արարների «սանելությունը զրգռել գողթական հայ ժողովուրդին դեմ»⁷⁷: Այդ իրողության դեմ բողոքի ձայն բարձրացրեց սփյուռքահայ մամուլը: «Արև» թերթը նշում էր. «Ֆրանսացիք կշահագործեն մաս մը հայերու անզոր-

ծությունն ու անոթությունը... Ֆրանսիայի համար զո՞րք կպակտի, մա՞րդ կպակտի որ իր աչքը դրած է դժբախտ հայ ժողովուրդի բեկորներուն վրա և զանոնք նոր հրգեհի մը մեջ կհետե...»⁷⁸:

Որ իրոք հայերը զավազրության զոհ դարձան, երևում է նաև մի ուրիշ հանգամանքից: 1925—1926 թթ. հայ և օտար մամուլի հաղորդումները միտմայն վիճարում են այն մասին, որ «մի քանի տասնյակ» հայեր միայն ընդգրկված էին հազարավոր մուսուլման շերքեղներ և ուրիշ ազգությամբ պատկանող տարրեր հաշվող «կամավորական» զնդրում⁷⁹: Չնայած դրան համարյա միայն հայերը թիրաք դարձան արյունահեղ հարձակման, 1925 թ. հոկտեմբերի կեսերին մոկեսանդներին ամբոխը կոտորած և փալան կատարեց Դամասկոսի հայկական զաղթականներում⁸⁰: Անգրագանալով այդ տխուր իրադարձությանը, անգլիական «Դեյլի Տեկեզրաֆ» թերթը նշել է. «Գրանք թուրքական լայնածավալ պրոպագանդայի հետևանքն են: Հայերը միշտ էլ թուրքական հայածանքների զոհ եղած են...»⁸¹:

78 «Արև», 18 փետրվարի 1926:

79 «Արև» թերթի 1925 թ. հոկտեմբերի 31-ի, 1926 թ. մարտի 13-ի, ապրիլի 1-ի և ուրիշ համարներում առաջ են բերված հայ և օտար ազգություններից բազմաթիվ թաղամբներ, որոնցում «մի քանի տասնյակ» էլ զեհահաղած «կամավորական» զնդրում ընդգրկված հայերի թիվը:

80 «Նոր Փյունիկ», 19 հոկտեմբերի 1925 թ.: Այդ թերթի հաղորդման համաձայն թուրքերը են 9 ազգանի, Շարքեի, Սահիանի զաղթականները: Ինչպես նաև Մուսուլյայի և Մեջգանի հայերի պատկանող խանութները: Կոտորվել են շուրջ 50 հայեր (նույն անդամ): Ֆրանսիական իմպերիալիստները խոտորեցան «վնասուց հատուցում» առևտուրների: Կազմվեց «Բարձր կոմիտարության վնասուց հատուցման հանձնաժողով», որի պատրաստած ցուցակի համաձայն 236 ողջույթներ պետք է առայն 10.728 օսմ. հնչուն ոսկի... Բայց իրականում հայ զաղթականները «վնասուց հատուցում» լուսացան: 1928 թ. գերագույն կոմիտար հայտարարել է, թե «ի վիճակի չէ... վնասուց հատուցում ընել, միմիայն կրես համեստ օգնություններ ընձեռել արյուներ, որբերու և կարստ ձեռերում» («Արև», 15 օգոստոսի 1928):

81 «The Daily Telegraph», 27 November 1925.

74 «Արև», 31 հոկտեմբերի 1925:

75 Նույնը, 13 մարտի 1926:

76 E. E. Abouchdid, 30 years of Lebanon and Syria, p. 49.

77 «Արև», 18 փետրվարի 1926:

«Կամավորական» զինգրի որտի՞քով Սիրիայի հայ գաղ-
թականության շուրջը հարուցված աղմուկը այնպիսի շահեր
էր բնգունել, որ մինչև անգամ զրավեց միջազգային հասա-
րակայնության ուշադրությունը: Առաջնորդող հողվածում
ցույց տալով հակահայ խաչակրության ակունքները, լուս-
նորի «Թայմսը» գրել է. «Արաբ պրոպագանդիստներուն
կողմն ձեռնարկներ կը անեն հակահայ շարժում մը քարոզե-
լու թրքական հրահանգներով: Մինչդեռ ֆրանսիական օժան-
դակ գումարտակներուն մեջ մի քանի հայ կամավորներ
հանցապարտ գտնված են ավարատությունով. այն իրողու-
թյունը թե այս անկանոն զուգրերուն մեծամասնությունը
կկազմեն քուրդներ, իսմայիլի հերձվածողներն և ամենեն ավելի
խլամ շերքեզներ, ...կիկելարե խորհիլ որ բնագաղտության
կներդնացումը հայերու զեմ միայն ոչ սրղար է, ոչ պար-
կեշտ...»⁸²:

Հայկական և արաբական նյութերի ուսումնասիրությունը
ցույց է տալիս, որ «կամավորական զնդի» ավանտյուրային
զեմ էին Սիրիայի և Լիբանանի հայ աշխատավորական զանգ-
վածները, քաղաքական կազմակերպությունները և ազգա-
յին-քեմական իշխանությունները: Այդ ավանտյուրային շա-
տագով էին հանդիսանում միայն պատերազմի տարիներին
ֆրանսիական զորոյի ներքո գործած «Հայկական լեզեռնի» մի
շարք զանազանական նախկին զինվորականներ, որոնք սա-
կայն, հանդիպելով իրենց կուսակցության արգելիքին, ազատ
գործելու հնարավորություն չտեսնեցան: Խ. Քյուլթուեռչեզը
գրում է. «Գաշնակցությունը հաջողությամբ զգալած է նախ-
կին լեզեռնական մեկ քանի բախտախնդիրներ, որոնք հնա-
մուտ էին հայկական ստանձին կամավորական զուգր կազ-
մել, ֆրանսիական բանակի կողքին մասնակցելու համար
բմբոստներու զեմ ձեռնարկված զինվորական գործողու-
թյուններուն»⁸³:

Այդ հանգամանքը իհարկե չի նշանակում, որ զանակ
շեֆերը հրամարվել էին ֆրանսիական իմպերիալիզմին ծա-
ռայելու: Ընդհակառակը, նրանք պրոպագանդում էին հույ
գաղթականության և ֆրանսիական «հողատար» իշխանու-
թյան միջև «սերտ կապ» ստեղծելու անհրաժեշտությունը⁸⁴,
զայրույթ տառջանկելով հայ աշխատավորական խավերում:
1926 թ. հուլիսի 18-ին, երբ նրանք ֆրանսիական ոստիկան-
ների բացահայտ աջակցությամբ զավճեցին Լիբանանի աղ-
գային-թեմական իշխանությունը, կրթերի բորբոքվածու-
թյունը հասավ իր բարձրակետին, որովհետև հավանական
էր նկատվում, որ նրանք ֆրանսիական իմպերիալիզմի օգ-
տին կիրոխեն նախորդ ազգային իշխանության քաղաքական
օւղղությունը: Ազգային ժողովրդական բուգի (զեմոկրատա-
կան Հակատի) զխավորությամբ նույն թվականի սեպտեմ-
բերի 28-ին ժողովուրդը (ըստ Խ. Քյուլթուեռչեանի «Քաղմա-
տանյակ անուպանբուր զինված խումբը») «հարձակեցավ
կոթողիկոսարանի վրա... կոտրեց դուռը և ներս մտնելով
կրակ բացավ խուճապի մատնված ժողովականներուն վրա»⁸⁵:

Հանրահայտնի իրողություն է, որ Բեյրութի, Հալեպի
և վարչականորեն վերջինիս ենթարկված Դամասկոսի աղ-
գային-թեմական իշխանությունները, հակառակ ֆրանսիա-
կան իմպերիալիզմի գործակալների ճնշմանը, հավանություն
չտվին հայերից «կամավորական զուգր» կազմելուն: Այդ
ստեանկետից հետաքրքրական է այն դիրքը, որ հանդես բերեց
Դամասկոսի հայոց առաջնորդը: «Երեան» թերթը գրել է.
«Սոցոստաի 24-ին (1925 թ.), տալմասպաի օրերին, երբ կա-
նավորությունը (ֆրանսիական իշխանությունը, Հ. Թ.) զենք

⁸⁴ Ենթ Փյունիք, 17 հուլիսի 1926:

⁸⁵ Խ. Քյուլթուեռչեան, Բյուրոյական սեանկությունը, էջ 74: Այդ
հարձակման ժամանկ մի զանազանական զեկավարի՝ Վահան Վարդուպե-
յանի սպանությունը սկիզբ դարձավ կորաշրտապան օւրերների, որոնք շարու-
սանկեցին մինչև 1930-ական թվականները, իսկելով մի շարք զեմոկրոս
գործիչների՝ Սարգիս Տերտուս (1929 թ.), Մհերան Աղազարյանի (1933 թ.)
և ուրիշների կոտորելը:

⁸² Մեշերբումը ըստ «Արևի», 1 ապրիլի 1926:

⁸³ Խ. Քյուլթուեռչեան, Բյուրոյական սեանկությունը, էջ 111:

էր բաժանում քրիստոնեաներին Դամասկոսի մէջ, հալոց առաջնորդը բաղաբաժանութիւններ մերժում է այդ առաջարկը»⁸⁶: Հետագայում, երբ ֆրանսիացիներին հաշտվել էր մի բանի տասնյակ հայ վարձկաններ «կամավորագրել», Սահակ կաթողիկոսը «հոշ արեց դերագույն կոմիտային՝ բանակից արձակել հայ զինվորներին»⁸⁷: Բացի այդ, նա մտապայմանների կրօնապետին հատուկ դրուձիանք տեղեկացրեց, որ հայեր «հավանութուն չեն տալիս կամավորական շարժմանը և հնարավոր բոլոր միջոցներով աշխատում են ձախողել այն...»⁸⁸:

Սիրիայի և Լիբանանի հայ աշխատավորները, որոնց մեծագույն մասը կազմում էին զեռուս վերքերը շրտմած գաղթականները, հնարավորութիւն չունենի ապստամբութեանը զեն ի ձեռին մասնակցելու: Այնուամենայնիվ, նրանք ստեղծեցին «Ապստամբներուն աշակցող հեղափոխական կոմիտե»⁸⁹, որը ապստամբ գլուխացիութիւն օգտին կատարեց բովանկան գնահատանքը: 1925 թ. հոկտեմբերի 11-ին հրապարակվեց նրա առաջին հայերեն թուղթիկը, որով կոչ էր արվում հայերին՝ օգնելու ապստամբութեանը⁹⁰: Նույն թվականի նոյեմբերի 7-ին Աշրաֆիեում կազմակերպվեց ժողովրդական միտինգ, որի մասնակիցները մեծ ոգեւորութեամբ համերաշխութուն հայտնեցին արար ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարին⁹¹: Իսկ Զեբել Մուսայում, որտեղ իմպերիալիզմի գործակալները փորձում էին

«կամավորներ» հավաքագրել, «Ապստամբներուն աշակցող հեղափոխական կոմիտեն» թուղթիկներ հրապարակեց, գլուխացիներին թելագրելով՝ չհետևել նրանց, «զենք չբարձրացնել սիրիացի եղբայրների դեմ»⁹²: Նրանք նույնիմաստ թուղթիկներ հրապարակեցին նաև Բեյրութի, Դամասկոսի, Հալեպի և մյուս քաղաքների հայութեան շրջանում:

«Ապստամբներուն աշակցող հեղափոխական կոմիտեն» ջանքեր էր գործարարում նաև հայ գաղթականութեան հետ կապված հարցերում արար հասարակայնութիւնը լուստարանելու ուղղութեամբ: Դա վերին աստիճանի կարևոր խնդիր էր, մասնավանդ այն բանից հետո, երբ ֆրանսիական իմպերիալիստները «վտանգավոր թլուրիմացութուններ» էին ստեղծել տարբերու մտա Նայեթու հանդուպ»⁹³: Այդ աշխատանքը մեծ մասամբ կատարվում էր արարներն լեզվով թուղթիկներ տարածելով: Թելուրիում ֆրանսիական զինվորական իշխանութիւնները ձերբակալել են կոմունիստ Պետրոս Պարտիպակնայանին և Խաչիկ Փափագյանին, որոնք տարածում էին այդ կարգի թուղթիկները⁹⁴:

Ազիտացիոն աշխատանք էր կատարվում նաև ազգստամբների դեմ կովոլդ ֆրանսիական զորքի շարքերում: Սելման էլ-Աղիլը նշում է. «Կոմունիստները ֆրանսերեն լեզվով թուղթիկով կոչ արեցին (ֆրանսիական, Շ. Թ.) զինվորներին չկովել ապստամբների դեմ, որոնք պայքարում էին իրենց հայերների անկախութեան համար»⁹⁵: Բանակում քայքայել աշխատանք տանելու մեղադրանքով, ֆրանսիական ոստիկանութիւնը ձերբակալեց բազմաթիվ կոմունիստների, այդ թվում Շ. Մաղեյանին և Շ. Բոյալեյանին: Զինվորական տանջանք նրանց դատապարտեց պատժի առավելագույնին, տակայն, Ֆրանսիայի կոմունիստական կուսակցութեան բողոքի

86 «Նրևան», Փարիզ, 8 նոյեմբերի 1925:

87 E. P. Maccaillu m, The Nationalist Crusade in Syria, p. 152.

88 Նույն տեղում: Սահակ կաթողիկոսը «կամավորներին խնդրով տեսակցել է զերագույն կոմիտար զի ժողովներին հետ և նրանից պահանջել ցցրել մեկ բանի տասնյակ հայ կամավորները: Կամավոր արձանագրողներուն նպատակը եղած է միայն հայի խնդիրը: Այնուամենայնիվ լուստարույն կհամարիմ մի բանիներուն անոթի մեանելը, բաև քն կուշտ փորով քեզհանուրին կյանքին դեմ վտանգ ստեղծեն» («Նրևան», 13 մարտի 1926):

89 «Նրևան», 3 դեկտեմբերի 1925:

90 «Մ. Ն. Հասար», 4 հոկտեմբերի 1929:

91 Նույն տեղում:

92 صوت الشعب، ٢٢ ايار ١٩٤٧

93 «Մ. Ն. Հասար», 9 հոկտեմբերի 1960:

94 «Նրևան», 26 մայիսի 1926:

95 الاخبار، بيروت، ١٥ سبتمبر ١٩٦٣

չայն շարժման շնորհիվ նրանց մահապատիժը վերածվեց
ցիլանա արդիլախական⁹⁶։

1927 թ. Ֆրանսիական իմպերիալիստները բանակի զե-
րակիրն ուժերի գրոհի ներքո ճնշեցին Զեբել Գրուզի ավարս-
տամբությունը։ Գրանով սակայն հարցը չլուծվեց։ Իրավա-
յիտքեն, զեներալ Կատրուս գրել է. «Գրուզները և սիրիա-
ցիները ստիպվեցին վար գնել զեները, բայց նրանց զիմա-
դրական կորուժը ամենևին չընձեղեց»⁹⁷։ Ֆրանսիական իմպե-
րիալիստները պարզ գիտակցում էին, որ վերահաստատված
անցորդությունը անցողիկ է, Սիրիայի ժողովուրդը սուպատում
է իր ազատագրության ժամին⁹⁸։

Հետագա շարժումները կանխելու գիտավորությունը,
ֆրանսիական զերազույն կոմիսար Հանրի Պոնտեն ձեռք առավ
մի շարք միջոցառումներ, որոնցից մի քանիսն ուղղակի վե-
րաբերում էին հայերին։ Գրանցից ամենակարևորը հայերի
վերաբնակեցման խնդիրն էր։

Վերանայելով գնեներալ Սառայի կարգադրությունները
հայ գաղթականների տեղաբաշխման հարցում, Հանրի Պոն-
տեն ֆրանսիական իմպերիալիզմի շահերի տեսակետից ան-
ցանկալի գտավ հայերի գանգվածային ներկայությունը զըլ-
իսավոր քաղաքներում և ծրայից առաջ բաշեց նրանց Սիրիա-
յի և Լիբանանի ներքին գյուղերում վերաբնակեցնելու մա-
սին։ 1927 թ. մարտ ամսից՝ «Գաղթականաց տեղավորման
կեզրոնական հանձնաժողովը», որը գործում էր զերազույն
կոմիսարի տեղակալներից մեկի՝ վերահսկողության ներքո,

դրազվեց այդ հարցով։ Վերաբնակեցման ծրագրին տրվեց
մտադասերական գործի տեսք, այն ներկայացվեց իրրե Բըշ-
վատություն մատնված գաղթականներին ապրուստով ապա-
հանելու միակ միջոց։ Այդ պրոպագանդան այնպիսի ճարտա-
ուրվյալը կատարվեց, որ մինչև անգամ հայկական բարե-
գործական կազմակերպությունները դրամական միջոցներ
տրամադրեցին գործի հաջողության համար։

Անդրազանախով հայերի վերաբնակեցմանը, Սահակ
կաթողիկոսը գրում էր. «Երկրագործները գյուղերու մեջ տե-
ղավերու մտադրությունը փոքր ինչ մոթ է. եթև նոր գյու-
ղեր պիտի հիմնվին և անոնց մեջ 150—200-ական տնվոր
պիտի տեղավորեն, օգտակար կրնա ըլլալ, մանավանդ եթև
այդ գյուղերը իրարմ շատ հեռու ըլլան, իրարու օգնելու և
աշխատակցելու մեծ դյուրություն կունենան. իսկ եթև այ-
լատարք բնակչաց մեջ ցրվելու նպատակով է, բեռավ համա-
միտ շենք, որովհետև այդ կերպ տեղավորումը օգտակար
չկրնար ըլլալ ոչ տնտեսապես և ոչ բարոյագեան»⁹⁹։ Սահակ
կաթողիկոսի կուսուցումը ճիշտ էր։ Երկրագործներին հողա-
մշակությունը պարտապելու հնարավորություն տալու փաս-
տարիկ կեղծ միջոց էր։ Այդ երևում է Հալիպի ղազային իշխանու-
թյան կողմից գաղթականաց տեղավորման հանձնաժողովի
նախագահին գրված մի նամակից, որտեղ ասված է. «Հայն-
պի գաղթականություն մեջ հողաձուլություն քնդունակ
աարքեր գրեթե չըլլալով, անկարելի է համոզել որևէ ղաղ-
թական, որ հողատիր հեռանալ Հալիպից։ Զարմանալի է, որ
...Հալիպի ենթահանձնաժողովը կշարունակե այդ ուղղու-
թյամբ աշխատանքներ տանի...»¹⁰⁰։

Վերաբնակեցման ծրագրի ներքին ծայրերը բացվեցին,
և որ արդեն գործը ավարտվելու մոտ էր։ 1931 թ. անձամբ
լինելով հյուսիսային Սիրիայի նորահաստատ հայաբնակ
գյուղերում, Վահան Թեքեյանը գրել է. «Վերջերս, կարգ
մը հայ բերքներու մեջ վիճակագրական և շեմ գիտեր ինչպեան

⁹⁶ Նույն տեղում, Բացի վերոհիշյալներից՝ ձերբակալված են եղել
ևսև կոմունիստներ Գրիգոր Տեր-Գրիգորյանը, Միքայել Անանիյանը,
Խելյազ և հնչյալյան գործիչ Սարգիս Տիրանին։ Սկզբում նրանք արգև-
յափակված են եղել Քարմուս բերդում, իսկ հետագայում տեղափոխվել են
Տարբուսի մերձակա Թուսազ կղզին։ Նրանք ազատ արձակվեցին 1928 թ.
հունվարին, երբ այլևս ճնշված էր Զեբել Գրուզի ազատամբությունը
(«Արև», 4 փետրվարի 1928)։

⁹⁷ C A T R O U X, Deux Missions en Moyen-Orient, pp. 138—139.

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 52։

⁹⁹ ԳԱ Արխիվ, ֆ. 5, ր. 1, փ. 2։

¹⁰⁰ Նույնը, փ. 4։

անգղեկություններ լույս տեսան Սուրիո մեջ հաստատված հայ գյուղերու մասին: Ըստ այդ անգղեկությանց, գրեթե բոլոր հայ նորահաստատ գյուղերու բնակիչները «ինքնաբավ» դարձած էին: Արդ, ի վիճակի եմ՝ քսեմ, որ ատիկա ՄՈՒՏ է և հայ գաղթականները, հեռու ինքնաբավ ըլլալի, թշվառություն մեջ են: Առնոց 10-ին 90-ին սնունդն է՝ այս կլիմայի տակ, ջերմի բույններու մոտիկ՝ հաց, լուխի, կանանջ պղպեղ և ասոր նման բաներ, և հազիվ 10—15 օրը անգամ մը կրնան միտի նրեա տեսնել: Այս երկարադրածական գաղտնիները, հիմնված այն տեսակ կեանքու վրա, որ շատ հեռու են սպասուող կեցրոններն, բանի մը շնն կրնար օգտագործել իրենց բերքերը, եթե ունենան իսկ: Տնտեսական այս ճախող պայմաններն զատ կան նաև ուրիշ անպատահություններ. ատիկա իրենց դիրքն է՝ հարաբերաբար ուրիշ տարրերու: Թրքական և կամ արաբական հոծ բնակչության մը մեջերը հայ գյուղ մը կամ երկուք երբեք հանգիստ չպիտի կրնան ընել: Այդ կետերու ընտրությունը եղած ըլլալու է գաղթականներու հանգիստն ալվիլ ուրիշ նկատառումներու անսպալով, զոր շնմ ուղեր պարզել ինքնին հասկնալի ըլլալուն»¹⁰¹:

Այդ գյուղերը երկար կյանք չունեցան, վերաբնակեցված գաղթականները վերստին զեպի քաղաք խոծեցին...

ՀԱՅ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՐԻԱՅԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻՆ (1928—1936 ԹԹ.)

1925—1927 թթ. հեղափոխական շարժումների ճնշման ներքո ֆրանսիական իմպերիալիստները համաձայնեցրին, թեև ձևականորեն, հարցիլ մազատով ստանձնած պարտավորությունները: Մանդատի առաջին հոդվածում սպված էր. «Խնամակալություն ուժի մեջ մտնելու թվականից հաշվելով, երեք տարվա ժամանակաշրջանում, խնամակալը պարտավոր է պատրաստել Սիրիայի և Լիբանանի հիմնական օրենքը.

հաշվի առնելով այդ երկրներում բնակվող ժողովուրդների իրավունքները, շահերը և ցանկությունները: Սիրիան և Լիբանանը պիտի զտնան անկախ պետություններ...» և այլ: 1926 թ. մայիսին, երբ Ջերմի Գրուպի շարժումները շասեկ էին իրենց բարձրակետին, նրանք քաղաքական որոշակի նկատառումներով կյանքի կոչեցին Լիբանանի հանրապետությունը: Հաղազը հեղանքով նշել է. «Լիբանանի հանրապետությունը հանգեցրե՞ր բոլոր օրգաններով ստեղծվեց տաս օրվա ընթացքում»¹⁰²: Լիբանանը ունեցավ պատվանետ, սենատ, կառավարություն, հանրապետության նախագահ, բայց անկախ և սուվերեն պետություն չէր: Գերագույն կոմիտային էր պատկանում վերջին խոսքը արտաքին գործերի, զինվորական խնդիրների և այլ բնագավառներում:

Այդ կարգի հանրապետություն ստեղծելու փորձ արվեց նաև Սիրիայում: 1928 թ. ապրիլի 24-ին Հանրի Պոնտոն հրահանգեց Սահմանադիր ժողովի ընտրություններ անցկացնել այն լավատեսությամբ, որ այդ ժողովում ամբողջ կզբանեն պրոմուպերիալիստական տարրեր, հնարավոր դարձնելով Ֆրանսիայի համար ձեռնտու սահմանադրության հաստատումը: Բայց նրա հաշիվները ճիշտ չեկան: Այլուր ալ-Վաթանիյա (Ազգային բուկ) կուսակցությունը, մեծամասնություն ձեռք բերելով Սահմանադիր ժողովում, կազմեց Սիրիայի սահմանադրության նախագիծը, ընդ որում նախատեսվում էր ստեղծել ազգային անկախ հանրապետություն, որի գերագույն իշխանությունը պետք է հանդիսանային հանրապետության նախագահը, կառավարությունը և պառլամենտը: Օգոստոսի 8-ին, երբ այլևս պետք է քվարկված զրվեր այն, Պոնտոն պահանջեց հանել 2, 73, 74, 110 և 112-րդ հոդվածները, առարկելով, որ դրանք հակասում են մանդատի և Ֆրանսիայի միջազգային պարտավորություններին: Այդ հոդվածները վերաբերում էին Սիրիայի

¹⁰² G. Haddad, Fifty years of Modern Syria and Lebanon, p. 78.

¹⁰¹ ԳԱԹ արխիվ, ֆ. Ա. Չոպանյան, ք. 1, գ. 2343:

միասնականությունը վերահաստատմանը, հանրապետության նախագահի ներում չնորհելու իրավունքին, պայմանադիր կնքելու ազատությունը, արտաքին գործերի միևնույնության ստեղծմանը և այգային բանակի կազմությունը:

Մասնաանդիր ժողովի վրա որպես մեշման միջոց օգտագործվեց Ալեքսանդրեոսի սանջակը Սիրիայից անջատելու սպանակները: Ալեքսանդրեոսի սանջակը, կազմելով Սիրիայի բաղկացուցիչ մասը, Մուղթոսի պայմանագրով (1918 թ.) բաժին ընկավ Ֆրանսիային: Գործելով բաժանիք, որ տրին սկզբունքով, Ֆրանսիական իմպերիալիստները արհեստականորեն ստեղծեցին «Ալեքսանդրեոսի ավտոնոմ սանջակը», որը դարձավ ֆրանսա-սիրիական և ֆրանսա-բուլղարական հարաբերությունների արբիլեյան գարշապարը: Նրանք մի կողմից հրահրում էին երկրամասի թուրք ազգաբնակչության սեպարատիստական ներքոմունքը՝ շահելու համար Թուրքիայի բարեկամությունը, իսկ մյուս կողմից, երկրամասին «սպանանցող թուրքական վտանգը» օգտագործում էին զբաղվելու համար Սիրիայի ժողովրդի ազգային անկախության պայքարը:

1928 թ. օգոստոսի 8-ին, երբ պարզ դարձավ, որ Մասնաանդիր ժողովը, ձգտելով Սիրիայի լիբրավ անկախությանը, հակված էր անտեսելու Պնսոսյի պահանջը, իմպերիալիստներին մնում էր... խանգարել նրա աշխատանքները: Մի շարք երեսփոխաններ, այդ թվում զաշխակցական Մովսես Տեր-Փալուստյանը, որոնք Մասնաանդիր ժողովում ամրոտ էին գրավել ֆրանսիական «սոլիսների ուժով»¹⁰³, արտահայտվեցին գերազույն կոմիսարի «ուղղումների» օգտին: Իսկ ազգությունը թուրք երեսփոխան Կարաս Մուրաելզագն Ահմեդը պահանջեց Ալեքսանդրեոսի ավտոնոմ սանջակի «կատարյալ անկախությունը»¹⁰⁴... Եվ օտանց զրական արդյունքի փակվեց Մասնաանդիր ժողովի նստաշրջանը:

Գաշնակ երեսփոխանի էությունը պատրվակ ծառայեց Սիրիայի հետադիմական շրջաններին՝ հակահայ կրքեր բորբոքելու: Ռեակցիոն գործիչները, Տեր-Փալուստյանին վերագրելով Մուրաելզագնի պահանջը Մանջակի անկախության մասին, հայերին մեղադրեցին Սիրիայի գերազույն շահերի դեմ գործելու մեջ: Տեր-Փալուստյանը հանդես եկավ հրատարակային հայտարարությամբ, որտեղ սաված է. «Ես երբեք չեմ պահանջած Ալեքսանդրեոսի սանջակին սուրիական միութենեն բաժանվելը ու անկախ հռչակվելը: Ալեքսանդրեոսի սանջակի իրավունքներու մասին Մասնաանդիր ժողովի ամբիոնեն արտասանած ճառիս մեջ, որ մաս կկազմն պաշտոնական ատենագրությունց... անկախություն բառն անգամ չեմ գործածած»¹⁰⁵: Այնուամենայնիվ մոթ ամպեր կուտակվեցին սիրիահայ զաղթականության դիտին...: Խաղաղ Բեկդաշը պատմում է, թե ինչպես Դամասկոսի կոմունիստների պատվիրակությունը հանդիպումներ է ունեցել արար գործիչներին և մամուլի աշխատողներին հետ, բացատրություններ տվել Սիրիայի հայության դիրքի մասին և կանխել հակահայ խմբումները¹⁰⁶:

1929 թ. փետրվարի 7-ին Պնսոն ցրեց Մասնաանդիր ժողովը և, օգտագործելով այն հանգամանքը, որ ալ-Կուբլա ալ-Վաթանիյա կուսակցությունը ձգտում էր խաղաղ ճանապարհով ձեռք բերել մանդատի վերացումը, ձեռնարկեց անվերջնապի բանակցություններ...: Բնութագրելով Պնսոսյի գործելակերպը, Կատրուս դիպուկ կերպով նշել է. «Բանակցությունները, որ նա սկսեց, շարունակեց, խղեց և վերակսեց, նմանվեցին Պեննիպեի առասպելական կտավին...»¹⁰⁷: Մական զա խնդրի մի կողմն էր: Պնսոն միաժամանակ ջանքեր էր գործադրում Աղգերի լիգայի անգամ պետությունեն-

¹⁰³ صوت الشعب، ۲۳ ايار ۱۹۲۷

¹⁰⁴ «Բեկ», 2 հոկտեմբերի 1926.

¹⁰⁵ Եւյն տեղում:

¹⁰⁶ صوت الشعب، ۲۳ ايار ۱۹۲۷

¹⁰⁷ Catroux, Deux Missions en Moyen-Orient, pp. 140—141.

րին համոզելու այն բանում, որ տակավին Սիրիան ընդունակ չէ ինքնիշխան գաղութալու: Այդ քաղաքականության պտուղներից էր «Հայկական օճախի» առասպելը:

Հայտնի է, որ 1928—1930 թթ. Ֆրանսիական իմպերիալիստները նփրատի հովատու հաստատանցին մի շարք հայաբնակ գյուղեր, հետապնդելով քաղաքական որոշակի նպատակներ: Արշակ Չուպուչյանին ուղղված իր նամակում, Վ. Թեբեյանը ահազանգում էր, որ այդ գյուղերի տեղաբաշխումը կատարված էր «պղծակալանքի հանցագործն ավելի ուրիշ նկատառումներու անսայով»¹⁰⁸: Նորահաստատ Հայկաշեն գյուղը, որը հաշվում էր մոտավոր թվով 250 հայ գյուղացիական բնտանիք, շրջապատված էր Ռեյհանին, Հաբիմ և Ասկեր Չալրը կղզիված վայրերի բազմացնող մուսուլման ավազանակալությամբ: Մուսուլմանացի միևնույն սկզբունքով տեղաբաշխված էին նաև Սուուկ Սուև, Վարդաշենը և մյուս հայաբնակ գյուղերը: Կիսարոշվոր և հետառանց բնակչության ծովում մի բուռ հայերին աչղպես ցրելով, Ֆրանսիական իմպերիալիստները հնարավորություն էին ձեռք բերում հայաբնաբական ընդհարումներ հրահրելու:

1929 թ. վերջերին, երբ այ-կուբլյա ալ-Վաթանիյա կուսակցությունը խզեց բանակցությունները, Պոնտն միջոցներ ձեռք առավ արգարացնելու համար իր հետագա միակողմանի զործողությունները: Այդ միջոցներից էր «Հայկական օճախի» պրոպոկանդան, որը սկսեցին Ֆրանսիական իմպերիալիստների կողմից կաշաված մի շարք թերթեր: Դրանով իմպերիալիստները հրաղում էին թշնամանք բորբոքել հայերի դեմ, արյունահեղ հարձակման թիրախ դարձնել մեկուսացված հայաբնակ գյուղերը, որպեսզի Աղզերի լիգան, վաղժամ համարելով Սիրիայի աղզային անկախության պահանջը, ընդուներ մանդատի պահպանման անհրաժեշտությունը:

108 ԳԱԹ արխիվ, Ֆ. Կ. Չուպուչյան, բ. 1, գլ. 2343:

«Հայկական օճախի» մասին առաջինը հանգես եկավ Քեյրութում ֆրանսերեն լեզվով լույս տեսնող «ԼՍՊիան» թերթը: Նրա գրելով ֆրանսիացիները նպատակ էին գրել հայերի համար «օճախ» ստեղծել նփրատ և նուրբ գեանքի միջև ընկած երկրամասում¹⁰⁹: Այդ հայտաբարության հաջող օրը, չնայած մի շարք թերթերի բողոքին, վերստին անդրադառնալով «Հայկական օճախի» հարցին, «ԼՍՊիանը» դուրսագլիտ անցկացրեց Սիրիայի հայկական քաղաքային օճախ և Պաղատիին «սիրիական վտանգի» միջև¹¹⁰: Հարցը քննարկվեց նաև արաբաստա մամուլում: Մի շարք թերթեր, հանգես գալով բավական կրքոտ պատասխան-հողմածնեբով¹¹¹, նպաստեցին այն բանին, որ «ԼՍՊիանի» հակահայ հերյուրանքը ծավալվի արաբական հասարակայնության ամենալայն խավերում:

«Հայկական օճախի» կրակին լույզ էին ածում նաև Թուրքիայի կառավարող շրջանները: Անզրադառնալով հակահայ

109 «Հուսարիթ», 4 փետրվարի 1930:

110 Նույն տեղում:

111 Այդ հողմածները բնույթի մասին պատկերացում կազմելու համար բերենք մի քանի քաղվածք: Օրամսական «ալ-Ֆեյհա ալ-Աբաթ» թերթը գրել է, «ԼՍՊիանն թերթը կուզե որ սուրիացիները հոճախի իրենց երկրին մեջ հայ հայրենիքի մը կազմալուծեն... Սուրիացիները շատ սիրո՞ւ կըլլանք, կե՞ն հայեր մեր արևելյան սահմաններուն մքա մասն...» Եվրոպան հայերուն ամենամեծ բարեք կրեն, կե՞ն զանոսը Հայաստան զրկեն...» (մեջբերումն ըստ «Հուսարիթի», 4 փետրվարի 1930): Նշելով որ առջև 200.000 հայեր կան Սիրիայում և կբռնանում, Քեյրութի «ալ-Ահբաթ» թերթը գրել է. «Ֆրանսական իշխանությունը ամեն դուրսության կընժայ և կուզե անգլալորել զանոսը: Բացի այդ 200.000 հայերն զեռ մեկ միխին հայեր ալ պիտի բիզվին սրտասահմանեն...» (ըստ նույնի, 4 մարտի 1930): Քեյրութի «ալ-Աղջ ալ-Քաղզի» թերթը գրել է. «Հայկական հայրենիք մը ստեղծելու և հայեր բնակեցնելու աշխատանքներ... բոլոր սուրիացիներուն և մասնավորապես Հայկաթ բնակչության հուզման և զրգուրության պատճառ եղած են: Թուրքիան այդ ծրագրին զեմ բուռն կերպով բողոքած է...» (ըստ նույնի, 14 ապրիլի 1930): «Հայկական օճախի» հերյուրանքը որպես իրականություն քննուկնելով, ուրիշ թերթեր էլ անսպասելի հարձակումներ են զործել հայերի դեմ:

պրովոկացիային, Ա. Արշակունին գրել է. «Անհրեքելի իրողություն է, որ Բուրբակյան գործակալներով ցանցնված է սուրիական պետությունն ու Լիբանանի հանրապետությունը: Քուրդիան անսպառ դրամներ կվառեն Թունսվորելու դիտումով հայ-արաբական հարաբերությունները: Արաբ մամուլը անգիտակ հայոց կյանքին ու պատմության հաճախ գործիք կդառնա... և հրատարակության կուտա հակահայ գրություններ...»¹¹²:

Հակահայ աղմուկարարության Բափը ընկալվ, երբ հեղինակավոր «Ալիֆ Բան» Բերթը հատուկ առաջնորդող հոդվածով հերքեց «հայկական օձախի» առասպելը: «Ալիֆ Բան» գրել է. «Կերքերս հայկական օձախի մը առասպելական պատմությունը բավական ըսիր-րսավներու տեղի տվալն: Կարգ մը հայ արժամահավատ երևիներէն և վատահիթի սոցիոլոգներն մեր առած տեղեկությունց համաձայն իրականություն հակառակ են այս յուրերը: Իսկինիսկ բարձր կուխարութիւննն առուգած ենք այս պարագան:... Հայ հայրենիք մը հիմնելու յուրը անճիշտ է. մենք հայերու մտ նման փափաք և ձգտում չենք նշմարել, ըստը հայերուն փափաքը և ձգտումները Բըշվատութենէն ազատելու և կարելի եղածին շափ հողին կապուկու աշխատանքն է, այդ կերպով Թե իրենց ապրուստը պիտի հոգան և Թե օգտակար պիտի ըլլան մեր երկրին»¹¹³:

Մանր մթնոլորտը փարստելու անակեանքի գրական գերկատարեց նաև Հնչակյան և Ռամկավար կուսակցությունների համառեղ հայտարարությունը, որտեղ ասված է. «Մենք, Ռամկավար ազատական և Ս.-դ. Հնչակյան կուսակցությունց Սուրիո շրջանային մարմինները, խառն ժողովի մը մեջ խորհրդակցությունց առաջիկա ըրինք վերջէս արաբ Բերթերու կողմն եղած հրատարակությունները և մենք զմեզ պարտավոր զգացինք վճռապես հայտարարել, Թե ա. Սուրիահայ ժողովուրդը հյուրաբար կպտնվի այս երկրին մեջ և

երախտապարտ է... արաբ ազնիվ ազգին... Անհիմն և երեւակայական է Սուրիո մեջ հայկական օձախ մը կազմելու գաղափարը. բ. Ուրիշ կազմակերպություններ ալ տարրեր անակետ կամ մտածում չեն կրնար ունենալ այս մասին. գ. Ջերմապես փախարեի կգտնենք, որ արաբահայ սիրայիք հարաբերությունները պահվին և կասկածներու տեղի ավող Բյուրիմացությունները վերջ դառնեն. դ. Մենկ ազգային օձախ ունինք, այն ալ Հայաստանն է, իսկ հոս մեր միակ և զխավոր աշխատանքը կկայանա մեր ընտանիքներուն ապրուստը և զավակներուն մտավոր և բարոյական զարգացումը ապահովելու մեջ»¹¹⁴:

«Հայկական օձախ» աղմուկը օգտագործելով, ֆրանսիական իմպերիալիստները Ազգերի լիգայում առաջացրին այն տպավորությունը, որ իբր մանդատը վերացնելու դեպքում քառս կտնդովի Սիրիայում: Այդ բանից հետո նախապարհը բաց էր այլևս նրանց միակողմանի գործողությունների առաջ: Այսպես, 1930 թ. մայիսի 22-ին Պոնտոսի փորձեց զեկրեսով պարտադրել այնպիսի մի սահմանադրություն, որը հիմնականում ոչնչով էր տարբերվում զեկավարման մանդատից: Սիրիայի սահմանադրության այդ իմպերիալիստական վարիստը շարժանացավ ժողովրդի հավանությունը: Բողոքի ելույթները կանխելու նպատակով, Պոնտոս անցավ բիրտ սեպարատիստի, նրա հարվածի տակ ընկան ինչպես արաբ, այնպես էլ հայ զեմտկրատական կազմակերպությունները:

Մոլեղնող սեպարատիստ զլիսավոր Թերաք գործավ Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունը: Բեյրութում, Գամալայում, Հայկում և ուրիշ քաղաքներում կատարվեցին զանգվածային ձեռնարկություններ: Կալանքի վերջվեցին նաև Ֆուադ Շեմային, Հարություն Մադեյանը և ուրիշ կոմունիստ զեկավարներ: Ռեակցիոն Բերթերը կուտուխաններին մեղադրում էին Սովետական Միության քաղա-

112 «Հուլիս», 3 ապրիլի 1930:

113 Մեյրերումն բու «Հուլիս», 7 փետրվարի 1930:

114 «Եփրատ», 24 մայիսի 1930:

քական նպատակներին ծառայելու մեջ: «Լա Սիրի» թերթը գրել է. «Սովետական Միության օգտին պայքարող հայտնի գործիչներ Մազեյանի և Շեմալիի ձերբակալվելովը կոմունիստը նորից օրակարգի հարց դարձավ և զբաղեցնում է բոլոր պետական օրգանները:... Պարտավոր ենք ընդունել, որ բուլղիկյան պրոպագանդան հող վ շահում Արեւելքում»¹¹⁵:

Զերբակալվածների շարքում որոշ թվով հայերի առկայությունը պատրվակ ծառայեց սեպտեմբերի մամուլին նորից թունատ սլաքներ ուղղելու հայ զաղթականության դեմ, Հալկուում «այ-Քարազգում», «այ-Միսաք» և ուրիշ թերթեր աղմկում էին այն մասին, որ իբր հայերը շարաշահում են Միդիայի ժողովրդի ասպիզակներին¹¹⁶, Առավել ազդեցիկություն ցույց տվեց «Լ'Օրիան» թերթը: Նշելով որ հայ զաղթականները «կրակի հետ կհաղանա աշակցելով կոմունիստների քրայքայիշ գործունեությանը», այդ թերթը իշխանություններին ստաջարկում էր հայերին հեռացնել բաղադրից, քշել դեպի գյուղական վայրեր և եթե նրանք այնտեղ էլ շարունակեն կոմունիստական թուղցիկներ տարածել», ապա նրանց «արտաքսել երկրից»¹¹⁷:

Ինպրեզիվ միջոցառումները և հակահայ Հալաթանքը չկարողացան ընկճել ժողովրդի դիմադրությունը և այդպես էլ ուժի մեջ չմտավ սահմանադրության իմպերիալիստական

¹¹⁵ «La Syrie», Beyrouth, 6 Septembre 1930.

¹¹⁶ Հիմք ընդունելով այն, որ բանտ առաջնորդված հայերը թվով ավելի էին, քան արաբները, այդ թերթերը սպասույթներ տեղացին հայերի հասցեին... Սակայն նրանք մասնակցին ձեռնալնի օրություն, երբ պարզվեց, որ սուրիկանները թյուրիմացաբար սրպես կոմունիստ ձերբակալել էին հեշակյանների, ռավկավարների, ինչպես նաև կուսակցական գործերի հետ ոչ մի կապ չունեցող մարդկանց... Իրականում ձերբակալված արաբ կոմունիստները զգալի թվով ավելի էին, քան հայերը... («Շփրատ», 6 սեպտեմբերի 1930):

¹¹⁷ «Լ'Օրիան» այդ առաջնորդող հոգվածի ամբողջական թարգմանությունը ավել է Հալեպի «Շփրատ» (5 հոկտեմբերի 1930), որից և բերում ենք վերահիշյալ տողերը:

վարիանտը: Համոզվելով, որ մանդատը անզավ բարեփոխելով չենարավոր չէ արժանացնել ժողովրդի հավանությանը, Ֆրանսիական իմպերիալիստները խոստում տվեցին այն Ֆրանսա-սիրիական պայմանագրով փոխարինելու մասին:

1931 թ. վերջերին Պոնտսու հրահանգեց պառլամենտական ընտրություններ անցկացնել Միդիայում: Նա լրջորեն հավատում էր այն բանին, որ այդ ընտրություններով իշխանության գլուխ կբերի այնպիսի կառավարություն, որը կստորագրի Ֆրանսիայի համար ձեռնառու պայմանագիր: Բայց նրա լավատեսությունը հիմնավորված չէր: Այ-Պուլյա ալ-Վաթանիյա կուսակցությանը հաջողվեց կազմել բավական ուժեղ օպոզիցիոն ճակատ, որին աջակցում էին նաև հայ զեմոկրատները: Նոյեմբերի 7-ին Գամալհուսում և Հալկուում օպոզիցիայի նախընտրական պայքարը նշանավորվեց հակաիմպերիալիստական վիթխարի ցույցերով: Արաբ մեր նրկրից, անկցի իմպերիալիզմը, կենցեց սողային անկախությունը»¹¹⁸: Գեկտեմբերի 20-ին, ընտրություններ սկսվելուց մի քանի ժամ հետո, երբ արգեն բացահայտ էր օպոզիցիայի հաղթանակը, Ֆրանսիական զորքը միջամտեց... Իբր ապահովելու համար ընտրողների ազատությունը Գամալհուսում, Համալում և ուրիշ վայրերում զորքը կրակ բացեց ժողովրդի վրա և ընտրությունները կոլի վերածվեցին: Եղան սպանվածներ և վիրավորներ: Արշունահաղթություն պատրվակ ծառայեց Պոնտսյիկ' ընտրությունները առկախելու համար:

Այնուամենայնիվ, այդպես առկախված ընտրություններ տեղի ունեցան 1932 թ. ապրիլին և պահվեցին օպոզիցիայի հաղթանակով: Պառլամենտում ճնշող մեծամասնություն ձեռք բերելով, այ-Պուլյա ալ-Վաթանիյա կուսակցությունը ընտրեց հանրապետության նախագահ, կազմեց կառավարություն, որը և ընդառաջելով Պոնտսյի հրավերին բա-

նակցութիւններ սկսեց ֆրանսա-սիրիական պայմանագրի կնքելու համար:

Ֆրանսիական իմպերիալիստները զործադրում էին բոլոր հնարավոր միջոցները՝ կաշառք, սպառնալիք և այլն, հասնելու համար այն բանին, որ մանգառը փոխարինող պայմանագրով օրինական ձև տրվի իրենց տիրապետութեանը: Կառավարությանը զորավիզ էին հանդիսանում աշխատավորական զանգվածները, ցույցերով և զործադուլներով բողոքելով իմպերիալիստների նկրտումների դեմ, պահանջելով իրավահավասար պայմանադիր: Այդ պայքարում խեղաթույլումը աչքի ընկան նաև հայ աշխատավորները: Խոսելով զրանցից Հակոբ Տեր-Պետրոսյանի մասին, ֆրանսիական «Լա Գեֆանս» թերթը գրել է, որ ոստիկանութիւնը նրան բանտարկել է «գորշի իմպերիալիզմը, կեցցե Սիրիայի անկախութիւնը և միասնականութիւնը» մակագրութեամբ կարմիր պատտառ պարզելու մեղադրանքով¹¹⁹:

Աշխատավորները հակաիմպերիալիստական ելույթներով հանդես էին գալիս նաև Լիբանանում: 1932 թ. օգոստոսին, պաշտպանելով Սիրիայի ազգային պահանջները, զործադուլ հայտարարեցին Քեյրուսի էլեկտրաբաշի արքա և հայ բանվորները, ցույց կատարեցին Տրիպոլիի նավթազաման կայանի բանվորներն ու ծառայողները: Տրիպոլիի ցույցը անձամբ առաջնորդում էր այդ բաղաբի հայ կոմունիստներից Գալլարյանը¹²⁰:

1933 թ. ապրիլի 10-ին սիրիական կառավարութիւնը, բողոքելով Պոնտոյի ճնշման բաղաբականութեան դեմ, խզեց պայմանագրի բանակցութիւնները: Այն բանից հետո, նոր Պոնտոյին չհաջողվեց բանակցութիւնները վերսկսել, ֆրանսիական կառավարութիւնը նրա տեղ Սիրիայի և Լիբանանի գերագույն կոմիսար նշանակեց զե Մարտելին:

Գե Մարտելը սիրիական կառավարութեանը հանձնեց ֆրանսա-սիրիական պայմանագրի մի նոր վարիսնտ: 1933 թ. նոյեմբերի 21-ին այն բննարկման զրկեց պառլամենտում, սակայն շրջաբարբելով ժողովրդի պահանջներին, մերժվեց: Երկիրը նորից արևկոծվեց: Գե Մարտելը ձևոր առավ մի շարք միջոցներ «իր կամքը սիրիական նացիոնալիզմին պարտագրելու համար»¹²¹: Դրանցից մի բանիսը վերաբերում էին հայերին: Նրա կարգադրութեամբ արգելվեցին հայկական հրապարակային հավաքույթները և այլն¹²²: Իսկ զեկտեմբերի 28-ին, Սիրիայի և Լիբանանի հայութեան ներկայացուցիչներին գերագույն կոմիսարիատ հրավիրելով, զե Մարտելը ազդարարեց. «Հայ ժողովուրդը պետք չէ քաղաքականութեամբ զբաղվի այս երկրին մեջ»¹²³: Սակայն նրան չհաջողվեց պառակտել արարք և հայ աշխատավորների միասնութիւնը:

1934 թ. զե Մարտելը, ցրելով պառլամենտը, օրեց ֆրանսա-սիրիական հակապարլամենտը: Սիրիայի համարյա բոլոր քաղաքներում բարձրացավ ազգային-ազատագրական շարժման հզոր ալիք, տեղի ունեցան արյունահեղ ցույցեր, որոնց ընթացքում աշխատավորները բազմիցս բախվեցին ոստիկանութեան հետ, եղան սպանվածներ ու վիրավորներ: Կալանքի վերցվեցին հարյուրավոր աշխատավորներ, որոնց թվում կային 19 հայեր: Դրանցից կոմունիստներ Տիգրուլ և Լիբունյանը և Սիսակ Քիլլուլյանը զատապարտվեցին 6, ուրիշներ էլ 3 կամ 2 ամիս արգելափակման¹²⁴: Այդ առթիվ «Շուժանտե» թերթը գրել է. «Չնայած մուղեղող տնտրին Սիրիայի քաղաքի կոմկուսը կանգնած է աշխատավորութեան պայքարի ավանգարդում»¹²⁵:

¹¹⁹ Catroux, Deux Missions en Moyen-Orient, p. 142.

¹²⁰ «Նախ», Անթիլաս, 1933 թ., էջ 67:

¹²¹ Նույն աւելում:

¹²² L'Humanité, Paris, 22 Juillet 1934.

¹²³ Նույն տեղում:

¹¹⁹ «La Défense», Paris, 30 Décembre 1930.

¹²⁰ W. Z. Laqueur, Communism and Nationalism in the Middle East, London, 1957, p. 327.

1935 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին ժողովրդական զանգվածները պայքար ստացավ ղե Մարտելի վերականգնած ծխախոտի ֆրանսիական մենաշնորհի (մեծի) դեմ ուղղված բողոքի ձև ժողովուրդը բուկուտի ենթարկեց ֆրանսիական կապիտալին պատկանող տրանսպորտի, էլեկտրականության և, մասնավորապես, ծխախոտագործական ձեռնարկությունները: «Այ-Նիդա» թերթը գրել է. «Հայերն էլ մասնակցեցին ծխախոտագործական Ռեժիի դեմ ուղղված բուկուտին...: Երեկ Քեյրուֆի փողոցներում երանք ցուցադրական ձևով այրեցին ծխախոտի պաշարները»¹²⁶,

1936 թ. սկզբներին ազգային-ազատագրական պայքարը հասավ իր բարձրակետին: Հունվարի 11-ին Գամապուտում Սիրիայի ազգային հերոս Իբրահիմ Հանանույի հիշատակին կազմակերպված սղերթը վերածվեց հակամպերիտիստական վիթխարի ցույցի: Ոստիկանությունը կայանքի վերցրեց այ-Վուֆյա այ-Վաթանիյա կուսակցության ղեկավարներից շատերին և փակեց նրա ահումբները: Հունվարի 19-ին ժողովուրդը, հավաքվելով Ումմալյանների մզկիթում, ուղղվեց դեպի այ-Վուֆյա այ-Վաթանիյա կուսակցության ահումբները և դրանք բռնի բանալու փորձ կատարեց: Ոստիկանությունը կրակ բացեց, եղան սպանվածներ և վիրավորներ: Հունվարի 20-ին սկսվեց ընդհանուր գործադուլ, որը անց 42 օր, զինուժների մղելով իմպերիալիստներին:

Հունվարի 27-ին օպոզիցիայի ղեկավարները հատուկ հուշագրով ղե Մարտելից պահանջեցին՝ վերաբանալ այ-Վուֆյա այ-Վաթանիյա կուսակցություն ահումբները, ազատալայրից վերադարձնել Ծախրի Բարուդիին և Սելֆի Ղզդին այ-Մամունին, ազատ արձակել կալանքի վերցված քաղաքացիներին, զործադրել Մահմանագիր ժողովի կազմած սահմանադրությունը, մասնատար վերացնել և հայտարարել Սիրիայի անկախությունը:

Մինչև փետրվարի վերջերը բոլոր գլխավոր քաղաքներում շարունակվեցին հակամպերիտիստական արյունահեղ ցույցերը: Փետրվարի 26-ին ղե Մարտելը համաձայնվեց դահաջում սուլ օպոզիցիայի պահանջներին, անկախ թողնելով միայն մանդատի վերացման և Սիրիայի անկախության վերաբերյալ պահանջը: Այ-Վուֆյա այ-Վաթանիյա կուսակցությունը մերժեց ղե Մարտելի պատասխանը և փետրվարի 28-ին Գամապուտում դումարեց բողոքի ժողովրդական միտինգ, որի ճնշման ներքո ֆրանսիական իմպերիալիստները խոստում տվեցին օպոզիցիայի բոլոր պահանջները կենսագործելու մասին: Այդ բանից հետո այ-Վուֆյա այ-Վաթանիյա կուսակցության լիդերներից Հաշեմ այ-Աթաֆին և ղե Մարտելը համաձայնագիր ստորագրեցին Սիրիայի ժողովրդի ազգային պահանջների համապատասխան պայմանագիր կնքելու մասին:

1936 թ. սեպտեմբերի 9-ին Փարիզում կնքվեց ֆրանսա-սիրիական պայմանագիրը, որով մտնդաբը վերացվում էր, զերազույն կոմիսարը փոխարինվում էր ֆրանսիական ղեկավանով, Սիրիան հռչակվում էր միասնական, անկախ և սուվերեն պետություն, որի կազմի մեջ մտնելու էին Ալավիտը, Ջերբել Դրուզը և Այեթանդերեսի ավտոնոմ սանջակը: Սիրիան Ֆրանսիայի հետ կապվում էր նաև ուղղմական դաշինքով, որով Ֆրանսիային իրավունք էր տրվում բազմա-օգույին ուսման պահանջելու Սիրիայի տերիտորիայում և այլև: Ֆրանսա-սիրիական պայմանագիրը ուժի մեջ էր մտնելու ֆրանսիական պառլամենտի վավերացումից հետո միայն, ոչ տվելի ուշ քան 1939 թվականը: Համանման պայմանագիր կնքվեց նաև Լիբանանի հետ: Այդ պայմանագիրը Սիրիայի ժողովրդին ամբողջովին շաղատադրեց Ֆրանսիայի կախվածությունից, սակայն այն առաջընթաց խոշոր քայլ էր դեպի Սիրիայի լիբրավ անկախությունը:

1928—1936 թթ. հայերի մասնակցությունը Սիրիայի ազգային անկախության պայքարին պայմանավորված էր իմպերիալիստների հարուցած ազգամիջյան թշնամանքի

¹²⁶ ۱۹۳۵، بیروت، النداء، ۵ مارس

բաղձատեսակի խոշորագույնների հաղթահարումով, Հայ աշխատավորների հաղթողից, շնորհիվ արար աշխատավորության հետ ստեղծված ինտերնացիոնալ եզրայրական կապերի, մեծ մասամբ փարատել փոխադրված անվտանգության միջնորդարտե և պատվավոր զին կատարել Սիրիայի ժողովրդի հակահիմպերիալիտական պայքարում:

Հաղթանակից հետո պատշաճոր հատուցելով հայերին, ալ-Կուբլա ալ-Վահաբիյա կուսակցության ղեկավարներից զոտի. ալ-Ջարրին «ալ-Իթիհհհհհ» թերթում գրել է. «Մենք, սուբիացիներս հայերը կհարգենք, անոնց առավելությունները՝ աշխատասիրությունը և ուղղամտությունը կգնահատենք... Շատ կփափագինք որ հայ տարրը ինքզինքը հյուր կամ օտար չկարծեն, ալ իր Տարազտո երկրին մեջ զգա»¹²⁷: Բացի այդ, օպոզիցիայի ուրիշ անկանավոր ներկայացուցիչներ, այցելելով Գամահուսի և Հալեպի ազգային առաջնորդարանները, զոհունակություն են հայտնել ազգային անկասխտության պայքարում հայերի «ցույց տված լքուլթյան և հասունության համար»¹²⁸:

ՍԻՐԻԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԸՆԿԵՍՏ: ԱԼԵՔՍԱՆԳՐԵՏԻ
ՍԱՆՋԱԿԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅՆԵՐԸ

Գերմանիայում ֆաշիզմի իշխանության զուտ բարձրանալը թեև վորեց տարրեր երկրների ռեակցիոներներին:

Ֆաշիստական խմբեր հանդես եկան նաև արաբական երկրներում: Սիրիական ազգային կուսակցությունը (Հիյուր-ալ-Ղուլմի), որի ծրագիրը համարյա ամբողջապես արտագրված էր գերմանական ֆաշիզմի ծրագրից, ճյուղավորվել էր Սիրիայում և կիրանանում: Գերմանա-իտալական ֆաշիստներն ակումբներ էին հաստատել Բեյրութում, Գամատ-

կոսում և իրենց կառքին լծել բուրժուական ռեակցիոն կազմակերպությունների:

1935 թ. Մոսկվայում զումարվեց Կոմիտեներնի 7-րդ հերթական կոնգրեսը, որը, քննարկելով ֆաշիզմի զեմ պայքարի հարցը, կոչ արեց բոլոր հակաֆաշիստական ուժերին հանուն դեմոկրատիայի, խաղաղության և աշխատավորների զրուսյան բարեկաման պայքարի դուրս գալ ֆաշիզմի զեմ: Գաղութային և կախյալ երկրներում կոմկուսները պետք է ճարտին միավորել բանվոր դասակարգի, գյուղացիության, արհեստավորներնի և ազգային բուրժուազիայի ազատարարական շարժումները, հասնել միասնական հակահիմպերիալիտական-հակաֆաշիստական ճակատի ստեղծմանը: Արձագանքելով Կոմիտեների կոչին, Սիրիայի և կիրանանի կոմունիստական կուսակցությունը կազմեց Սիրիայի հակաֆաշիստական ճակատը, որի օրգանական մի օղակը հանդիսանում էր նաև Սիրիահայ ժողովրդական ճակատը:

Սիրիահայ ժողովրդական ճակատը կյանքի կոչվեց 1936 թ. հուլիսի 4-ին Հայեպում, «հակազաշիակցական, ընդոր ու խորհրդային Հայաստանի համակիր» տարրերի նախաձեռնությամբ: Հայ աշխատավորական միությունը, Հըն-շակյան և Ռամկավար կուսակցությունները, ընդունելով «լայն ժողովրդական ճակատի մը անհրաժեշտությունը, մասնակցեցան անոր պաշտոնապես»¹²⁹: Հուլիսի 19-ին հրապարակվեց Սիրիահայ ժողովրդի ճակատի՝ «Հայ ժողովրդին, խորհրդային Հայաստանի համակիր բոլոր կազմակերպություններուն և անհատներուն» ուղղված կոչ-հայտարարությունը, որտեղ ասված էր. «Սուրիահայության ցավալի ու զմեղակ ապրելակերպը տարիններ ի վեր վատթարացման ուղիով կրեթանալ: Տեսնապես հյուսիսային ենթարկան ու մշակութային մարզերու մեջ բրտորեն ճնշված Սուրիո մեջ, հայությունը շքր կրնար արդեն ունենալ լուսավոր ապագայի ոչ մեկ հեռանկար: ...Սակայն, այս տարվան

127 Մեշերումն ըստ «Նոր լուրի», Պոլս, 4 Հուլիսի 1936:

128 Նույնը, 26 սեպտեմբերի 1936:

129 ԳԱ ԱՍ արխիվ, ֆ. 5, բ. 1, գ. 5:

տասնյին ամիսներուն քաղաքական ղեկավարը դահավեժ արագութեամբ հիմնական փոփոխութեան ենթարկեցին կացութեան տվյալները: Սուրիո մեջ ընդհանուր գործադուլը ու սպառնացող պատաստմութիւնը վերջ դրավ բռնակալութեան շրջանին... առլով մեզի ազատութիւններու շրջանի մը անմիջական հետանկարը և ազատ աշխատանքի կարելիութիւնները»¹³⁰:

Միրիաճայ ժողովրդական նախարի պայքարը ուղղված էր Միրիայի ֆաշիստական գործակալների դեմ: Նշելով, որ Գաշնակցութիւնը «ամենակատարի հակախորհրդային խմբի երկալիզմի գործիք» ծառայելուց հետո, հասել է այնտեղ, որ զբաղվում է «Հիտլերի ու Նապոնական արշանաբբու ֆաշիստներու լորձնաշորթնի գովարանութեամբ», կոչը շեշտում է. «...գաղութնաճայ ամենահետադիմական տարրերու ներկայացուցիչ այս կազմակերպութիւնը, ստանձնելով Սուրիո մեջ օտար տերերու հլու գործակատարի ղեկը, վտանգեց այս երկրի հայութեան եռյանիսկ ֆիզիկական գոյութիւնը»¹³¹: Քացի այդ, «եռորհրդային Հայաստանի և սուրիաճայ ժողովրդի միջև կապերու սերտացումը» պայմանավորելով «զանգվածներու մոտ Գաշնակցութեան տարիներու ընթացքին ձևավորած տրամադրութիւններու ու հոգեբանութեան հեղաշրջումով», կոչը առաջարկում էր «լուսաբանական ու կազմակերպական» աշխատանք կատարել զանգվածների մեջ, «ոգի ի բոխն լծվի վերաշինացներու, Հայաստանի օգնութեան կոմիտեի ու բարեգործականի մասնաճյուղերու խիտ ցանցով մը բովանդակ Սուրիո շրջանները կապել գործին»¹³²: Այդ տեսակետից կարևոր միջոցառում էր համարվում նաև Միրիայի հայերի շրջանում Սովետական Հայաստանի մասուլի ժամկալումը, գրականութեան և արվեստի նվաճումների պրոպագանդումը:

Միրիաճայ ժողովրդական նախար խոշոր նշանակութիւն էր տալիս հայ-արաբական բարեկամութեան խորացմանը: Արաբ ժողովրդի հետ «եռ ապրելակերպ մը ստեղծելու» և Միրիայի հայութեան «բարօրութիւնը պահսովելու» համար, կոչը անհրաժեշտ էր համարում բոլոր միջոցներով ցույց տալ, որ «Սուրիո կատարյալ ազատագրումն ու առաջգիտական ձգտումները միմիայն հրճված կներշնչեն հայ ժողովրդի դիտակից զանգվածներուն»¹³³: Ի նկատի ունենալով այն, որ ֆրանսիական իմպերիալիզմի հետ զաշնակների գործակցութեան հետեանքով արաբ հասարակայնութեան որոշ խավեր անբարյացակամ վերաբերումներ էին ցուցաբերում հայերի նկատմամբ, Միրիաճայ ժողովրդական նախարը կոչ էր անում գործնականապես փաստել «...մեր տեղացի երաբայներուն, թէ հայ ժողովրդը այս երկրի անկախութեան դեմ ոչ մեկ ձգտում ունի պաշտպանելիք, թէ պատրաստ է հայ մշակույթի կողքին գորացնելու առաբ լիզվի ու մշակույթի ուսուցումը մեր կրթական հաստատութիւններին ներս, թէ հայ բանվորն ու աշխատավորը միմիայն երկրի ընդհանուր շահերուն նվիրված, իրենց արաբ եղբայրներու հետ ձեռք-ձեռքի, հավաքարար երկրի առաջադիմութեան ու աշխատավորութեան շահերու պաշտպանութեան համար գործակցելու պատրաստ են»¹³⁴: Բարձր գնահատելով աշխատավորական զանգվածների համատեղ անտեսական պայքարի նշանակութիւնը՝ երկու ժողովրդների բարեկամական փոխադարձ կապերի ընդլայնման գործում, Միրիաճայ ժողովրդական նախարը պահանջում էր, որ «արհեստակցական միութիւններու մեջ իրեն արժանի տեղը զբաղի հայ աշխատավորութիւնը և սուրիական ցույց տա անտեսական մարդի մեջ ևս այն շահերու համերաշխութիւնը, որ կկապեն հայն ու արաբը»¹³⁵:

130 Նույն տեղում:

131 Նույն տեղում:

132 Նույն տեղում:

133 Նույն տեղում:

134 Նույն տեղում:

135 Նույն տեղում:

Սիրիահայ ժողովրդական ճակատն երկար կյանք չունեցավ, փաստորեն տեղե մինչև 1937 թ. Հունիս ամիսը, Ֆրանսիայում ժողովրդական ճակատի կառավարության հրաժարվելը: Ֆրանսիական նոր կառավարության ներկայացուցիչները, «կարմիր վտանգի» դեմ պայքարելու լուղուցի ներքո, Սիրիայի դռները լայն բացեցին ֆաշիզմի առաջ... և համաձայն ծավալեցին դեմոկրատական կազմակերպությունների դեմ: Այդ պայմաններում Սիրիահայ ժողովրդական ճակատը համարյա լիարողացավ գործել և քայքայվեց:

*
*
*

Ֆրանսիական նոր կառավարությունը, հրաժարվելով մանդատը վերացնելու պարտավորությունից, խոչընդոտում էր ֆրանսա-սիրիական պայմանագրի վավերացումը: Այդ հանգամանքից օգտվելով, Թուրքական կառավարությունը Ազգերի լիգայում ձայն բարձրացրեց, թե Ֆրանսիան իրավունք չունի սիրիական մանդատը պայմանագրով փոխարինելու, քանի տակալին չէ լուծված Ալեքսանդրեոսի սանչակի հարցը:

Նամունիենյան միջազգային իրադրության պայմաններում ֆրանսիական իմպերիալիստները նախ հռչակեցին երկրամասի անկախությունը, իսկ հետագայում համաձայնվեցին որ այն կցվի Թուրքիային, խախտելով մի շարք միջազգային պայմանագրեր: Առաջին հերթին խախտվեցին 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի ֆրանսա-թուրքական համաձայնագրի 8-րդ և 10-րդ պայմանագրի 3, 16 և 27-րդ հոդվածները, որոնցով Ալեքսանդրեոսի սանչակը համարվում էր Սիրիայի բաղկացուցիչ մասը: Մանդատի 4-րդ հոդվածի համաձայն Ֆրանսիան պարտավորվել էր հողային մասին, որ Սիրիայի և Լիբանանի տերիտորիայից ոչ մի մաս չդրվեր ուրիշ պետության վերահսկողության ներքո «տալու, վարձելու կամ որևէ ուրիշ ձևով»¹³⁶: Սանչակի Թուրքիային հանձնումը հակասում

էր դե Ժուլիենի ֆրանսիական կառավարության անունից 1926 թ. կատարած հայտարարությանը, ինչպես նաև 1938 թ. հուլիսի ֆրանսա-թուրքական պայմանագրին, որտեղ պարզ ասված էր, որ Սանչակը անբխորակ խեղդիչ չէ Թուրքիայի համար: Իրավացիորեն, ակունակը իրավագետ Մելը նշել է. «Ֆրանսիան գործեց այսօրինի մի արբաբ...»¹³⁷: Ազգերի լիգան հավանություն չտվեց Սիրիայի հողային ամբողջականության դեմ գործած այդ սանձադրությունը:

Թուրքական կառավարությունը Ալեքսանդրեոսի ավտոնոմ սանչակը զավթելու որպես հիմնական փաստարկ առաջ էր քաշում երկրամասի ազգաբնակչության իրր սենյոզ մեծամասնությունը՝ կազմող Թուրքերի անվտանգությունը: Իհարկե այդ փաստարկը կեղծ էր: Ըստ Թուրքական խաղաղաված տվյալների երկրամասի 300.000 քնակիչներից 240.000-ը Թուրքեր էին, 25.000-ը հայեր, 20.000-ը սուննի արաբներ և 15.000-ը տարբեր քրիստոնյաներ: Իրականությունից այնքան հեռու էին այդ տվյալները, որ դրանց հետ համաձայնվել չէին կարող մինչև անգամ ֆրանսիական իմպերիալիստները, որոնք պակաս միջոցներ չէին գործադրել ի հաշիվ արաբների և մյուս փոքրամասնությունների մեծացնելու համար «Թուրք ցեղին պատկանող քնակիչներին» թիվը: Ըստ նրանք 1936 թ. կատարած մարզահամարի երկրամասում ապրում էին շուրջ 225.000 քնակիչներ, այդ թվում 85.242

137 Նույն անդամ:

Իրականություն չի համապատասխանում ասանձապես հայերի թվի վերաբերյալ տվյալը: Երկրամասում ապրում էին ավելի քան 40.000 հայեր, 1937 թ. Ալեքսանդրեոսում կային 8227, կերրի խանում՝ 4.388, Հալաբ-լեն, Վարզաշեն և Սուրբ Սուս գյուղերում՝ 3.000, Քեյսանում և շրջակայքում՝ 4.000, Քեսապում և շրջակայքում՝ 7.000, Քեհեկ Մուսայում և շրջակայքում՝ 10.000, Անտոնում՝ 1.000 հայեր: Գրանցից բացի կային նաև 5-6.000 կաթոլիկ և բողոքական հայեր: Այսպիսով կարելի է քննարկել համարյա Ալեքսանդրեոսի հայոց առաջերգ նազ Արապահանի սնդուռը: Են մտին, որ 1937 թ. երկրամասում ապրում էին շուրջ 42.000 հայեր, (Ա. Բալթալյան, Ալեքսանդրեոսի սանչակի իրավական ստատուսը, անհ 2002 9Ա Տեղեկագիր, 1964 թ. N 12, էջ 22):

¹³⁶ „The Middle East Journal“, N. Y., 1956, № 4, p. 380.

1938 թ. հուլիսի 2-ին երկրամասը զբղեց Ֆրանսիայի և Թուրքիայի համատեղ վերահսկողության ներքո: Այդ քաղաք, որով երկրամասը փաստորեն անջատվում էր Սիրիայից, խոր վրդովմունք առաջացրեց ամբողջ երկրով մեկ: Դամասկոսում ստեղծվեց «Ալեքսանդրեանի սանջակի պաշտպանության կոմիտե» զոկտ. Սեյֆ-էզզին Մասմունի նախագահությամբ: «Ժողովուրդի ձայն» գրում է, որ Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության հայկական հաստիքի և Հնչյակյան կուսակցության ներկայացուցիչները այցելեցին Սանջակի պաշտպանության կոմիտեի նախագահին և նրան հայտնեցին Սանջակի պաշտպանության գործին մասնակցելու՝ հայերի պատրաստակամության մասին¹⁴³: Այդ կոմիտեի աշխատանքներին՝ իբրև Սիրիայի հայության ներկայացուցիչներ մասնակցեցին Հակոբ Բերբերյանը և Հակոբ Խաչմանյանը¹⁴⁴:

1938 թ. հուլիսի 5-ին թուրքական զորքը մուտք գործեց Սանջակի զլխավոր քաղաք Ալեքսանդրես: Հուլիսի 10-ին Սանջակի պաշտպանության կոմիտեի հովանավորության ներքո տեղի ունեցավ Դամասկոսի հայության բողոքի միտինգը: Ծառախոսները զբաղեցրին երկրամասի արար և հայ ազգաբնակչության ցուցաբերած տոկոսնություն ու դիմադրական կրոնով, նրանց եղբայրական համագործակցությունը: Սեյֆ-էզզին Մասմունը հայտարարել է. «Մեծա-

պես կզնահանենք մեր հայ եղբայրներու դիրքը Սանջակի հարցի մեջ: Արդարև, մենք բոլորս ալ այս արարական երկրի զավակներն ենք...: Անցյալին ձեզ մեր զեմ, մեզ ալ ձեր զեմ զրդուցին: Անոնք մեր նրկու ժողովուրդներուն ալ թշնամիներն էին: Այժմ մենք բոլորս արարական հայրենիքի միասնական զավակներն ենք, և այդպես ալ կշարունակենք մեր պայքարը»¹⁴⁵: Միտինգի մասնակիցների անունից Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրին և գերագույն կոմիսարին ուղարկվեց հետևյալ բանաձևը.— «Մենք, Քառը Լի-Բեյրոի մեջ հավաքված զամսկոսահայությունս, հովանավորությամբ Ալեքսանդրեսի սանջակի պաշտպան կոմիտեի և նախածնունությամբ հնչակ-համայնավար (հնչակյանների և հայ կոմունիստների, Հ. Ք.) համագործակցության, լուկե վերջ միթինկի հարգելի նախագահին և բանախոսներուն ճառերը, բուն կերպով կրողոքենք Սանջակի բունզբալման, թուրք բանակի մուտքին, զեմկրատական կազմակերպություններու լուծման, աշխատավոր դյուղացիության հողերու զբաղման և սարափի մեթոսներու զեմ, որ ք գործ կըզլի ոչ թուրք (հայ, արաբ հույն, արևի) խաղաղ բնակչության զեմ, կհրավիրենք սուրիահայ ժողովուրդը... կանգնիլ արաբ ժողովուրդի կողին, պաշտպանելու համար Սանջակի և Սուբիո ժողովուրդներու խաղաղությունը, եղբայրությունը, հացը և կաշմակերպության ազատությունը»¹⁴⁶: Սանջակի պաշտպանության օգտին ելույթներ ունեցան Հալեպի և Լաթակիայի հայերը:

Սանջակի պաշտպանության դիրքերում հանդես եկավ նաև Լիբանանի հայությունը: 1938 թ. հուլիսի 18-ին Բնյուրի և Միխոյանի անվան ակումբում տեղի ունեցավ բազմամարդ միտինգ, ընդունվեց Սանջակի պաշտպանության կոմիտեի նախագահին ուղղված բանաձև, որտեղ ստված էր. «Մենք, ...Միխոյան ակումբի մեջ հավաքված հայերս, ներկա զբով կուզանք մեր խորին երախտագիտությունն ու համերաշխու-

¹⁴³ «Ժողովուրդի ձայն», 3 հուլիսի 1938, 1930—1940-ական թվականներին Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության ղեկավար որդանների հայ կոմունիստները քաղաքական որոշակի եկատառումով համար հանգես են եկել «Կոմունիստական կուսակցության հայկական հաստիքի անունից: Եթովպիայի տեղից լուսուր համար նշենք, որ Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունը կատարված է ինտերնացիոնալիզմի սկզբունքով, արաբ, հայ և ուրիշ ազգության պատկանող կոմունիստները գործում են միևնույն կազմակերպությունում:

¹⁴⁴ Ես:լն տեղում: Հակոբ Բերբերյանը Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության անկեղև աշխատողներից էր, որը ժամանակ խճաղղել է Հալեպայի «Միություն» շարափաթերթը: Մահացավ Երևանում 1948 թ.:

¹⁴⁵ Ես:լն, 24 հուլիսի 1938:

¹⁴⁶ Ես:լն տեղում:

Յուսմը հայտնել Սանջակի պաշտպանության պատվարժան կոմիտեիդ, որ այս դժվար օրերուն, ազգասիրական զինեցիկ գաղափարն ունեցավ Սանջակի նյութա-բարոյական օշնու-Յուն կազմակերպելու և՛ մարդասիրական, և՛ ազգասիրական ազնիվ գործի մը շուրջ համախմբելու Մուրի բոլոր կազմակերպությունները, որոնց կարգին նաև հայ ժողովուրդի ներկայացուցիչները: Հավասարապես զգացված ենք և կրթական Սուրիացի մեծ ազգին տրված անիրավ հարվածը, որը նույն առնև ուղղված է մեզի՝ հայերու դեմ»¹⁴⁷:

Արարները և հայերը մինչև վերջն էլ պաշտպանեցին Սանջակը, բայց ֆրանսիական իմպերիալիստները որոշել էին երկրամասը թուրքերին հանձնել՝ շահելու համար նրանց բարեկամությունը: Սկսվեց արար և հայ ազգաբնակչության արտագաղթը: Թուրքական կառավարությունը գործադրեց ամեն հնարավոր միջոց հայերի արտագաղթի առաջն առնելու համար: Ակնհերտրին, Թուրքիայի կառավարող շրջանների ստիպումով, Պուսի հայոց պատրիարքը Հովանի ուղարկեց Արսլանյան արք.-ին, որպեսզի հայերին հորդորի մնալ և գործակցել «իրենց թուրք ներայրուն հետ»¹⁴⁸:

Արարներին և հայերի արտագաղթը շարունակվեց ողբերգական պայմաններում: Ըստ ֆրանսա-թուրքական համաձայնագրի՝ մնալ շքանկատողները պարտավոր էին հաշվեհարգարի ենթարկել իրենց անշարժ գույքը և փոխարժեքը մտծով թուրքական կենտրոնական բանկ, այն՝ Թուրքիայում գործող օրենքների համաձայն արտասահման տեղափոխելու համար¹⁴⁹: Բացի այդ, նրանք պարտավոր էին միևնույն ձևով տնօրինել իրենց ունեցած սոսնձոն գումարներին ձախտագիրը... Արգելվում էր 25 թուրքական լիրայից ավելի գումար ունենալ սահմանն անցնելիս: Բանկը պետք է մտծված գումարներից զեղչեր մեկնողի պարտքերը, իսկ մնացույթը նրան

ուղարկեր ամսական 50 կամ 100 թուրքական լիրա շարիով¹⁵⁰: Վերջին հաշվով, այդ կարողությունը հանդում էր մեկնողներին ոչ կարողության բռնադրամներ:

Մինչև 1939 թ. հուլիսը Ալեքսանդրեոսի սանջակի համայնա ամբողջ հայությունը տեղափոխվեց Սիրիա և Լիբանան:

ՀԱՅ ԱՇԽԱՏԱՆԿՈՐՆԵՐԸ ՀԱԿԱՅԱՇԽՄԱԿԱՆ ՊԱՅԹԱՐԱՌՄԷ:
ՍԻՐԻԱՅԻ ԵՎ ԼԻԲԱՆԱՆԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՄԸ
ԵՎ ՀԱՅՐԵՆԿԱԳԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սիրողայում պատերազմը սկսվելուց հետո, Ֆրանսիայի լիազոր պատվիրակ Պյուն Սիրիայում և Լիբանանում հայտարարեց պատերազմական դրություն և անցավ բիրտ ու բացահայտ կամայականություն: Սեպտեմբերի 29-ին օրենքից դուրս հռչակվեց Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունը, կալանքի վերցվեցին Ֆարաժալա Հեյուն, Մուստաֆա Արիսը, ինչպես նաև բազմաթիվ հայ կոմունիստներ, այդ թվում Հովհ. Աղբաշյանը, Փանոս Արամյանյանը, Սերոյր Սյուկուկյանը, Մովսես Ղազարյանը և ուրիշներ:

Ֆրանսիայի կապիտուլացիայից հետո, Սիրիայում և Լիբանանում հաստատվեց վիշիական-ֆաշիստական վերահսկողություն, որը սակայն երկար չուներ, լիկվիդացվեց 1941 թ. հունիսի 8-ին բրիտանական և ազատ-ֆրանսիական զորքերի համատեղ զործողությամբ:

Գրանով աղատություն ձևոք բերեցին Միլիմիտում և մյուս համահակերտոնեցման ճամբարներում արգելափակված բազմահազար բանվորները, գյուղացիները, ինտելիգենցիայի առաջավոր ներկայացուցիչները, ընդհատակից դուրս եկավ Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունը, վերակազմակերպվեցին բացի զլխավոր քաղաքներ-

147 Նույն տեղում:
148 «Ազգագ», 30 հունիսի 1930:
149 Նույն տեղում:

150 Նույն տեղում:

բից նաև Զիրեյլի, Ակկարի, Կեսրվանի, Զահեի, Բենկառայի, Զերեյ Դրուզի և այլ վայրերի կոմունիստական կազմակերպությունները, աշխուժացավ Սիրիայի և Լիբանանի հակաֆաշիստական լիգան, սանզովինց Հայաստանի պաշտպանության Սիրիայի և Լիբանանի հայկական լիգան և այլն: Վերջստին սկսեցին լույս տեսնել «Ստուռ պլ-Շուար» օրաթերթը և նրա հայերեն հրատարակությունը՝ «Ժողովուրդի ձայնը», հիմնադրվեց Հակաֆաշիստական լիգայի օրգան «Եթ-Փարիբը», որի շուրջ համախմբված էին Օմար Ֆախուրին, Անտուն Բալաբը, Բահիֆ էլ-Խուրին, Հովհ. Ադրաշյանը և մի շարք ուրիշ գեմեկրատ մտավորականներ: Ուժեղ թափ ստացավ հակաֆաշիստական պայքարը:

Արդարև, վիշխական-ֆաշիստական վերահսկողության լիկվիդացումով ամենևին էլ չեք փարատվել ֆաշիստական վտանգը: Հինգերորդ զորայան վարժակները ծավալում էին բայթբայիչ գործունեություն՝ Աթենքում հաստատված զերմանա-խառնակական հետախույզության կենտրոնի հրահանգներով: Սիրիայում հայտնաբերվեց և ոչնչացվեց լրտեսական մի խումբ, որը կազմակերպել էին Ծեկիր Արսլանը և Իրաքի փախստական պրեմյեր Կալյունին: Հայկալում ձերբակալվեցին հինգ զաշնակ պարաշյուտիստներ, երկուսը Իտալիայից, նրանք՝ Հունաստանից¹⁵¹: Իսկ զաշնակ «մարտականները» ահաբեկում էին առաջագմ գործիչներին հակաֆաշիստական աշխուժություն ցուցաբերող աշխատավորներին¹⁵²: Բացի այդ, նրանք իրականանուման լուրեր էին ծավալում սեփախստական

զարձած» սովետական ղեկավարների, արդեն «տապալված կամ տապալվելու վրա եզորը սովետական իրավագործի, ֆաշիստներին «անձնատուր եղած» Ալեքսանդրիայի, ինչպես նաև Հիտլերի Սիրիա և Լիբանան հավանական այցելության մասին¹⁵³:

Մինչև պատերազմի սկսվելը զաշնակ շեֆերը, պաշտպանելով գերմանա-խառնակային իմպերիալիստների զաղութային քաղաքականությունը, նրանց ծրագիրը «աշխարհի նոր բաժանման» մասին, պարտանքներ էին սնուցում այս սևագծ էլ ֆաշիստական ինտերկլեկցիայով Հայաստանի իշխանությունը պիտանալու: Նրանց ԱՄՆ-ի օրգանը գրել է. «Հայ կուսակցությանց ներկայացուցիչները պարտավոր են խուսափել ձաղարնի, Գերմանիայի և Իտալիայի հանդեպ թշնամական դիրք բռնելու: Անոնք վայրկյան միակ պետք չ' մոռնան, որ իրենց այսօրվա սնուցույչ, զրգոիչ ընթացքով կրնան վաղը մեծապես վնասել Հայ ժողովրդի զոյամարտին և ազատամարտին»¹⁵⁴: Պատերազմը սկսվելուց հետո, նրանք սուղապի կոչ էին անում՝ «Հիտլերի զեմ պատերազմը զաղարենցնել և կնքել Գերմանիայի համար պատվավոր հաշտություն, որովհետև Գերմանիան կոմունիստի ամենամեծ թրշնամին է: Բոլոր մեծ պետությունները պետք է օգնեն Հիտլերին, որպեսզի նա հարձակվի Սովետական Միության վրա, փրկի աշխարհը խոշորագույն վտանգից՝ կոմունիզմից...»¹⁵⁵: 1942 թ. ղեկավարների 15-ին Բեռլինում կազմվեց այսպիսի կոչված «Հայ ազգային խորհուրդը», որի կազմում էին Գրո Կանայանը, Արտաշես Աբրգյանը, Արբաճում Գուլիսանդայանը և ուրիշներ: 1943 թ. փետրվարի 15-ին այդ խորհուրդը հատուկ հայտարարությամբ համաձայնվում էր «ազատագրված» Հայաստանը ղեկ Հիտլերի սպառապանությունները և նրան հնարավորություն տալ շահագործելու «Երկրի բնական հարստությունները»...: Նրա ծրագրի մեջ մտնում

151 Արիսիվային մի վավերագրում ասված է, որ զաշնակ պարաշյուտիստները իշել են Սիրիայի Հուն քաղաքի երկաթուղու կայարանի մերձակայքը: Նախ երեքը և օտեր վերջ երկուսը գեղացավ մեկնել են Հայաստան, որտեղ և կապի մեջ են մտել զաշնակցական շեֆերից Հրաչ Փափուչյանի հետ: Գործը բացվելով, ֆրանսիական անվտանգության գործակալները ձերբակալել են նրանց: 1942 թ. հունվարին նրանցից յոթին զեղակահարել են, իսկ մյուսը, Թաթևատով վարակված լինելով, տեղավորվել է հիվանդանոց և ազատվել մահապատժից (ԳԱ ԱՄ արխիվ, ֆ. 5, ք. 1, վ. 8):

152 «Ժողովուրդի ձայն», 10 հունիսի 1942:

153 Նույնը, 17 օգոստոսի 1942:

154 «Հայրենիք», 28 մարտի 1939:

155 «The Los Angeles Times», Los Angeles, 8 January 1940.

էր նաև հայ ժողովուրդը Հիւլիսի ընտր միտքով և ուղղութիւններ» վերագաստիտարկելու և այն «Մերձավոր արևելքի մեջ գերմանական ազդեցութիւնն ամբաստանելու» նպատակին ծառայեցնելու խնդիրը¹⁵⁶։

Միւլուրտբահայ աշխատավորները «հայկական ողջմտութեան դեմ» էին համարում ֆաշիստների հետ գաշնակներին համագործակցութիւնը¹⁵⁷։ Նրանք «հայութեան երջանիկ ապագայի մը տպահովման» երաշխիքը տեսնում էին գաշնակիցների հաղթանակի մեջ¹⁵⁸։ «Գաշնակիցներու կողքին ենք,—զրում էին նրանք,—որովհետև անոնց դատք մեր ազգին և Սովետ. Հայաստանին ալ դատն է. որովհետև համոզված ենք, թէ գաշնակիցներու հաղթանակը Սովետ. Հայաստանին և մեր գաղութահայերուս ալ հաղթանակն է»¹⁵⁹։ Հա-

156 Շ. Տ ա տ ա ռ յ ա ն, Հայ ժողովուրդի երբքին թշնամիներուն դեմ, Փարիզ, 1945 թ. էջ 29—30։ Այդ հայտարարութիւնը հանդիսանում է գաշնակների ֆաշիստների հետ սովետական ժողովուրդների դեմ ագրեսիայի մասնակցելու, անցյալում ուղարկված այդ իրողութեան հաստատումը։ Մեկնելով Մեծն Գերմանիա և իր պաշտպանութեան սակ գտնելով Հայաստանի միջև պատմական, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային սերտ կապերին,—ասված է հայտարարութեան մեջ,—Հայ ազգային խորհուրդը իր բարձր պարտականութեամբ պիտի նկատու հնչյալ կոպիտը զորքանքը և անբեկանիկ դարձնել։ Այս նպատակին կոչված են ասիկ վերջ ալ, այժմ արդեն Գերմանիո կողքին վերջնական հաղթանակին և ազատութեան համար պայքարող զորման հայկական օդակազմի ուժերը» (Նույն տեղում, էջ 31)։

157 Ժողովուրդի ձայն, 29 մարտի 1942։

158 Նույնը, 30 մարտի 1942։

159 Նույնը, 18 հունիսի 1942 թ.։ 1939—1940 թթ. Ֆրանսիայի դեմ գերմանաֆաշիստական ագրեսիայի օդերին սիրիահայ և լիբանանահայ աշխատավորների որոշ խմբեր պատրաստակամութեան էին հայտնում ֆրանսիական բանակի շարքերում ֆաշիզմի դեմ կռիվելու համար (Ա. Ս. Քեմբրլան, Քենսալ, էջ 235)։ Սովետական Միութեան դեմ ֆաշիստական ագրեսիայից հետո այդ երևույթը ավելի ընդհանուր բնույթ ստացավ։ Զեն ի մեղին ֆաշիստների դեմ կռիվը հայ աշխատավորների տաղբոված էին Սովետական Միութեան հաղթանակի անստասան հավատքով։ Ազատ Ֆրանսիական զորաշինարար լիբիայում մարտնչող հայ աշխատավորներից մեկը գրում էր. «Լիտիլի և Մուսուլիի մական օրը մտածեցաւ. Հաղթանակը մերն է, քանի որ մեր հետ ունինք Սովետական Միութեանը» (Ժողովուրդի ձայն, 1 հունիսի 1942)։

մասնաձև գիրքերում էին կանգնած նաև արաբ աշխատավորները։ 1942 թ. մայիսի 1-ին Գամապուտում կայացած արաբ բանվորների և ինտելիգենցիայի միտինգի բանաձևում ասված է. «Արաբ ժողովուրդների շարք կապված է այն ճակատի հետ, որը միավորում է Սովետական Միութեանը, ազատ Ֆրանսիան և ԱՄՆ-ի, մեծ Բրիտանիայի, Չինաստանի դեմոկրատներին։ Այդ ճակատի հաղթանակով պայմանավորված է արաբ ժողովուրդների ազգային պահանջների և ազգային անկախութեան իրականացումը»¹⁶⁰։ Արաբ և հայ աշխատավորների լավատեսութեամբ հիմնված էր հակաֆաշիստական պինակցութեան Սովետական Միութեան ներկայութեան փաստի վրա։

Թերթելով «Ժողովուրդի ձայն» օրգանի 1942—1943 թթ. հավաքածուն տեսնում ենք հայ աշխատավորների նվիրվածութեանը Սովետական Միութեան և Սովետական Հայաստանին, նրանց բոցավառ ասուլիսները ֆաշիստական վանդալների դեմ, որոնք հրեշտային պլաններ էին որոնում նաև Հայաստանի և հայ ժողովրդի դեմ։ Նրանք խորապես համոզված էին, որ հանուն դեմոկրատիայի ֆաշիզմի դեմ պայքարելը նշանակում է պայքարանել Սովետական Հայաստանը, հայ ժողովրդի բազմադարյան մշակութային նվաճումները, նրա ստեղծած խաղաղ ու ազատ կյանքի բարիքները։ Թերթը գրում էր. «Հայաստանի ազատութեան ու առաջադիմութեան ճակատազիրը կախված է նացիզմի ուշիացումէն։ Ներկայիս ամեն հայու համար շվա ազգային ավելի դերագույն, ավելի սրբազան պարտականութեան, քան պայքարիկ նացիզմի դեմ... և այն զավաճաններուն, որոնք կկործանեն հայ ժողովուրդին մեջ ներմուծել անոր ազդեցութեանը»¹⁶¹։

Հայ աշխատավորները Հակաֆաշիստական լիգայի եղբայրական օգնութեամբ ստեղծեցին «Հայաստանի պաշտ-

160 صوت الشعب، 3 أيار 1942

161 Ժողովուրդի ձայն, 29 մարտի 1942.

պանութեան Սիրիայի և Լիբանանի հայկական լիզան», որը ծավալեց բավական արդյունավետ գործունեություն, պայքարելով հինգերորդ զորաստան հայազգի վարձկանները դեմ, օգնություն կազմակերպելով «Հայաստանի պաշտպան մարտիկներին» օգտին: 1942 թվականի մարտ ամիսը «Հայաստանի պաշտպան մարտիկներին» օգնության ամիս» հայտարարելով, Լիզան հանգանակության ձեռնարկեց Սիրիայի և Լիբանանի հայության շրջանում: Նրա կողմ ամսված է. «Մղաղութան հայերս, ի տես հայ դիվերտի այլ հերոսական կեցվածքին, չենք կրնար անտարբեր մնալ ու մեր բաժինը չբերել հայրենիքի պաշտպանության գործին: Երբ Հայաստանի մեր եզրայրները իրենց արյունով կնիքագործեն հայրենի հողը, մեր վրա բարոյական ու արդարյան պտրտականություն կիրյա կարելի բոլոր միջոցները ի գործ դնել, իրեն հայ մեր հայրենասիրական պարտականությունը կատարել հայրենիքին և անոր պաշտպան գինվորին հանդեպ»¹⁶²: Իսկ հետագայում հայ աշխատավորները աշխույժ մասնակցություն ցուցաբերեցին «Սասունցի Դավիթ» ամենկային զորաստան համար միջոցների հանգանակությանը, որը ինչպես հայտնի է պատվից մեծ հարգություններ:

Հայաստանի պաշտպանության լիզան վայելում էր ժողովրդական լայն զանգվածների համակրանքը: Նրա կազմակերպած միտինգները՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխության, Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման, կարմիր բանակի ստեղծման տարեկարձերի առթիվ, վերածվում էին հակաֆաշիստական վիթխարի ելույթի: Հայ աշխատավոր ժողովրդի այդպիսի հայրենասիրական կեցվածքը պաշտպանում էին նաև արաբները: 1942 թ. հունիսի 28-ի միտինգում նարածալալա Հելուն եղել է. «Մովետական Հայաստանի հանդեպ մեր սրանբուն մեջ կա նույն սերը, ինչ սեր կա Սուրիո և Լիբանանի հանդեպ, որովհետև այս սպատ և անկախ Հա-

յաստանի մեջ մենք կանանկք բոլոր փոքր ժողովուրդներուն ազատության ու անկախության խորհուրդը»¹⁶³:

Երբ ֆաշիստական վտանգը հիմնականում փարատվել էր, հայ աշխատավորները հիմնադրեցին Սովետական Հայաստանի բարենվամները ընկերությունը, որի գլխավոր առաջադրանքն էր ամրապնդել Սիրիայի և Լիբանանի հայության կապերը հայրենիք: Նույն Այդ ընկերության հավաքություններն հայ գործիչներ կողքին հանդես էին գալիս նաև արաբ մտավորականները: 1943 թ. փետրվարի 14-ի հավաքություն, հիացմունքով արտահայտվելով հայ ժողովրդի դարավոր ազգային-ազատագրական պայքարի մասին և արևմտաօստյուն մարջելով Սովետական Հայաստանին, արաբ մեծ գրող Սմար Յախուրին եղել է. «Մեծ հոկանեմբերի պարզեամ բարիքները երբեք պիտի չլսվին անոր (հայ ժողովրդի, Հ. Ք.) ձեռքեն»¹⁶⁴:

* * *

Սիրիայի և Լիբանանի հակաֆաշիստական լիզայի խընդիրն էր՝ ստեղծել հակաֆաշիստական ճակատ աշխատավորության և բուրժուազիայի տարրեր կազմակերպություններին միավորումով: Այդ խնդիրը շիրտկանացավ այն պասսիվության հետևանքով, որ բուրժուազիայի հիմնական խավերը ցուցաբերում էին դաշնակիցների պատերազմական ճիշդերի նկատմամբ: Պատերազմը, զմլարացնելով օտարերկրյա տղորտներին ներսուծումը և տեղական հումքի արտահանումը, հակայական շահույթներ էր տալիս առևտրական և արդյունաբերական կապիտալին: Նրանք չէին շահագրգռված գերմանա-իտալական ֆաշիստների պարտությունում, լսել անգամ չէին ուղում պատերազմի վախճանի մասին:

Պրտություն արարելը չէր նաև հայկական ներքին կյանքում: Հնչական և ուսմկավար ղեկավարների սպասողակու-

162 նույնը, 2 մարտի 1942:

163 նույնը, 9 հուլիսի 1942:

164 նույնը, 16 փետրվարի 1943:

Եւթնյունը¹⁶⁵ պատճառ դարձալ, որ հաշորոթիւմը չպակ-
վին Հայաստանի պաշտպանութեան լիզայի՝ միավորված հա-
կաֆաշխատական ձեւատ կազմելու շնթերը:

Ստալինը որդի հաղթանակից հետո 1943—1944 թթ. տե-
ղաշարժեր առաջացան հայ հասարակական-քաղաքական
կյանքում, նպաստելով Սիրիայի և Լիբանանի հայ ազգային
խորհուրդի կազմվելուն:

* *
*

1945 թ. օգոստոսի 31-ին Բեյրութի մ Սովետական Հա-
յաստանի ուղղութիւնը ընդգրկող դասական հասանքներու
ներկայացուցիչները՝ կազմեցին Սիրիայի և Լիբանանի հայ
ազգային խորհուրդը, որին հարեցին Նշչական, Ռամկավար
կուսակցութիւնները, կոմունիստական կուսակցութեան Մի-
րբայի և Լիբանանի հայկական հատվածները, Լիբանանահայ
Վերածնունդ միութիւնը և ուրիշ բազմաթիվ հայրենասիրա-

165 Այդ պատողականութեան հետեւը էին Բեյրութի (ամսկալար)
«Անդրանիկ» ակումբի և Գամափոսի (Շնչական) «Տալլորիկ» միութեան
անշատազական շարժումները: 1942 թ. սկզբները բողոքելով իրենց կու-
սակցութեան քաղաքականութեան դեմ, «Անդրանիկ» ակումբի անդամները
պարզեցին բժրոստութեան քոչը: Գեղուները մեծամասնութիւն ենք բե-
րելով ընդհանուր անցամասկոս ժողովում, միութեանը հույսեցին անկախ
կազմակերպութեան (սեփովորդի մայն», 30 մարտի 1942): Նույն թվա-
կանի կիսերին «Տալլորիկ» միութեան ներքին խմբումներին վերջ տրվեց
զազվածային վարտումով (սեփարտա», 24 մայիսի 1942): Գամափոսի
գեղուները իրենց հրապարակած բաց-համահում քրում էին. «Տալլորիկի
զեկավարութեան մեջ բույն գրած կարգ մը ժարդիկ մասնոցված են ապա-
զայի հնասնակարներով և կշտան ստղծել եզրինանազական բժրութուն-
մը. բոս որուն, նքր նացիզմը հաղթի «Տալլորիկը» բազմաք ազլայներ
անենա իր ենքը ինքիները արդարաբնելու և... զեռհատումի արժանա-
նայու համար: Մենք Տալլորիկին անդամացնք էինք այն հալամբով, որ
ան կզայտպանն Սովետական Հայաստանը (սեփովորդի մայն», 19
հունիսի 1942):

կան խմբակցութիւնները¹⁶⁶: Հայ ազգային խորհուրդի ստեղ-
ծու՛մը շրջադարձային մեկնակետ հանդիսանալով Սիրիայի և
Լիբանանի հայ հասարակական կյանքում: Երա պարճոճնու-
թեան և ուղղութեան հիմք» էին ծառայում հետեւել սկզբունք-
ները:

ա. Աշխատիլ հայ ժողովուրդի քաղաքական իրավունք-
ներուն պաշտպանութեան համար, սուտին առթիվ զորավիզ
կանեկելով... Ամերիկայի հայ ազգային խորհուրդի Սան-
Ֆրանցիսկոյի ժողովին զրկած հուշագրին, որպեսզի արտա-
սանճանի հայրենազուրկ հայութեան կարելիութիւն տրվի
վերադառնալու հայրենիք և լծվիլ խաղաղ ու շինարար աշ-
խատանքի:

բ. ...Արտասանճանի հայութեան ազգային բոլոր ցան-
կութիւններուն լավագույն թաղամանը, համագորդն ու իրա-
գործողը կհանդիսանա միայն Հայաստանի Սովետական Սո-
ցիալիստական Հանրապետութեան կառավարութիւնը:

գ. Սովետական Հայաստանի հղորդին կից և պաշտ-
պան, և հայ ժողովուրդը նրկու անգամ ֆիզիկական բնաբն-
ջումն ազատող աուս մեծ ժողովուրդին... հանդեպ Ազգային
խորհուրդը կհայտնն անվերապա՛ճ վաստութիւն:

դ. Ազգային խորհուրդը պարտականութիւն կհամարի
Նյութական և բարոյական բոլոր միջոցներով օգնել Մայր-
հայրենիքին, մշակութային կապեր հաստատել անոր հետ և
պայքարիլ բոլոր անոնց դեմ, որունք մամուլի միջոցով կամ
այլ արարքներով կանան նեմաճանել Սովետական Հայաս-
տանի վարկն ու հեղինակութիւնը:

ե. Ազգային խորհուրդը պիտի աշխատի Սուրիո և Լիբա-
նանի ազգային ներքին կյանքին մեղ ստեղծել ներդաշնա-
կութիւն և միասնականութիւն:

166 Իրանց թվում էին Սովետական Հայաստանի բարեկամների բե-
կերութիւնը, Սովետական Հայաստանի հետ մշակութային կապի կանան
ընկերակցութիւնը, զինները Քաղաքային անվան երեսասարգական
միութիւնը, Գլորաստան կանանց բժշկանուր միութիւնը, Արարկիթի հայ-
րենակցական միութիւնը, Սպալթայի կրթասարգաց ընկերակցութիւնը,
Հայրենաքաղմ հայրենու բժշկանուր միութիւնը և ուրիշներ:

գ. Ազգային խորհուրդը պիտի աջակցի Սուրին և Լիբանանի ազգային-զեմոկրատական շարժմանը և հայ իրականության մեջ արգիլելու որևէ արարք, որ կրեա վնասել Սուրին և Լիբանանի հայության վարկին և հայ և արաբ խաղաղ հարաբերությանը»¹⁶⁷;

Սիրիայի և Լիբանանի հայ ազգային խորհուրդը գործեց մինչև 1947 թվականի վերջերս՝ այդ երկրներում հակազեմոկրատական միջոցառումների կիրառվելը, աջակցելով արաբ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժմանը, կազմակերպելով Սիրիայի և Լիբանանի հայության հայրենադարձը, պայքարելով դաշնակների մենատիրության դեմ¹⁶⁸։ Այդ իրնդրիների լուծման բնագավառում Հայ ազգային խորհուրդը թեև չկարողացավ լիովին իրագործել ժողովրդական զանգվածների բուրք ցանկությունները, այնուամենայնիվ, ձևորենց մի շարք նշանակալից հաջողություններ։

Հայրենադարձի պատմական գործի ղյուխ կանգնեց Հայ ազգային խորհուրդը։ Նրա կազմած հայրենադարձի կոմիտեներին օգնում էին բազմաթիվ բարեգործական, մշակութային, ուսանողական, հայրենակցական և ուրիշ միությունները։ Գրանցից Հայկոյի Տարան-Տարանբերան հայրենակցական միության վարչությունը հայրենադարձի կոմիտեի նախագահին գրում էր. «Միությունս մեծ խանգավառությամբ և միաձայնությամբ ավագ իր որոշումը արձանագրվելու և առաջին իսկ առիթով հայրենիք մեկնելու...։ Հաստատ հովատ

և վստահություն ունինք Սովետական Հայաստանի գործադրուս պետության վրա, որ այսօր արտասահմանի իր թափառական եղբայրները զրկարաց կհրավիրեն։ Միությունս՝ իր բոլոր կարելի միջոցներով ժամանակ հանդիսանալու համար ներգաղթի գործին, ձեր արամագրության տակ կդնե ինքզինքը»¹⁶⁹։

Հայրենադարձի լուրը ոգևորություն առաջացրեց նաև մայրենի լեզուն մոռացած հայերի շրջանում։ Սիրիայի Արամո, Յաղուրին, Զըսեր Շըլոբ և այլ արաբախոս հայկական դպրոցների հետո հայրենադարձի խանգավառության ալիքը հասավ մինչև հեռավոր Գամբըլի և նրա շրջակա դուզերի թրգախոս հայերին։ Նրանք առում էին. «Ե լուր ՍՍՀՄ հեռագույն խորհրդի պատմական մեծ որոշմանը... շնք կրնար զսպել ուրախության արցունքները»¹⁷⁰։

Իսկ գաշնակ շեֆերը գրում էին. «Շայտատանի ներկա սահմանները նեզ են ու հնարավոր չէ զանդվածովի ներգաղթը։ Մեր գաղտնիքն բաժինը մեկ կամ երկու հազար կրնա ըլլալ»¹⁷¹։ Երբ հայրենադարձի կարավանները սկսեցին շարժվել, նրանք ողբում էին՝ «Հայ կյանքն է, որ կբայթայլի, տեղի ունեցածը զարժուրելի սպանդ մըն է՝ ուղղված հայ տեսեսական կյանքին, հայ բարոյականին ու հայ հոգիներուն։ Նոր ապրիլ 24 մը, որ կուգա խախտելու հայ ժողովուրդի բարոյական դիմադիրը...»¹⁷², և հայրենադարձ հայությանը ցույց էին տալիս Մազազազակարի ճանապարհը. «Կատիվներ հետզհետե հռուտես զգուսալ... ազրը հիվանդ է։ Ազգը կտառապի խենթության հիվանդութենե մը...։ Մասնակի ներգաղթի մը իրականացումն էսր, ղովար թե կարելի ըլլար անտանէլ արտասահմանի հայուն ճակատագիրը։ Մեր կարծիքով լավագույն պայմաններ ներկայացնող տեղերը եվրոպական մեծ կառավարություններուն գաղթավայրերն են...։ Նշանա-

167 Ժողովուրդի ձայն, 2 սեպտեմբերի 1946։

168 Մինչև Հայ ազգային խորհրդի կազմվելը գաշնակները ազգային-բեմական ընտրություններ կզգնելու միջոցով շարունակում էին իրենց ձեռքում պահել Քեյրոսի, Հայկոյի և Գամաակոսի թեմերը։ 1945 թ. սեպտեմբերի 23-ին Հայ ազգային խորհուրդը ժողովրդական մեթոդներ զուճարեց Քեյրոսում, Հայկոսում, Գամաակոսում և Ցահչեում, պահանջելով ազգային-բեմական իշխանությունների վերականգնությունը (Ժողովուրդի ձայն, 25 սեպտեմբերի 1945)։ Այդ մշտնա Նեղոս գաշնակները տեղի տվին։ Հոկտեմբերի 21-ին Լիբանանի ազգային-բեմական ընտրություններում գաշնակները պարտություն կրեցին, Ընտրված 24 երեսփոխաններին միայն 3-ը գաշնակներ էին...։

169 Ժողովուրդի ձայն, 5 փետրվարի 1946։

170 Նույնը, 11 հուլիսի 1946։

171 Նույնը, 8 փետրվարի 1946։

172 Արևիկը, Հայկոյ, 24 սեպտեմբերի 1946։

կալի թվով գաղթավայրեր կան, որոնք միջոցներ կփնտրեն ավելացնելու երկրին բնակչությանը եկամուտ տարբերով: Նյու Ջիլիսդաս և Ավստրալիա հարցը դրած են պաշտոնական տեղանկերու վրա: Ասոլին, Արևելյան և Արևմտյան Աֆրիկին մեջ կգտնվին գաղթավայրեր: Մատակահար, աշխատանքի ու հարստության հսկա ամբարանոցը, կատապոլի աշխատող ձեռքերու պահասեն¹⁷³: Գաշնակ շեֆերի այդպիսի զեղումը խոր դալրույթ առաջացրեց մինչև անգամ շաբաթայիններին շրջանում: Նրանք «զգվանքով» էին արտահայտվում «ներ-զգողի նման էշմարտություն մը խեղաթյուրելու նպատակով ասպարեզ իջած գաշնակ պարազլուսներու» և նրանց «մա-նուլի ցնդարանություններու» դեմ¹⁷⁴:

Մինչև 1946 թվականի վերջերը, գաշնակների «Արևելք» օրգանի խոստովանություններ, արդեն Սիրիայի և Լիբանանի հայկական «գաղութի 90 առհարյուրը արձանագրվեցավ»: ոչ թե Մազազակար գաղթելու, այլ Սովետական Հայաստան ներգաղթելու համար¹⁷⁵:

1946 թ. հունիսի 23-ին Բեյրութի նավահանգստից ծա-նապարհվեց Սիրիայի և Լիբանանի հայության հայրենա-դարձի առաջին կարավանը: Մինչև 1948 թվականը Լիբանա-նից, Սիրիայից, Իրաքից, Պաղեստինից, Եգիպտոսից և Եվ-րոպայի մի շարք երկրներից մոտավոր թվով հարյուր հազար հայեր վերադարձան հայրենիք:

ՀԱՅՏԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻԲԱՆՍԻ ԵՎ ԼԻԲԱՆԱՆԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆԿԱՍՈՒԹՅԱՆ ՊԼԱՆԲԱՐՆ (1943—1946 թթ.)

1941 թ. հունիսի 8-ին, երբ գաշնակից զորքերը մուտք էին գործում Սիրիա և Լիբանան, ֆրանսիական զինված ու-ժերի ընդհանուր հրամանատար զեներալ Կատրուն հանուն

ազատ Ֆրանսիայի հայտարարեց. «Սիրիացիներ և Լիբանան-ցիներ, գալիս եմ մանդատային կարգին վերջ դնելու և ձեզ ազատ ու անկախ հռչակելու»¹⁷⁶: Միաժամանակ հրապարտու-վեց Կահիրեի բրիտանական ղեկավարի հայտարարությունը, որով Անգլիայի կառավարությունը երաշխավորում էր Կատ-րուի խոստումը: Հետագայում Կատրուն տարբեր առիթներով բազմիցս հաստատեց Սիրիայի և Լիբանանի անկախության սկզբունքը:

1943 թ., երբ Մերձավոր և Միջին արևելքում զերմանա-խալական ֆաշիստական վտանգը փարսավել էր և այլևս ոչ մի լուր պատճառ չկար Սիրիան և Լիբանանը գրաված ներքո պահելու, ֆրանսիական իմպերիալիստները հրաժար-վեցին իրենց հանդիսավոր խոստումից: Նույն թվականի փետրվարին հրապարակվեց Կատրուի՝ Լիբանանի հանրապե-տության նախագահին ուղղված մի նամակը, որտեղ ասված էր. «Ֆրանսիան ղե յուրե պահպանում է Լիբանանի մանդա-տը մինչև Ազգերի լիգան նրան ազատի այդ պատասխանա-տվությունից»¹⁷⁷: Այդ հայտարարությունը խոր վրդովմունք առաջացրեց Սիրիայում և Լիբանանում:

1943 թ. օգոստոսի 29-ին և սեպտեմբերի 4-ին տեղի ու-նեցան Լիբանանի պառլամենտական ընտրությունները: Բե-շարա էլ-Նուրին և Ռիպ Սուլճը, որոնք զլխավորում էին ակ-գային անկախության պայքարը, ճնշող մեծամասնություն ձևեց բերնցին պառլամենտում: Սեպտեմբերի 21-ին առաջի-կը բնադրվեց հանրապետության նախագահ, իսկ երկրորդը՝ պրեմյեր մինիստր: Նրանց ջանքերով, մարոնականները և սուննիները կնքեցին ռազմային պակտը, որով այդ երկու ամենաբազմամարդ համայնքները որոշում էին միասնական պայքար տանել Լիբանանի անկախության համար:

Հոկտեմբերի 7-ին, հանդես գալով պառլամենտում, Ռիպ Սուլճը իր զլխավորած կառավարության անունից հայտարար-

173 «Հայ դիտակ», Երուսաղեմ, 13 ապրիլի 1946:

174 «Եզգովուրդի ձայն», 16 հուլիսի 1946:

175 Նույնը, 17 սեպտեմբերի 1946:

176 N. A. Zaidieh, Syria and Lebanon, London, 1957, p. 70.

177 Նույն սուղում:

րնց. «Մենք կուզենք իրական անկախություն և լիակատար ազգային զերիշխանություն, որ մեզ թույլ տա որոշելու մեր ճակատագիրը մեր հասկացած ձևով և միայն մեր ազգային շահերու համապատասխան ձևով: Այս է իմ կազմած և պիտավորած կառավարության նշանաբանը և աօր համար միայն ծանր պատասխանատվության տակ մտանք»¹⁷⁸: Ապա, նա քնդդեց Սահմանադրության այն հոդվածների վերանայման անհրաժեշտությունը, որոնք հակասում էին կրթանանի անկախությանը:

Կրթանանի կառավարության հայտարարությունն արժանացավ ժողովրդի հավանությանը: Ֆարաժալլա Հեյուն գրում էր. «Ժողովուրդը երեսփոխաններին ալ ավելի պատրաստ է իր վտահույթները տալու և թիրոզք կանգնելու կառավարության, եթև անիկա նյարտեն աշխատիլ այն քաղաքական ուղիով, որ ի հայտ բերավ իր հայտարարության մեջ»¹⁷⁹: Կառավարության հայտարարությունը ողջունեցին նաև հայ ղեժակրատները, նշելով, որ Սահմանադրության այգպիսի վերանայումով կրթանանում և կրթանանի հայտնության կյանքում խոր փոփոխություններ տեղի կունենան, Հար. Մաղեյանը գրում էր. «Կրթանանի հայտնությունը իր սեփական շահերուն ղեմ գործած կըլլա, եթև իր զորգաղտելը կրթանանի զորգացման բնական հունով շտանի»¹⁸⁰:

Ֆրանսիական իմպերիալիստները հանդես եկան Սահմանադրության վերանայման դեմ: Նոյեմբերի 4-ին Ալժիրից Ֆրանսիայի ազատագրության կոմիտեն կրթանանի կառավարությանը ազդարարեց՝ շղործել մանդատի դեմ: Այնուամենայնիվ, Սահմանադրությանը վերանայվեց: Առաջին հոդվածից վերացվեցին մանդատի վերաբերյալ բառերը և այն շարադրվեց հետևյալ ձևով. «Կրթանանն անկախ, միասնական և սուվերեն պետություն է»: Փոփոխվեց նաև 52-րդ հոդ-

վածը, ըստ որի կրթանանը Ֆրանսիայի միջոցով միայն կարող էր միջազգային պայմանագրեր կնքել. այդ իրավունքը տրվեց հանրապետության նախագահին: Արաբերենը հայտարարվեց պաշտոնական լեզու, և այլն: Այգպես փոփոխված Սահմանադրությունը նոյեմբերի 8-ին արժանացավ պառլամենտի հավանությանը: 55 դեպուտատներըց ներկա էին 52-ը: Այլուք Տաբրեք, Ահմեդ ալ-Հյուսեյնը և Մովսես Տեր-Պալուստյանը լիմանակցեցին այդ պատմական անսոուաց նիստին: Էմիլ Էղզեն և Ամին ա-Մաղը ի նշան բողոքի հետացան գահշիճից: Հրաչյա Շամլյանը մյուս հայրենասեր ղեպուտատների հետ միասին քվեարկեց կրթանանը սարկացնող հոդվածների դեմ¹⁸¹:

Ֆրանսիական իմպերիալիստները մերժեցին Սահմանադրության վերանայման օրինավորությունը և, հակադարձաբար, զինվորական հակողություն հաստատեցին պառլամենտի շենքի վրա: Նոյեմբերի 11-ին դեպուտատները բռնի մտան պառլամենտ և նիստ դուժարեցին: Հնգունվեց դատապարտության բանաձև Ֆրանսիական իմպերիալիզմի դեմ և հուշագիր ուղարկվեց ՍՄՇՄ-ի, ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Եգիպտոսի, Իրաքի և Սերբիայի կառավարություններին, խնդրելով նրանց աջակցությունը¹⁸²: Կրթանանի պառլամենտի այդ ակտիվ Ֆրանսիական իմպերիալիստները պատասխանեցին բռնությունը: Նույն գիշերը նրանք ձերբազանեցին կրթանանի նախագահ Բեշարա էլ-Խուրիին, պրեմիեր Ռեադ Սուհին և մի շարք մինիստրները: Ապա, ղեկիստով նախագահ նշանակվեց Էմիլ Էղզեն, որի կազմած կառավարությունը շարժանացավ ժողովրդի հավանությանը:

Այդ միջոցառումները բողոքի հոր ալիք բարձրացրին Սիրիայում և կրթանանում: «Կրթանանի ազգային համագումարը»¹⁸³ ժողովրդին կոչ արեց բուլետի ենթարկել ֆրան-

178 «Ժողովուրդի ձայն», 12 հոկտեմբերի 1943.

179 Նույնը, 14 հոկտեմբերի 1943:

180 Նույնը, 17 հոկտեմբերի 1943:

181 «تقى الدين، ولادة الاستقلال، بيروت 1953» ص. 221.

182 «Ժողովուրդի ձայն», 4 դեկտեմբերի 1943.

183 «Կրթանանի ազգային համագումարը» միավորում էր ազգային անկախության կողմնակից բոլոր կազմակերպություններին, առանց դատա-

սիական իմպերիալիզմի դրածոներին և պաշտպանել ազգային կառավարությունը, որի մի շարք անդամները զինված դիմադրություն էին պատրաստում Լեռնային Լիբանանի հշտմուն գյուղում: Քեյրոսում հայտարարվեց ընդհանուր զործադուլ, որին Պամասկոսն ու Հալեպը արձագանքեցին համերաշխության լայն շարժումով:

Քաշ գիտնականով, որ ընդհանուր զործադուլի էլքն է վճռելու էմիլ էղզին իշխանության բախտը, Ֆրանսիական իմպերիալիստները բոլոր միջոցներով փորձեցին ձախողել այն: Նրանք ապարդյուն փորձեցին Լիբանանի ազգային համագումարի շարքերը պատակտել, քրիստոնյա-մուսուլմանական հակամարտություններ հրահրելով: Նրանց ոչ ոք չհատուցեց, երբ նրանք լուրեր էին ծավալում այն մասին, որ իբր Սուլհի կառավարությունը ծրագրել էր մուսուլմանների օգտին խախտել կրոնադավանական համայնքային առկա դրովությունը: Նրանք մինչև անգամ պնդում էին, որ իբր Սուլհի թղթերում հայտնաբերվել է մի ծրագիր, որով հայերը պետք է զրկվեին լիբանանյան քաղաքացիությունից¹⁸⁴: Իմպերիա-

կարգային, ազգային և կրոնական խտրության Համագործակցության հիմք էր ծառայում Ֆրանսիական իմպերիալիզմի տիրապետության ամեն զնով ստապակելու խեղդը:

184 19٤ ولادة الاستقلال، منير تقي الدين، ص. ١٩٤

Անդրադատնալով հայ և արաբ աշխատավորներին պատակտելու այդ անհաջող փորձին, «Լիբանանի ազգային համալուծարի» օրգանը գրում էր. «Թէլ էր մնում, որ մեր հայ եղբայրները համատային այդ կեղծքերին, կէք նրանց զենամարները չփարստին այն, չդիմակալեթծեն նրա Նեղիսաններն և չհրավթրեն հայ ժողովրդին եղալաբախու Լիբանանի ժողովուրդի հետ» (Լիբանանի ազգային համալուծարի օրգանը, որի անվան տեղ զրված է հայցական մի նշան, Քեյրոսի, 23 Նոյեմբերի 1943 թ.): Այդ օրգանը ակնհայտ էր եռյնմբերի 20-ին Անթիլիասի հայոց կաթողիկոսարան ուղարկված արաբական պատվիրակությանը, որը տեղապահ հայ Ալեքսանդրեանի հավատարմացրեց, ուղ մի համայնք չի իրավազրկվելու մի օրեջ համայնքի օտրին: Իսկ տեղապահը զպատվիրակության ապահովուց թէ հայ և արաբ ժողովուրդներու քարկնությունը անբնական է և այդպես ալ պիտի մնա» («Ժողովուրդի ձայն», 27 նոյեմբերի 1943):

լիստների կամքին հակառակ, ամբողջ զործադուլի ընթացքում հայերով բնակված թաղերի խանութները փակ մնացին և հայ աշխատավորները աշխույժ մասնակցություն ցուցաբերեցին փողոցային ցույցերին:

Ֆրանսիական իմպերիալիզմի տարիներով հրահրած և արհեստականորեն կենդանի պահած ցեղային ու զավանսական խտրականությունը, այդ խավարի ու հետամնացության ժանդառ զենքը այլևս անզոր էր ազատության և անկախության համար մարտնչող Լիբանանի բազմազգ բնակչության զեմ: Իրավացիորեն, խալեպ Բնկզաշը գրել է. «Լիբանանը փորձով ցույց տվավ, որ կրոնը Աստծո է, իսկ հայրենիքը՝ բուրբին: Լիբանանի շարժումը լիբանանյան ազգային շարժում է, զուրկ որևէ կրոնական կամ ցեղային գույն: Հազարավոր խլամ, քրիստոնյա, դուրդի և հայ ցուցարարներ կողք կողքի կրալեին առանց որ մեկը մյուսի զավանսներ իմանար, առանց որ կրոնական բնույթի որևէ բացականություն լավար, այս կամ այն համայնքի կեցցեները միայն ու միայն ուղղված էին հայրենիքին, անկախության, սահմանազրության և դրուշակին»¹⁸⁵:

Ֆրանսիական իմպերիալիստները ի վերջո անցան բիրտ ուժի՝ ընդհանուր զործադուլը ճնշելու համար: Քանակը կրակ բացնց ժողովրդի վրա, բողոքի ցույցերը փողոցային մարտերի վերածնելով: Այդ իրադարձությունները խոր հուզում առաջացրին նաև մյուս արաբական երկրներում: Ֆրանսիական իմպերիալիզմի զեմ բողոքի ցույցեր սեղի ունեցան Կահիրեում, Քաղզազում, Նրուստղմում:

Տեղի տալով ժողովրդի համառ դիմադրության առաջ, Ֆրանսիական իմպերիալիստները անցան զիջումների: Նոյեմբերի 21-ին, Ալժիրից Բեյրութ ժամանելով, զենքբալ Կասրուն ազատ արձակեց արգելափակված զործիչներին և պաշտոնապես նանալեց Մահմանադրության մեջ մտծված փոփոխությունները: Իսկ զեկտեմբերի 23-ին ազատ Ֆրանսիայի

185 «Ժողովուրդի ձայն», 4 զեկտեմբերի 1943:

և Մերիայի ու Լիբանանի ներկայացուցիչների միջև համա-
ձայնություն կայացավ այն մասին, որ 1944 թվականի մա-
յիսի 1-ից ազգային կառավարություններին փոխանցվեն
մասշտաբի ֆունկցիաները:

Պայքարի հաջող ելքից հետո ազգային-ազատագրական
շարժման ղեկավարները պատշաճը հատուցեցին հայերին:
Նոյեմբերի 24-ին արաբական մի պատվիրակություն նորից
այցելեց Անթիպատի կաթողիկոսարանը և «շնորհանկալու-
թյուն» հայտնեց «այն ազնիվ դիրքի համար, որ հայ հա-
մայնքի ղավակները որդեգրեցին Լիբանանի ազգային դատի
հանդեպ»¹⁸⁶: «Աեսված պահն մեր հայ եղբայրներին» խո-
ստգրի ներքո, «Բեյրութ» թերթը գրում էր. «Մենք ուզակի
հետցած ենք մեր հայ եղբայրների զգացումների վրա»¹⁸⁷:
Իսկ պրեմյեր Ռիսզ Սու՛հը իր նոյեմբերի 30-ի պրեսկոն-
ֆերանսում հայտարարեց. «Ես հայերու ներկայությունը այս
երկրին մեջ կընդունիմ՝ զրկարաց և առանձին համայնքով:
Անոնք այս երկրի անկախությունը դուցե մեզմե լավ պաշտ-
պանեն, որովհետև անոնք երկար ժամանակ ապրած են բռնու-
թյան տակ, պայքարած և զոհված են անկախության համար,
հետևաբար լավ դիտեն անկախության արժեքը: Իմ կառա-
վարությունս սիրտը բաց է հայերու համար: Ես պիտի ընեմ
այն ինչ հարկավոր է, որպեսզի հետ աշարս անոնք ավելի լա-
նորեն մտանկեցին կառավարական գործերուն»¹⁸⁸:

Դեկտեմբերի 5-ին, ընդունելով Գամալիտի հայություն
ներկայացուցիչներին, Մերիայի Հանրապետության նախա-
գահ Եչուրրի Քուվաթիմ Նշել է. «Չափազանց զգացված եմ
հայերու հավատարմի կեցվածքն: ...Մեր հարգանքն և
վստահությունը հայերու հանդեպ համոզումի մը սեժը ունի:
Գուք, որ այս երկրի հպատակներն եք 20—25 տարիներն ի
վեր միայն, կվայելեք և պիտի վայելեք այն բոլոր իրավա-

տությունները զորս արար ծնողվորըրը ունի այս երկրին
մեջ... Հայերու բոլոր իրավունքները... նկատի առնված են
արդեն և պիտի առնվին հետ այսու ալ... Իսկ եթե օր մը որեւէ
մեկը ուզե հարվածել հայերու իրավունքները այս երկրեն-
րուն մեջ, ես այդ բանին արգելք պիտի ըլլամ, ի հարկին,
իմ արջանա զնով»¹⁸⁹: Իսկ դեկտեմբերի 7-ին Լիբանանի հան-
րապետության նախագահ Քելաթը Էլ-Խուրին, որը Բեյրութի
հայոց առաջնորդարան էր գնացել պաշտոնական այցելու
պատասխանելով իրեն ուղղված նամակին, զրվատեղ է հայե-
րի հայրենասիրական դիրքավորումը և հայտարարել՝ «Լիբա-
նանի հայ համայնքը մեկ անբաժան մասն է լիբանանյան
ազգություն»¹⁹⁰:

* * *

Մերիայի և Լիբանանի ներկայացուցիչները Ֆրանսիա-
կան իմպերիալիստների հետ վարում էին ամուլ բանակցու-
թյուններ: Մաքսատան, նախահանգստի, փոստ-հեռագրա-
կան, կրթական և այդ կարգի մի շարք սպասարկություններ
փոխանցելուց հետո նրանք ձգձգում էին Ֆրանսիական զորշի
ներքո գործող տեղացիներից կազմված հատուկ զորամա-
սերի հանձնումը: Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիական զորքերի
գուրս բերմանը, ապա այն մնում էր առկախ, մինչև անգամ
ընդ զովել օրակարգի վրա: Ակներև էր, որ իմպերիալիստները
ռուսում էին ժամանակի շահել, սպասում էին պատերազմի
վախճանին...: Եվ իրոք, 1945 թ. հունվարին, երբ միջազգա-
յին բարենպաստ իրադրություն էր ստեղծվել Ֆրանսիայի
համար, նրանք մերժեցին հատուկ զորամասերի փոխա-
նցումը: Այդ բանից հետո Մերիայի և Լիբանանի կառավարու-
թյունները որոշում ընդունեցին ազգային բանակ կազմելու
մասին:

Ֆրանսիական իմպերիալիստները փորձեցին քրիստոն-
յաներին, այդ թվում և հայերին, ներշնչել այն տպավորու-

¹⁸⁶ Լիբանանի ազգային համագումարի Նշված օրգանը, 23 Նոյեմ-
բերի 1943:

¹⁸⁷ بیروت، ٢٦ تشرين الثاني ١٩٤٣

¹⁸⁸ «Ծողովուրդի Հայն», 1 դեկտեմբերի 1943:

¹⁸⁹ Նույնը, 11 դեկտեմբերի 1943:

¹⁹⁰ Նույնը, 8 դեկտեմբերի 1943:

թյունը, որ իրը ազգային բանակը միջոց էր գառնալու մուսուլմանների ձեռքում ճնշելու համար քրիստոնյա փոքրամասնությունները: Սակայն, նրանց լսողներ չգտնվեցին: «Ժողովուրդի ձայնը» գրել է. «Շաշի և արաբի, իսլամի և քրիստոնյայի արհեստական թշնամութիւններ առաջացնել փորձողները դարձյալ ձախողեցան իրենց նպատակներուն մեջ»¹⁹¹, Ժողովրդական զանգվածները ստանց ազգային և կրոնի խարտիայան պաշտպանեցին ազգային բանակ կազմելու ծրագիրը:

Մինչ մի կողմից իշխանութիւնները ազգային բանակի աշխատանքներն էին առաջ տանում, մյուս կողմից ժողովուրդը պահանջում էր ֆրանսիական զորքերի անհապաղ դուրս բերումը: Հունվարի վերջերին Սիրիայում հաստատուվեց ընդհանուր դորմադուլ, այնլի բան տասը օր փակ մնացին շուկաները և պետական ու մասնավոր հիմնարկները: Դամասկոսում, Հալեպում, Համալում, Հոմսում և ուրիշ քաղաքներում տեղի ունեցան ժողովրդական բողոքի ցույցեր: Մի շարք վայրերում ցուցարարները բախվեցին ֆրանսիական զորքի հետ: Ամենուրեք, և առանձնապես Հալեպում հայերը աշխույժ մասնակցութիւն բերեցին այդ կուլմիներին: «Ժողովուրդի ձայնի» հաղորդումով, Հալեպի հայաբնակ նոր գյուղում «...ուսանողութիւնը և ժողովուրդը խաղաղ ցույցերով և հայ-արաբ եղբայրության անհրաժեշտութիւնը շեշտող ճառերով հրավիրեցին մեր հայրենակիցները տեր կանգնելու իրենց սուրիացիի իրավունքներուն»¹⁹²:

Ֆրանսիական իմպերիալիզմի խաբլիած դիրքերը վերջնական փլուզումից փրկելու նպատակով, գեներալ Քեյննի համաձայնվեց Սիրիայի և Լիբանանի ներկայացուցիչների հետ բանակցութիւններ սկսել տեղացիներից կազմված հատուկ զորամասերը փոխանցելու հարցի շուրջը: Բացի այդ, ընդառաջելով ազգային կառավարութիւնների պահանջին,

նա խոստացավ աստիճանաբար դուրս բերել ֆրանսիական զորքերը:

Սակայն, այդ խոստումները սոսկ ձևական բնույթ էին կրում: 1945 թ. մայիսին, երբ համայն աշխարհը ստնում էր ֆաշիզմի դեմ հաղթանակը, ֆրանսիական իմպերիալիստները Սիրիա և Լիբանան ուղարկեցին ցամաքային և ծովային նոր միավորներ: Ավելին, մայիսի 18-ին նրանք ազգային կառավարութիւնների քննարկմանը հանձնեցին մի պայմանագրի նախագիծ, ընդ որում Ֆրանսիային իրավունք էր վերապահում Սիրիայի և Լիբանանի ստրատեգիական կետերում օդանավ, ցամաքային և ծովային բազաներ կառուցելու և զբաղեցնում մշտապես զորք պահելու: Մայիսի 19-ին ազգային կառավարութիւնները հայտարարեցին, որ որոշել են «իրենց ջանքերն ու գործունեութիւնը միացնել երկու երկրներու անկախութիւնը պաշտպանելու համար»¹⁹³:

Սիրիան և Լիբանանը նորից այնիտմվեցին:

Ազգամիջյան կոիվներ հրահրելու և, այդպիսով, ազգային անկախութիւն պայքարը ջլատելու նպատակով, իմպերիալիզմի գործակալները Սիրիայում և Լիբանանում տարածեցին մի շարք թոտալիտեր, հայերին ներկայացնելով այդ երկրների «անկախութիւն» հակառակորդ տարր մը»¹⁹⁴: Այդ հերյուրանքը հերքող հրապարակային կոչերով և հայտարարութիւններով հանդես եկան Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցութիւնները և բաղմախփ պետական գործիչներ¹⁹⁵: Սիրիայի պրմյնք միլիտորը նշեց, որ հայերը միշտ էլ «ենցուկ» են հանդիսացել Սիրիայի անկախութիւն պայքարին: Իսկ Լիբանանի կոմունիստական կուսակցութիւնը հրապարակեց հայ ժողովրդին ուղղված կոչ, որտեղ ասված

193 Նույնը, 22 մայիսի 1945:

194 Նույն տեղում:

195 Նույն տեղում: Կոմիտեերի լուծարքից հետո 1943 թ., Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցութիւն համագումարը, Եկատի ունենալով, որ Սիրիայում և Լիբանանում առաջացել են սոցիալ-քաղաքական միասնաձայն տարրեր պայմաններ, որոշում ընդունեց այդ երկրներից լուծարանյութի համար սեռելու և առանձին կոմիտե:

191 Նույնը, 4 փետրվարի 1945:

192 Նույն տեղում:

էր. «...տար հետադիմութեան հաշվուն աշխատող տարրեր, որոնք միշտ պղտոր շուրի մէջ ձուկ որսալը արհեստ ջրած են, կփորձեն մտքեր պղտորել, քրիստոնեայան և իւրամբ, հայն ու արաբը իրարու դեմ հանել, յուրաքանչյուրին այնպէս համատասցենել փորձելով թէ այս շարժումը իրեն դեմ ուղղված է. Իրենց խանակիչ այս հերջուրածո սուտերով ֆաշիստական քրեանակները կձգտին պատակաբէ ժողովրդի պայքարի միասնականութիւնը, փոխադարձ անվատահոսթեան և անապահովութեան միջոցառ ստեղծել նրբին բաշկացուցիչ տարրերուն միջև և սուպես կիբանանի ազգային պայքարը շեղել իր նպատակները»¹⁹⁶։

Կրեանանի արար ժողովուրդը ոչ մեկ թշնամութիւն ունի հայ ժողովուրդին հանդէպ։ Ընդհակառակը անիկա առողջված է բարեկամական լավագույն զգացումներով և կ'սովագամ թէ հայ ազատասեր ժողովուրդն ալ իրեն պէս կ'իտրհի։

Մենք վատահ ենք, թէ ինչպէս անցային, նույնպէս ներկայիս, հայ ժողովուրդը ձախողութեան պիտի մասնն ամեն գուցէ գրգռվենքու զավարտութիւնները։ Հայ ժողովուրդը, գիտակից իր ազգային ապահովութեան շահերուն, գիտակից թէ կրեանանի ժողովուրդին հացի և ազատութեան համար մղած պայքարը իր ալ պայքարն է, պիտի շարունակե տեղացի ժողովուրդին հետ հայտ ու խաղաղ սպրելու իր հետատեսն և իմաստուն քաղաքականութիւնը»¹⁹⁶։

Իրոք, իմպերիալիստական զավաղութիւնը ձախողվեց, չպատրվեց հայ-արաբական բարեկամութիւնը։ Մայիսի 19—22-ի հակաիմպերիալիստական բուռն ելույթներին, ինչպէս նաև մայիսի 30-ի բնդհանուր գործադուլին հայերը բնիցին գործուն մասնակցութիւնը։ Կրեանանի ազգային համագումարի ղեկավարներին առաջադրով բնդհանուր գործադուլի կազմակերպիչ հանձնաժողովի մեջ մասն նաև Հնչակյան և Ռակավար կուսակցութիւններին ներկայացուցիչները¹⁹⁷։ Իսկ

հայաբնակ թաղերում գործում էին հայ աշխատավորներից կազմված գործադուլային հսկիչ-խմբեր։

Սիրիայում ավելի ծանր էր գրութիւնը։ Երկիրը գտնվում էր դիտարախման նախօրյակին։ Մինչ մի կողմից ֆրանսիական նոր զորքեր հասնում էին Սիրիա, մյուս կողմից ազգային կառավարութիւնը ուժեղացնում էր ազգային բանակի ստեղծման աշխատանքները։ Կամավորների համարաբարման հատուկ գրասենյակներ գործում էին Գամալատում, Հայնպում և ուրիշ քաղաքներում։ Ազգային բանակում ծառայելու համար դիմում կատարում էին նաև հայ աշխատավորներ։ Հայնպում հայերի կամավորագումներ ուժ էր տալիս ազգային-թեմական իշխանութիւնը։ Արձագանքելով Հայնպի ազգային իշխանութեան մեկ կոչին, որով «ֆրանսիական բանակի հայ զինվորներին և պաշտոնյաներին թէլ-յաղրում էր հրամարվել և ծառայութեան մտնել ազգային բանակում», «սան-նասը» թէրթը գրել է. «Հայ համայնքը բաղմամբիվ ժողովներ գումարելով որոշից հանձն անել նյութական և բարոյական ամեն գոհողութիւն, մինչև Սիրիան տիրանա իր ազգային իրավունքներին, ամբողջական սնկխոսութեանը և օտվերնութեանը»¹⁹⁸։ նույնպիսի հայրենասիրական զիրբերում կանգնեց նաև Գամալատի հայութիւնը։ Մայիսի 25-ին, բնդառայնով հայ կոմունիստների, հնչակյանների, ասիկավարների և սնկուսակցականների ներկայացուցիչների դիմումին, Գամալատի ազգային-թեմական գումարից և միամայնութեանը բնդունեց հետևյալ բանաձևը. «Սուրիո հայ ժողովուրդը որպէս սուրիական քաղաքացի և իր քաղաքացիական պարտականութեան գիտակից, ներկա ստգեսպալի օրերուն իրեն համար նվիրական պարտը կ'ամտար հայտարարել թէ հայ գումարեց Սուրիո ազգային կառավարութեան կրեր իր բուլանդալ գործակցութեան ու շոհողութիւնը, գորս կ'պահանջե օրվան կացութիւնը, և իր

196 Եռիցը, 20 մայիսի 1945։

197 Եռիցը, 2 Հունիսի 1945։

198 الناصر، دمشق، ٢٩ حزيران ١٩٤٥

բուր մտածումներն ու գործունեությունը կհիմնն այս սկզբունքին վրա»¹⁹⁹։

Մայիսի 29-ին Ֆրանսիական տանկերն ու զրահապատ մեքենաները կրակ բացեցին ժողովրդի վրա։ Հրդեհվեցին բմբուսա թաղեր, Գաժապուտով ումբակովից պառլամենտի շենքը, զազանաբարտ արարքներ գործվեցին Հայնպուս, Հոմասով, Համալուս, Ջերկ Գրուզով և այլ վայրերում։ Այդ բարբարոսությունների դեմ բողոքեց Սիրիայում Սովետական Միության ղեկավարը, իսկ Սովետական Միության կառավարությունը մեծ Բրիտանիայի, ԱՄՆ-ի և Չինաստանի կառավարություններին առաջարկեց միջոցներ ձեռք առնել Սիրիայի և Լիբանանի հարցը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու համար։

Բայց Ֆրանսիական իմպերիալիստները չէին ասել տակավին իրենց վերջին խոսքը։ Նրանք ազգային կառավարություններին հանձնեցին հատուկ զորամասերը, ինչ վերաբերում է Ֆրանսիական զորքերի զուրս բերմանը, այդ այն նորից ասկայս թողեցին։ Գններալ դե Գուր հայտարարում էր, որ Ֆրանսիան որոշել է չհրաժարվել Սիրիայում և Լիբանանում ունեցած շահերից։ Այդ նպատակով էլ նա զիջումներ կատարեց անգլիացիներին։ 1945 թ. զեպտեմբերի 13-ին Լոնդոնում ստորագրվեց անգլո-ֆրանսիական համաձայնագիրը, որով այդ երկրները բաժանվում էին անգլիական և ֆրանսիական ազդեցության գոտիների։ Այդ համաձայնագրի դեմ հանդես եկավ Սիրիայի և Լիբանանի ամբողջ հասարակայնությունը։ «Լիբանանի կառավարությանց, կազմակերպությանց և սենդիկաներու (արժմիությունների, Շ. Թ.) ներկայացուցիչները միաձայնությամբ» ընդհանուր զործազույի ազդանշան տվեցին²⁰⁰։ Իսկ սիրիական և լիբանանյան պառլամենտների ղեկավարառնները հայտարարելով, որ այդ համաձայնագիրը «ստանդությունն է ոչ միայն Սիրիայի և Լիբա-

նանի անկախության, այլև ԱՄՆ-ի սկզբունքների դեմ, պահանջեցին Անվտանգության խորհրդին հանձնել հարցի բննությունը։

Անվտանգության խորհրդում անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստները մինչև վերջ հակադրվեցին Սիրիայի և Լիբանանի ազգային պահանջներին։ Նրանց օգնության փութացին ԱՄՆ-ի իմպերիալիստները։ Սովետական Միության պատվիրակը հանդես եկավ անգլո-ֆրանսիական զորքերի անմիջապես և ասանց պայմանի դուրս բերման օգտին։ 1946 թ. ապրիլի 17-ին Սիրիայից և այդ տարվա վերջում Լիբանանից զուրս բերվեցին օտարերկրյա զորքերը։

Արաբները բարձր զնահատեցին Սովետական Միության վերաբերմունքը։ 1946 թ. փետրվարի 19-ին, խոսք առնելով Լիբանանի պառլամենտում, ղեկավարա ժորժ Ակլը հայտարարեց. «(Սովետական Միությունը) մեր դատը պաշտպանեց այնպիսի խիղճալուստամբ և հատակությունամբ, որ մենք իսկ չպիտի կարողանալինք բնել»²⁰¹։ Սովետական կառավարության նկատմամբ նրախտագիտական զգացումներ արտահայտեցին նաև ղեկավարա Յակուբ Սառաֆը և ուրիշներ։

Սիրիայի պետական գործիչներից և ազգային-ազատագրական պայքարի ղեկավարներից նազըմ էլ-Կուսսին, ընդգծելով հայերի դերը Սիրիայի ազգային անկախության պայքարում, նշել է. «Մեր հայ եղբայրներուն հետ զործակցարար կարողացանք վերագտնել մեր անկախությունը»²⁰²։

Ֆրանսիական իմպերիալիզմի օրբապետության տապալումով նոր էջ բացվեց Սիրիայի և Լիբանանի ժողովուրդների պատմության մեջ։

201 Նույնը, 21 փետրվարի 1946.

202 «Արաբառ», 6 Նոյեմբերի 1946.

199 «Ժողովուրդի ձայն», 26 մայիսի 1945.

200 Նույնը, 30 զեպտեմբերի 1945.

Յ Լ Ո Ւ Ն Ե Բ Կ Ը Ր Գ

ՀԱՅՏԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԻՐԱՅՑԻ ԵՎ ԱՐԱՆԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՄՂՎՈՂ ՊԱՅՔԱՐԻՆ (1946—1958 ԹԹ.)

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո սոցիալիստական սիստեմի ամրապնդման և իմպերիալիզմի դիրքերի թուլացման պայմաններում հզոր թափ ստացան գաղութային ու կախյալ երկրների ազգային-ազատագրական շարժումները: Շատ երկրների ժողովուրդներ թոժափեցին գաղութատիրության շղթաները: Ստեղծվեցին անկախ սուվերեն պետություններ, բայց պայքարը տակավին չի ավարտվել, շարունակվում է տնտեսական ինքնուրույնության և քաղաքական անկախության ամրապնդման համար: ՄՄԿԿ ծրագրում ասված է. «Իմպերիալիզմի և ռեակցիոն պրոֆիպերիստական ռեժիմների դեմ պայքարի են ելնում այն երկրների ժողովուրդները, որոնք ձևակառույն ինքնուրույն են, իսկ փաստորեն գտնվում են քաղաքական և տնտեսական կախման մեջ օտարերկրյա մոնոպոլիաներից»¹:

Սիրիայի և Լիբանանի ժողովուրդները, ստեղծելով ազգային պետություն, ձգտում էին հասնել տնտեսական և քաղաքական լիիրավ անկախության: Նրանք պահանջում էին

վերացնել գաղութատիրության հենարանները, դուրս մղել օտարերկրյա մոնոպոլիաները, արմատապես լուծել ազգային հարցը, իրականացնել խաղաղատիրական արտաքին բաղադրականություն, ղեմկրատացնել հասարակական կյանքը, բարձրացնել կյանքի ու մշակույթի մակարդակը, իսկ ազգային բուրժուազիան, որը կանգնել էր իշխանության գլուխ, արհաւիրել պայքարը պահպանելու համար փորձում էր կոմպրոմիս կայացնել իմպերիալիզմի և ֆեոդալ-կապիտալիստիկական «վերնախավի» հետ: ՄՄԿԿ ծրագրում ասված է. «...երկրի ներսում աշխատավորների և ունեւոր դասակարգի աճի և իշխե կղած հակասությունների աճման և դասակարգային պայքարի սրման համեմատ ազգային բուրժուազիան աճելիք ու ավելի է հակում գրեկորում համաձայնության գալու իմպերիալիզմի և ներքին անկցիբայի հետ»²:

Ազգային բուրժուազիայի զեմոկրատիզմը միակողմանի, մակերեսային և անչտղիկ է: Սիրիայում և Լիբանանում այն առանձնապես ցայտուն արտահայտություն գտավ ազգային հարցում: Չնայած շապլված խոստումներին, գլխավորումը գործի մնաց արտադրողական միջոցներից: Սիրիայում մշակելի հողերի 3/4-րդը (շուրջ 3.500.000 հեկտար) պատկանում էր 8.000 կալվածատերերի³, իսկ 20 տոկոսը՝ գյուղացիներին, որոնք կազմում էին բնակչության ընդհանուր մշակելի տարածության կեսը պատկանում էր խոշոր կալվածատերերին, 1/4-րդը՝ եկեղեցական-բարեգործական հաստատություններին, իսկ մնացյալը՝ շուրջ 200.000 գյուղացիներին: Ավելի քան 400.000 գյուղացիներ ոչ մի պատաստ հող չունեին⁴: Անզգամ բերքառավության լավագույն պայմաններում գյուղացիության մեծագույն մասը չէր սպասելու մարտասար: Անդրադասնալով գյուղացիության դիճակին, «Չարքիսները» գրել է. «Անկատարար միշտ կըսես մշակին ձգել Բա-

2 Նույն աեղում, էջ 56.
3 «La Nouvelle Revue Internationale», Paris, 1961, № 1, p. 105.
4 Նույն աեղում.
5 Նույնը, № 2, էջ 134.

1 ՄՄԿԿ ծրագիրը, էջ 52—53.
104

մին մը, որ հազիվ բավարար ըլլա (Նրա) հոգին ու մարմինը իրար հետ պահելու, որովհետև շարունակ իր (Ֆեոդալի) հոգեբեր մշակելը⁶:

Աղբյուրներու բուրժուազիան ըստ լուսնյան ուշինչ շփոխեց նաև քաղաքի աշխատավորներին կյանքում: Արքանանի կառավարութեան 1943 թ. մայիսի 4-ի դեկրետը, որը ձեռնարկատերերին պարտավորեցնում էր աշխատանքի ժամանակ վնասված և անաշխատունակ դարձած աշխատավորներին հատուցում ապւ, միաժամանակ ձեռնարկատերերին իրավունք էր վերապահում դատարան միջոցով ճշտելու արկածի հանգամանքները և տուժած կողմին հասանելի դումարի շարք: Դրանով իսկ կառավարությունը փաստորեն աջ ձեռքով սրվածը ձախով նա էր վերցնում: Իսկ մայիսի 12-ի դեկրետը, որը վերաբերում էր աշխատավարձի միխմում և աշխատավորական բաղմանդամ ընտանիքներին օգնություն սահմանելուն, թեև նյութական որոշ պարտավորություններ էր դնում ձեռնարկատերերի վրա, սակայն, մյուս կողմից էլ նրանց տալիս էր այդ պարտավորություններից խուսափելու միջոցներ: Գալով 1944 թ. սեպտեմբերի 30-ի օրենքին, որով 12-ից մինչև 30% հավելում էր սահմանվում աշխատավարձերի վրա, ապա այն շարժազդվեց ձեռնարկատերերի բողոքի հետևանքով...

Այսպիսինելով պետական օրդանների պաշտպանությունը, ձեռնարկատերերը հազար ու մի ձեռքով ճեշում էին աշխատավորներին: Այդ սեռականից բնորոշ էլ այն, որ նրանք բանվորներին և ծառայողներին արհեստականորեն բաժանել էին երկու խմբի՝ մնայուն և ժամանակավոր: Մնայունները, որոնք առհասարակ կազմում էին սովյալ ձեռնարկության կամ հիմնարկի ընդհանուր աշխատավորներին չնչին տոկոսը, աշխատում էին օրական ուժ ժամ, իրավունք ունեին տարեկան միամսյա կամ կիսամսյա արձակուրդի, վարձատրվում էին հիվանդության պատճառով բացակայած օրերի համար և

ըստ աշխատանքային ստաժի հատուցում էին ստանում ձեռնարկությունների հեռանալու կամ հեռացվելու դեպքում: Օտարերկրացիները, որոնք բուրն էլ անբացառ համարվում էին մնայուն աշխատողներ, վայելում էին զգալի շահով ալէլի արտանույթուններ, քան միևնույն խմբի լիքանանցիները կամ սիրիացիները: Վերջիններս, իրենց հերթին բաժանված էին Ա և Բ խմբերի, որոնք իրարից տարբերվում էին վարձատրության շահերով: Աշխատավորներին այդ կարգի դասակարգման ենթարկելու հնարանը հիմնականում հետապնդում էր մի նպատակ՝ ստեղծել բանվորական արխտոկրատիա աշխատավորների միասնությունը պատակաբեղու համար:

Ժամանակավոր բանվորներն ու ծառայողներն աշխատում էին վատթարագույն պայմաններում: Նրանք իրավունք չունեին տարեկան արձակուրդի, չէին վարձատրվում հիվանդության պատճառով բացակայած օրերի համար, հատուցում չէին ստանում ձեռնարկությունների հեռանալու կամ հեռացվելու դեպքում, չէին օգտվում ուժեղացած աշխատանքային օրվա դրույթունից: Արդյունաբերական օբյեկտներում նրանց աշխատանքն առհասարակ սկսվում էր արեղակի ժազման հետ և վերջանում արեղակի մալրամուտի հետ: Դրբբայի մետաքսի գործարանում երկսեռ բանվորներն աշխատում էին 12 ժամ⁷, երկաթուղու մոնոպոլիայի բանվորները՝ 11—14⁸, իսկ մանր ախյի ձեռնարկություններում գործատերերը ինքնակամ կերպով աշխատանքային օրն երկարաձգում, հասցնում էին մինչև 16 ժամի:

Այդ ուժասպառ աշխատանքի համար աշխատավորներն ստանում էին ողորմելի վարձատրություն, որը, պատերազմի սուաջացրած անտեսական առանձնահատուկ պայմաններում, չէր կարող բավարարել աշխատավորական ընտանիքի կարիքները: Ժիրալը Մոլիկյանի գուլպայի գործարանի բան-

7 «Շողովուրդի Առյւն», 23 Հունիսի 1945:

8 «Արարատ», 28 ապրիլի 1945:

9 Նույնը, 23 Հունիսի 1945:

6 «Ձարթոճը», 27 ապրիլի 1952:

վրհերը ստանում էին 120—175 իբրանական դահնեկան օրավարձ¹⁰, Դրբրայեի մետաքսի գործարանի բանվորները՝ 150—200¹¹, Բեյրութի ջրի հաշիվամասն մոնոպոլիայի բանվորները՝ 300—400¹²; Կառավարության ուղարկված իրենց բողոքագրում, Բեյրութի բանվորներն իրավացիորեն նշում էին. «Ներկա պայմաններու տակ, աշխատավորն մը ամսականը հաղիվ թե բավարարե անոր ասու օրվա ծախսերուն»¹³։ Որ իրոք աշխատավարձերը անբավարար էին, դա երևում է թեև հուլ միջերկրների գնեթից, որոնք օրավուր աճում էին: 1945 թ. երկրորդ կիսամյակում 1 կգ սույր պինը 45-ից բարձրացել էր 80 դահնեկանի, 1 կգ սպիտակ լոբին՝ 135-ից 175-ի, 1 կգ ալյուրը՝ 65-ից 100-ի, 1 կգ միսը՝ 250-ից 400-ի, 1 կգ յուղը՝ 600-ից 900-ի և այլն¹⁴։ Նույնպիսի աճ էին արձանագրել նաև լայն սպաման ուրիշ ապրանքների գները: Տնտեսագետ էլիտա Գաննաժեն ճիշտ է նկատել որ «(աշխատավարձերի) գնողական կարողությունը... զնալով նվազում էր, աշխատանքային եկամուտն այլևս չէր համապատասխանում կյանքի անհրաժեշտ միներմումին, չէր սպահնոլում աշխատավորի զոյությունը»¹⁵։

1944—1945 թթ. կրթաննում նոր հարկային օրենքն առավել ևս վատթարացրեց ժողովրդական զանգվածների արևտեսական վիճակը: Տիրապետող դասակարգի հարկային քաղաքականության հակաժողովրդական բնույթը ծաղկում էին անըսմ առանձին բուրժուական գործիչներ: Դրանցից հրապարակախոս Ժորժ Նակկաշը դրում էր, որ «գործի մարդանց օլիգարխիան» կիրառում է «հարկային դաժան քաղաքականություն»¹⁶։ Բավական է նշել, որ 1945 թ. կրթանների

¹⁰ Ժողովուրդի ձայն», 21 հուլիսի 1945:

¹¹ Նույնը, 29 ապրիլի 1945:

¹² Նույնը, 10 ապրիլի 1945:

¹³ Նույնը, 10 ապրիլի 1946:

¹⁴ Նույնը, 18 նոյեմբերի 1945:

¹⁵ E. Gannagé, La Réforme des Impôts directs au Liban et en Syrie, Beyrouth, 1947, p. 16.

¹⁶ „L'Orient“, 23 Novembre 1944.

պետական բյուջեի ընդհանուր մուտքերի (59.194.000 լիբ. լիրա) 54.9 տոկոսը գոյացել էր անուղղակի և 12.5 տոկոսը միայն ուղղակի հարկերից¹⁷։ Անուղղակի հարկերի այդպիսի աճը նշանակում էր «գերբեռնավորել միջին խավերն և բեռնաթուփ անել հարուստ խավերին, հասարակ ժողովրդի և բուրժուազիայի միջև ստեղծելով այնպիսի խրամատ, որը հեղափոխությունը միայն կկարողանար լցնել»¹⁸։ Դրությունը տարբեր չէր նաև Սիրիայում: Սիրիայում կոմունիստական կուսակցության բաղադրուրուն աճագանգում էր. «Կարելի չէ ազատվել երկրին սպառնացող անտեսական սիտուացիան, եթև երբև կառավարությունը արագ միջոցառումներ չընեն պայքարելու համար սղույթյան և անդործության դեմ... եթև երբև չհրաժարի իր ֆինանսական ներկա քաղաքականությունեն, որ կծրդափ պետության պետք եղած ծախքերուն մեծ մասը ձեռք բերել անուղղակի դանազան տուրքերով, որոնք կհնչեն ժողովուրդին մեծամասնության վրա, զանոնք մատենելով հետին ծայր իշխանության»¹⁹։

Ինքնահոսի թողնելով ժողովրդական կրթության և առողջապահության հրատապ հարցերի լուծումը, Սիրիայի և Լիբանանի կառավարող շրջանները բյուջեի զգալի մասը հատկացնում էին ոստիկանական ջոկատներ կերակրելու և բանտեր կառուցելու վրա: 1950—1951 թթ. կրթանների կառավարությունը հինգ միլիոն լիրա ծախսեց 6.000 տեղանոց մի նոր քանտ կառուցելու համար, այն դեպքում, երբ դպրոցական շենքերի պակասի հետևանքով հաղապարավոր երեխաներ մնում էին փողոցում²⁰։ 1952—1953 թթ. Սիրիայում երեխաների 30% զոյոցը չէր հասնիտում, իսկ տարվա սկզբում զոյոցը ընդունվածների 30—40% զոյոցը լբել էին «տեսանական ճրնչման ներքո»²¹։

¹⁷ E. Gannagé, La Réforme des Impôts directs, p. 441.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 627:

¹⁹ Ժողովուրդի ձայն», 26 մարտի 1946:

²⁰ „Le Mouvement Syndical Mondial“, Paris, 1951, № 1, p. 12.

²¹ „The Economic Development of Syria, Report by the IBRD“, U. S. A. 1955, p. 150.

Գրությունը անմիջիցս էր նաև Սիրիայի և Լիբանանի հայկական դպրոցներում: Իբրև դպրոց օգտագործված որոշ շենքեր «բարեկեցիկ համայնքի մը կողմն իբրև արևո իսկ բնդունելի պիտի շնկատվեին»²²: Այդ դպրոցները աշխատակաշեն ու թիթեղածածկ էին և զրկված ամեն կարգի «եներքին ու արտաքին հարմարություններ»²³: Մի շարք դպրոցներում մինչև անգամ «անշուք գրասեղաններ» լիպին և երկխաները սովորում էին «ծեկալոք» վիճակում²⁴: Հարուստները գերազատում էին օտար դպրոցները, կամ էլ օտեղծում էին առանձնաշերտյալ կրթական հաստատություններ: Գրանցից էր Հայկազի կարևն էպպե ճնմարանը, որը յուրաքանչյուր աշակերտի համար տարեկան միջին հաշվով ծախսում էր 420 սիրիական լիրա, այն դեպքում, երբ նույն քաղաքի Հայկազյան դպրոցը ծախսում էր 98, Գամշլիի հայկական դպրոցը՝ 52, Գերմանիկյան դպրոցը՝ 25 ս. լ.²⁵:

Գլխավորապես աշխատավորներով բնակված թաղամասերը գտնվում էին սանիտարական վատթար պայմաններում: 1951 թ. Մերձավոր արևելքի հայկական գաղթաբաշխարհում կատարած շրջագայությունից Ամերիկա վերադարձին, Լ. Գարակնոզյանը գրել է. «Սոսկումով ու ամոխով կհիշեմ Բեյրութի Մասախ քեմփը», որի բնակիչները (ճնշող մեծամասնությամբ հայ աշխատավորներ) «կշնչեն մոտակա սպառնողանոցեն, կաշիի գործարանեն և սարանոցեն եկած նեխած օդը: Սղձավանջի պես քան մրն էր անեակ մեր հայ մանկիկներուն, որոնք աղբուս և ազանդություն կփորձորեին խոզերուն հետ: Կհիշեմ նաև հավասարապես վատթար վիճակը Թիրոյի քեմփին... և Մանչակ քեմփը... նեխած օդը, փոշին և ճանճերը միլիոններով: Տխրությամբ կհիշեմ Հայկազի Գավուգիին խեղճ գաղթականացյան և Ջեյթուն խանի քեմփը»²⁶: Այդ իրողությունը

ենքը հաստատում էին մինչև անգամ տիրապետող դասակարգի ակնառու ներկայացուցիչները: Լիբանանի հանրապետության նախագահ Փամիլ Շամունը հայտարարել է. «Հաղաբավոր (հայ) բնտանիքներ կպարհին անասունի պայմաններում մեշ, առողջապահական ամեն հարմարութենն զուրկ»²⁷:

Մյանք աշխատանքը, թերսնուժը, անտանելի սանիտարական-կենցաղային պայմաններն աշխատավոր բնակչությանը հասցնում էին համաճարակների: 1950 թ. Թուրք Համազի մի խումբ հայ աշխատավորներ քաղաքապետին ուղղված իրենց բողոքագրում նշում էին, որ նոր Ազանա, նոր Յոզղան, նոր Թումարգա, Հարա Սաղեթ, Իտալիան և այլ հայկական թաղերում «ազատությունն ծնունդ առած մեղի ավերք մալարիայի և տեսակ-տեսակ այլ հիվանդություններու պատճառ դարձած է»²⁸: 1952 թ. Լիբանանի առողջապահության մինիստրությունն անհանգստանում էր, որ մի շարք աշխատավորական թաղերում «մալարիան մտահոգիչ համեմատություններ է օտաջած և կպպոնա տարածվի մայրաքաղաքին վրա»²⁹: Մալարիան, զիզենտերիան, տրահոման և ուրիշ վարակիչ հիվանդություններ ավեր էին գործում մասվանդ Սիրիայում: Մահացությունն ամբողջով Սիրիան հետ չէր մնում Լատանական Ամերիկայի, Աֆրիկայի և Ասիայի երկրներից: 1951—1953 թթ. Սիրիայում գրանցված մահերի 36% կազմում էին 1—5 տարեկան երեխաները³⁰: Հուսահատության մատնված շատ աշխատավորներ գերազատում էին «վերջ տալ իրենց կյանքին», քան թե ապրել թշվառության մեջ³¹: 1952 թ. Լիբանանում ինքնասպանություն էին գործել 190 աշխատավորներ...³²:

²² «Ջարթոնք», 12 ապրիլի 1951.

²³ Նույնը, 13 սեպտեմբեր 1952.

²⁴ Նույնը, 27 սեպտեմբեր 1952.

²⁵ Հաշվումներն ըստ «Հուսարեթի» (27 հունվարի 1956 թ.) ավյալների.

²⁶ «Ջարթոնք», 23 փետրվարի 1951.

²⁷ «Հուսարեթ», 7 սեպտեմբերի, 1951.

²⁸ «Ջարթոնք», 29 ապրիլի 1950.

²⁹ Նույնը, 11 ապրիլի 1952.

³⁰ «The Economic Development of Syria», p. 158.

³¹ «Ջարթոնք», 21 հոկտեմբերի 1950.

³² Նույնը, 2 ապրիլի 1953.

Փակուզուց էլք որոնելով, աշխատավորները համախորժվում էին արհմիությունների շուրջը: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները Սիրիայում և Լիբանանում գործում էին 8—10 արհմիություններ մի քանի հազար անդամներով, 1945—1946 թթ. բառ Մուստաֆա Արսուի հաղորդման Լիբանանի արհմիությունների ֆեդերացիան հաշվում էր 30.000, իսկ Սիրիայի արհմիությունները ֆեդերացիան՝ 18.000 անդամներ³³:

Լիբանանում 75 արհմիություններից 60 ամենակարևորները գործում էին Արհմիությունների ֆեդերացիայի ղեկավարության ներքո, իսկ մնացյալ 15-ը կազմում էին կաթոլիկական («Կաթոլիկ աշխատավոր երիտասարդություն») և աջակես կոչված «ազատ» կամ կոստավորական արհմիություններ³⁴, որոնք աշխատավորների շահերը պաշտպանելու փոխարեն սպասարկում էին տիրապետող դասակարգին: Պատկերը տարբեր չէր նաև Սիրիայում:

Վիճակագրական տվյալներ չկան տարբեր արհմիություններում գործող հայ աշխատավորների թվի վերաբերյալ, սակայն, հնարավոր է որոշ հետևություններ անել հարակից փաստերի հիման վրա:

Հայտնի է, որ Լիբանանի հայերի (այն ժամանակ շուրջ 100.000) համարյա 70% ապրում էին Բուրջ Համուդում և նրա մերձակա թաղերում, որտեղ տեղադրված էին աղզային, ինչպես նաև օտարերկրյա կապիտալին պատկանող զգալի թվով արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Մար Միսայիտում գործում էին Բհյուրիի Էլիկտրակահանության և Էլիկտրաբարձի մուսուլմանների զլխավոր առևելյաները, համաձիրյան-Գեդեյան կոչվի գործարանը. Աշրաֆիայում՝ ծխախոտագործական հենթի մոնոպոլիայի գործարանները, Խալի Բեղեբում՝ Զելչիի եղ-

բայրների հրուշակեղենի և Թաշչյանի զորգագործական գործարանները. Բուրջ Համուդում՝ նավթային Շել, Սոկոնի, Շամմաս և Նասիհնալ մոնոպոլիաների նավթագտման կայանները, ինչպես նաև Պոլիկարպոսի և Նաբարյանի սարքաշինական, Զավարաշյանի կաշեգործական, Ակրոյանի տեքստիլ, Մովիկյանի գուլպանի գործարանները և հայերին պատկանող կոշիկեղենի, զգեստեղենի, սովետաթիլի պատրաստությանը բղբազովո բազմաթիվ ուրիշ ձեռնարկություններ:

Գեպի այդ թաղերը հայ կապիտալիստների շահագործվածությունը հետևանք էր այն բանի, որ դրանց բնակիչները հիմնական ղանգվածը կազմում էին հայ աշխատավորները: Սփյուռքահայ կապիտալիստը միշտ էլ զերպասակ էր գործունենալ ոչ թե օտարազգի, այլ հայ աշխատավորների հետ: Դա բացատրվում է նրանով, որ հայ կապիտալիստի համար անհամեմատ ավելի հեշտ է հայ աշխատավորներին շահագործելը: Նրանց հնազանդության մեջ պահելու նպատակով, հայ կապիտալիստը կարող է շարաշահել նրանց ազգային պատկանելիության զգացումը և, անհրաժեշտության դեպքում, նրանց բարոյական ճնշման ենթարկել այն քաղաքական, ազգային, մշակութային բազմապիսի կազմակերպությունների միջոցով, որոնք մնողն ու սնունդը ինքն էլ:

Ակնբայի իրողություն է, որ հայ աշխատավորները առաջավոր դիրքեր ունեին մի շարք արհմիությունների վարչական օրգաններում: Նավթային ընկերությունների արհմիության վարչության անդամ էին Վոսմ Պուշյանը, Հարուսիտ Սեևկոյանը³⁵, Մեխանիկ բանվորների՝ Բուզանդ Քանեշարչյանը, Պարզև Էոչարյանը, Կարապետ Մարգարյանը³⁶, գրաշարների՝ Հովսեփ Գրբրզյանը³⁷, կաշեգործների՝ Փանոս Թրբրբրյանը, Հակոբ Շիրինյանը, Պոզոս Ավանյանը³⁸, կոշիկագոր-

35 «ժողովուրդի ձայն», 12 մարտի 1946:
 36 Նույնը, 1 մայիսի 1946:
 37 Նույնը, 19 մայիսի 1945:
 38 Նույնը, 16 հունիսի 1945:

³³ W. Z. Laqueur, The Communism and Nationalism, p. 149.
³⁴ «Новое время», 1 июля 1946, стр. 8.

ների՝ Գրիգոր Զաղրըշյանը, Պարույր Բաղդադլյանը, Սիմոն Գրիգորյանը, Սողոմոն Քեշիշյանը, Արմենակ Քուրասյանը³⁰, դերձակներին՝ Սեֆոնիկ Ժամկույանը, Անդրանիկ Հմայանը, Անդրանիկ Գեմիքըշյանը, Սահակ Պուպիկյանը³⁰, ատաղձագործներին՝ Ասատուր Ասապը, Արիս Արչապահյանը, Ծղերկ Տոնապետյանը, Հայզաթակ Մամբըշյանը³¹։ Հայ աշխատավորները պատասխանատու գիրքեր ունենին նաև ուրիշ արճմիություններում։

Վերոհիշյալ արճմիություններում հայերը պահպանեցին վարչական աթոռների 1/4-ից մինչև 1/3-րդը և նրանց էր հատկացված նախագահի, բարտուղարի ու զանձապահի տեղակալի պաշտոնները։ Այդ փաստը խոսում է այն մասին, որ արճմիություններում արարներից հետո հայերը կազմում էին հիմնական զանգվածը, հավանաբար 1/4-ից մինչև 1/3 առկուսային հարարերակցություններ։ Այսպես, քանի որ մեխանիկներին արճմիության 11 վարչական աթոռներից 3-ը զբաղել էին հայերը³², մի փոքր վերապահությամբ պետք է հետևեցնել, որ այդ արճմիության 1500 անդամներից³³ շուրջ 300—350-ը հայեր էին։

Զպետք է անտեսել նաև այն, որ առանձին հայ գործիչներ կարևոր դեր էին կատարում Արճմիությունների ֆեդերացիայի ղեկավար օրգաններում։ Դրանցից Կարապետ Ճզնավորյանը Արճմիությունների համաշխարհային ֆեդերացիայի Փարիզի կոնգրեսին (1945 թ.) լիբանանյան պատվիրակության անդամ ընտրվեց Մուստաֆա Արիսի, Ժորժ Ֆրեշյայի, Ժորժ Մուկարզելի և Այսար Զիազելի հետ միասին։

³⁰ Նույնը, 15 հունվարի 1946։

³⁰ Նույնը, 26 մարտի 1946։

³¹ Նույնը, 8 փետրվարի 1946։

³² Նույնը, 1 մայիսի 1946։

³³ «Новое время», 1 июль 1946, стр. 8.

ԱՐԱՐ ԵՎ ՀԱՅ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐԱԻԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵԿ ՊԱՅՅԱՐԸ
ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ԿՈՒԳԵՍՍԻ ԸՆԿՐՄԱՐ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ըզզալի վերելք ապրեց Սիրիայի և Լիբանանի արդյունաբերությունը, նպաստելով բավոր դասակարգի թվական աճին։ Օրենքակիրթորեն, արդյունաբերական բնակչության աճը պարզեցրեց նրանցից է. սնա պոկում է բնակչությունը հեռավոր, հեռամենաց, պատմության կողմից մոտացված խուլ անկյուններից և ներգրավում է նրան արգի հասարակական կյանքի հորձանուտի մեջ։ Նա բարձրացնում է բնակչության գրագիտությունն ու նրա գիտակցականությունը, պատվաստում է նրան կուլտուրական սովորություններ ու պահանջները³⁴։

Ղեկավարվելով Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունների Ազգային խարտիայի սկզբունքներով և արտահայտելով աշխատավորական զանգվածների կամքը, Սիրիայի և Լիբանանի արճմիությունների ֆեդերացիաները միաժամանակ առաջ բաշեցին աշխատանքային կողքս ստեղծելու խնդիրը, կողքս, որը պաշտպաներ աշխատավորների իրավունքները, կարգավորվելով նրանց և ձեռնարկատերերի փոհհարաբերությունները՝ արդարության և ազգային շահերի հիման վրա³⁵։

Լիբանանում աշխատանքային կողքսի համար պայքարի ազդանշանը տվեց 16 արճմիությունների ներկայացուցիչներին խորհրդակցությունը։ 1945 թ. փետրվարի 2-ին նրանք ընդունեցին մի շարք որոշումներ բանվորների և ծառայողների աշխատանքի պայմանները բարելավելու ուղղությամբ։ Այդ որոշումների հիման վրա, Արճմիությունների ֆեդերացիայի նախագահը հրապարակեց հայտարարություն, որով կառավարությունից պահանջվում էր՝ անհապաղ կազմել և պաշտպանել քննարկմանը հանձնել աշխատանքային կողքսի նա-

³⁴ Վ. Բ. Է. և Լ. Բ. Երկր, Ե. 3, էջ 746—747։

³⁵ Kh. Bakdache, La Charte Nationale du Partit Communiste en Syrie et au Liban, Beyrouth, 1944, p. 47.

խաղիծը, բանվորների և ծառայողների աշխատավարձի հավելում կատարել 1944 թ. հունվարի 1-ից հաշվելով, աշխատավորների օգտին բարեփոխել և կամասահարկի օրենքը, մերձեկ կալվածատերերի պահանջը բնակարանային վարձրի օրենքը փոփոխելու մասին, զեղչված գներով զգեստեղեղի և միջբքների վաճառք կազմակերպել աշխատավորների շրջանում և այլն⁴⁶:

Այդ հայտարարությունը խոր ոգևորություն առաջացրեց աշխատավորության մեջ: Բեյրութի և մյուս բազմաքաների աշխատավորները հանդես եկան ֆեդերացիայի պահանջներին համանություն հայտնող ցույցերով և գործազույններով: Առանձնապես ուշադրով էր Ռեժի ծխախոտագործական մոնոպոլիայի ալեյի բան 2.000 բանվորների և ծառայողների գործադուլը նշելով որ օտարերկրյա կապիտալիստներն անմարդային ձևով են շահագործում լիբանանցի աշխատավորներին, գործազույնի ղեկավարները համանություն հայտնեցին ֆեդերացիայի առաջարկներին և իրենք էլ իրենց կողմից ձևակերպեցին մի շարք նոր պահանջներ. աշխատանքային ութժամյա օր հաստատել Ռեժի ծխախոտագործական մոնոպոլիայի բոլոր սեղաններում, աշխատավարձի հավելում կատարել ըստ 1944 թ. օրենքի, վերջ տալ ժամանակավոր աշխատավորի դրույթանքը, և բոլոր բանվորներին ու ծառայողներին դիտել որպես մեռյալ աշխատողներ, պարտունապես իրավունք տալ ձեռնարկության աշխատողներին արձմիրություն կազմելու, ստեղծել աշխատավորների և մոնոպոլիայի ներկայացուցիչներից ընելի հանձնաժողով, սրը պետք է դրազվեր երկու կողմերի վիճելի հարցերի կարգավորումով⁴⁷:

Ռեժիի կապիտալիստները, որոնք սկզբում պատրանքներ էին սեռցում գործազույն պառակաելու և այն ընկճելու մասին, ի վերջո, հասան այնտեղ, որ հաշիվները կեղծեցին, ցույց տալու համար որ չեն շահում և, հետևաբար, աշխատավորների

պահանջները բավարարելու ղեկբում մոնոպոլիան կարող է լուրջ աշնամամ ապրել: Այդ կեղծիքը, սակայն, որևէ դեր չկատարեց: Գործադուլը շարունակվեց միշտև որ կառավարությունը հավատարացրեց, թե պառլամենտը՝ Արձմիրությունների ֆեդերացիայի պահանջները բնարկելիս նկատի կունենա նաև Ռեժիի աշխատավորների վիճակը⁴⁸:

1945 թ. մարտի 23-ին Լիբանանի պառլամենտը որոշում ընդունեց ֆեդերացիայի պահանջները բավարարելու մասին: Ստեղծվեց աշխատանքային կողբքի նախագծի հանձնաժողով, որը, սակայն, ինչպես ցույց տվեց նրա աշխատանքների ընթացքը, ամենին էլ չէր կամենում գործը անդից շարժել: Որոշվեց բոլոր բանվորներին և ծառայողներին 1944 թ. մայիսի 1-ից հաշվելով աշխատավարձի հավելում տալ հետևյալ ձևով՝ ամսական 25 լ. լիբո աշխատավարձ ստացողներին 30%, 26—50 լ.՝ 25%, 51—75 լ.՝ 22%, 76—100 լ.՝ 20%, 101—150 լ.՝ 15%, 151-ից բարձր՝ 12%⁴⁹: Սակայն, կապիտալիստները մերժեցին այդ որոշումը գործադրել, իսկ կառավարությունը... չկարողացավ այն պարտադրել նրանց: Բարեփոխվեցին եկամտահարկի օրենքի որոշ հոդվածները, սակայն, այդ բարեփոխումն այնքան աննշան էր, որ վերջին հաշիվ համաարվեց ուլին չփոխելու հետ: Վարձքերի օրենքը փոփոխվեց կալվածատերերին ձեռնտու ձևով, իսկ ինչ վերաբերում է զեղչված գներով զգեստ և մթերք վաճառելուն, գործը ձախողվեց հենց վաճառքի պրոցեսում շարաշահողների կողմից:

⁴⁶ Նույն տեղում: Հստ այդ թերթի ավայաների, 1944 թ. ընթացքում Ռեժիի շահել է 15.000.000 լիբանանյան լիբո, իսկ այդ մի տարում ձեռնարկության բոլոր բանվորների և ծառայողների աշխատավարձն եղել էր 1.440.000 լ.: Աշխատավարձերի 25 տոկոս հավելում կատարելու ղեկբում, այդ գումարը կհասներ 1.800.000-ի, իսկ աշխատավորների բոլոր անտեսական պահանջները բավարարելու ղեկբում 1.920.000-ի, այսինքն աշխատավորների կհասներ 520.000 ավելի, որը մի լշին գումար էր մոնոպոլիայի օտացած շահույթների հանձնատույնում:

⁴⁹ «Չարթունք», 17 մարտի 1945:

⁴⁸ 1945 آذار ٢٤ صوت الشعب

⁴⁷ Նույն տեղում:

Արճմիտությունների ֆեդերացիայի պահանջների այդպիսի տարապետը խոր վրդովմունք պատճառեց աշխատավորներին, նրանք մղկելով բողոքի ելույթների: Ապրիլի 6-ին Բեյրութի ջրի հայթայթման մոնոպոլիայի բանվորները գործազուլ հայտարարեցին, պահանջելով աշխատավարձի հավելում ըստ պտղամեծների որոշմանը և պեռտական պաշտոնյաների ստատուսի կիրառումը նաև իրենց նկատմամբ⁵⁰: Ապրիլի կեսերին գործադուլի դիմեցին Գրբբայի մետաքսի գործարանի աշխատավորները, պահանջելով աշխատավարձի հավելում, ութ-ժամյա աշխատանքային օրվա սահմանում և օմարդկային վերաբերմունք» աշխատավորների նկատմամբ: Կառավարության ղեկավարին ուղղված նրանց բողոքում նշված էր. «ՅՊրական աշխատում ենք 12 ժամ: Աշխատավորների ճնշող մեծամասնությունը ստանում է 150—200 և մի բանին էլ 350 լիբրահանկան օրավարձ: Չնայած, որ դա շատ չնչին վարձատրություն է, սակայն ձեռնարկատերերը մեզ օտարում են վճարել մեքենաների վերստիջան հետևանքով օտառաջացած վնասները: Նրանք ծեծում են բանվորներին...»⁵¹: Տակավի՛ն ոչ միայն Գրբբայի աշխատավորները միաժամ ալնկալություններ էին կապում կառավարության միջամտությանը: Սակայն, այդ պատճառները խորտակվեց հենց նույն Գրբբայի գործազուլավոր բանվորների խռտանգումով: Ձեռնարկատերերի պահանջով, ոստիկանությունը գործարանից բռնի ուժով դուրս բերեց գործազուլավոր կանանց և կալանքի վերցրեց մի շարք համարակալ բանվորներին...⁵²:

Աշխատավորական կուլյիները նպատեցին կողմնորոշման աշխատանքների զգալի արագացմանը: Մայիսի կեսերին արդեն պատրաստ էր նախագիծը: Սակայն, կառավարությունը այն փոխանակ ուղղակի պառլամենտ հղելու, ներքին կարգով հանձնեց խռոտ արդյունաբերողների և օտար-իտլիյա մոնոպոլիաների քննադիմանը, անհրաժեշտ ուղղում-

ներ մացնելու համար: Ամբողջ մի ամիս զոնից դուռ, ձեռքից ձեռք անցնելուց և մանավանդ նազիթային Շնլ մոնոպոլիայի կապիտալիստների մտքքած «ուղղումներից» հետո, նախագիծը զրկվեց աշխատավորների և ձեռնարկատերերի միջև արդար իրավաբարի դեքեր, ալլանդակվեց և դարձավ անմարդկային շահագործումն օրինականացնող մի գործիք: Վերանալված վարիանսում, որոշ հողվածներ վերաշարադրված էին անլիսի մարդիկ ձեռով, որ դրանց օգտագործումով ձեռնարկատերերը կարող էին աշխատանքային ժամերն երկարաձգել, անցանկալի բանվորներին առանց ստամային հատուցման աշխատանքից հեռացնել, անշահահասների և կանանց թունավոր ցեխերում աշխատեցնել և այլն: Բուցի այդ, աշխատավորներին արգելվում էր քաղաքական գործունեություն ցուցաբերել, գործազուլ կազմակերպել, ցույցերի մասնակցել...: Հրապարակախոս Նուսլին դիպուկ ձեռով նշել է. «Այդ նախագիծից օսմանյան տիրապետության հոտ է բուրում...»⁵³: Այնուամենայնիվ կառավարությունն աշխատանքային կողմնորոշման նախագիծն այդ վիճակում ուղարկեց պառլամենտ, որը սակայն, վախենալով աշխատավորական շարժումներից, խոսե՞մություն համարեց վերագործնել այն, նորից վերանայելու հանձնարարություն: Այդ բանից հետո Արճմիտությունների ֆեդերացիայի, խռոտ արդյունաբերողների և մոնոպոլիաների ներկայացուցիչներից կազմվեց նախագիծ վերանայման հատուկ հանձնաժողով, որը գործել սկսեց հունիսի վերջերին: Ամենին էլ հարթ չէին քննում հանձնաժողովի աշխատանքները, Կապիտալիստներն անտեղի կերպով ձգձգում էին նիստերը, ճնշում գործադրում ֆեդերացիայի ներկայացուցիչների վրա: Դեմոկրատական մամուլը, արձագանքելով վերանայման աշխատանքներին, հասարակչությունը դատաանին էր հանձնում աշխատավորության կենսական շահերի դեմ նյութվող զավերը: Առանձնապես «Սառթ ալ-Շարք» խտորեն քննադատում էր կառավարությունը, մերկաց-

⁵⁰ «Մարգարիթի ձայն», 10 ապրիլ 1945:

⁵¹ صوت الشعب، ٨ نيسان ١٩٤٥

⁵² صوت الشعب، ١٣ نيسان ١٩٤٥

⁵³ بیروت، ٢٨ اپریل ١٩٤٥

նում օտարերկրյա մոնոպոլիաների օգտին նրա մեքենայութունները⁵⁴։

Այդ բոլոր լրջորեն անհանգստացնում էին աշխատավորներին, նրանց մղում բողոքի ելույթներին։ Առաջինն ասպարեզ իջան երկաթուղու և նավահանգստի բանվորները։ Նրանց գործադուլը, որը տեղը շուրջ երկու շաբաթ, պատկվեց հաջողությամբ։ Համառ սակարկելուց հետո, այց մոնոպոլիստական ընկերությունները ստիպվեցին, ի վերջո, զոհացում տալ բանվորներին պահանջներին։ Երկաթուղու և նավահանգստի բոլոր բրեկաներում հաստատվեց ուժեղացած աշխատանքային օր։ Ընտանիքով ծանրաբեռնված լինելու համար տրվող օգնությունը հասցվեց պետական պաշտոնյաների ստացած օգնության շտապին։ Իրավունք ձեռք բերվեց հատուցում ստանալու աշխատանքից հեռանալու կամ հեռացվելու դեպքում։ Մինչև նոր կարգադրություն զարթոցվեց 1944 թ. բանվորներին փոխ տրված մեկ ամսական աշխատավարձի մաս առ մաս նստ գանձելը։ Վճարվեց գործազույգի պատճառով չաշխատած օրերի աշխատավարձը և այլն⁵⁵։

Հաջողությամբ ավարտվեց նաև Գորայի (Բուրջ Համուլ) Կուլպայի գործարանի բանվորների զործադուլը։ Նրանք, թվով 150 հոգի, աշխատավարձի հավելում էին պահանջում ըստ պառլամենտի մարտի 23-ի որոշման։ Երկաշաբաթյա գործազույգ ընթացքում, նրանք սովորականին նման ներկայանում էին գործարան, զբաղվում իրենց տեղերը մեքենաների առաջ, բայց չէին աշխատում, պատսվով ձեռնարկատիրոջ պառաստիանին։ Նրանք դիմադրեցին ոստիկաններին՝ գործարանից դուրս գալու հրահանգին, որի պատճառով նրանցից շատերը «հրացանի կոթով» խոշտանգվեցին...⁵⁶։ Գործազույգը վերջացավ (հուլիսի 12-ին) բանվորուհիների հաղթանակով։ Նրանք

ստացան աշխատավարձի հավելում, դրամական պարզե մեկ ամսվա աշխատավարձի չափով և գործազույգի օրերի աշխատավարձը⁵⁷։

Առավել խոշոր էլույթ էր Հազմիեի հյուսվածեղենի ակցիոներական ընկերության գործարանի գործադուլը։ Աշխատավորները պահանջում էին՝ աշխատավարձի հավելում պառլամենտի որոշման համաձայն, տարեկան երկշաբաթյա վճարովի արձակուրդ և իրավունք արհեստակցական միություն կազմելու։ Ձեռնարկության զխավոր կապիտալիստները, որոնք բարձր դիրք ու ազդեցություն ունեին պետական օրգաններում, մեթոճեցին այդ պահանջները և, ավելին, գործադուլ հրահրում մեղադրանքով մի շարք ստաշավոր բանվորներին հեռացրին աշխատանքից։ Երբ հակառակ այդ միջոցառման գործազույգը շարունակվեց, նրանք ոստիկաններ կանչեցին ձեռնարկությունը պաշտպանելու համար «խափառարարությունների» դեմ։ Գործազույգի զխավորները բախվեցին ոստիկանության հետ։ Երեք բանվորներ ձերբակալվեցին։ Սակայն, ի վերջո, Հազմիեի կապիտալիստները տեղի տվեցին աշխատավորների աննկուն կամքի առաջ, ստիպվեցին զոհացում տալ վերահիշյալ պահանջներին, շեղյալ համարել վտարման որոշումը և բանտից ազատել արգելափակվածներին⁵⁸։

Գորայում և Հազմիեում ոստիկանության գործադրած վայրագությունները լայն արձագանք գտան մամուլում։ «Լժբիհան» թերթը գրում էր, որ աշխատավոր մարդկանց հետ ժայգպես վարվելը վարկաբեկում է կիրանանը և նրա անկախությունը⁵⁹։ Մի շարք թերթեր հրատարակեցին Բեյրութի պահամիությունների ներկայացուցիչների հայտարարությունը, սրտեղ ասված էր. «Թողքում ենք Գորայի և Հազմիեի բան-

⁵⁴ صوت الشعب، ٦ حزيران ١٩٤٥

⁵⁵ «Երկազույգի մասին, 30 հուլիսի 1945»։

⁵⁶ Նույնը, 1 հուլիսի 1945»։

⁵⁷ Նույնը, 14 հուլիսի 1945»։

⁵⁸ Նույնը, 28 հուլիսի 1945»։

⁵⁹ „L'Orient“, 24 Juillet 1945.

վորենքին ձեռնելու, անարգելու և բանաորակելու դեմ: Այլևս հետադուր չէ դիմանալ⁶⁰:

Աշխատավորական այդ ելույթները արագացրին աշխատանքային կողմից վերանայման աշխատանքները: Վերբայան օգոստոս ամսին նախագիծը հանձնվեց կառավարությանը: Երբ վարիանտը համարյա ահարկեց կապիտալիստներին: Նրանց ամենից ավելի վախեցնում էին այն հոգովաները, որոնցով ստամային հատուցում էր նախատեսվում աշխատանքից հեռացող կամ հեռացվող բանվորների և ծառայողների համար: Մինչև նախօրեց պաշտպանեա հասնելը, այդ կարգի պարտավորություններից ազատվելու նպատակով, ներքևը սկսեցին շինծու պատրվակներով աշխատանքից հեռացնել նրկարամյա ատամ ունեցող աշխատավորներին: Այդ գործնակները, որն առաջին անգամ կիրառեցին Գոմտորի լուցկու գործարանը և Քիյրովի էլեկտրականությունը մոնոպոլիան, գնալով «բեղհանուր երևույթ դարձավ»⁶¹:

Այդ վարմունքը բողոքի ենթարկեց Գոմտորյա բուրժուազականություններում: Արքայ և հայ կապիտալիստների դեմ միասնականորեն հանդես էին գալիս արքայ և հայ աշխատավորները: Ապրիլյան, Չախարաչյան, Չեկերի, Թաշչյան, Նաչարյան, Մինոսյան, Մովսիկյան, Խանսմիրյան-Գեղեյան գործարանների տարեկանությունը հարուստ է արքայ և հայ աշխատավորների դասակարգային համատեղ պայքարի զգալիներով: Դա ցայտուն վկայություն է կրթանների հայ աշխատավորների դասակարգային շահերի գիտակցության բարձր մակարդակի մասին:

Այդ տեսակետից նշանակալից է ժիրայր Մովսիկյանի հուլիսյան գործարանի աշխատավորների (հնչող մեծամասնություն) հայ կանայր) տասներու գործադուր: Ապրիլյան անցան հայ կապիտալիստի ազնկուր ճառերը սճանուն ազգային վարկի անվար պահպանման, աշխատավարձի հավիլման հարցն առանց Արճմիությունների ֆեդերացիայի միջամտու-

թյան լուծելու մասին: Ապրիլյան անցան նաև նրա փորձերն աշխատավորների շարքերում «այգային երկպառակություն» որոմ սերմանալու: Ընդառաջելով հայ աշխատավորների դիմումին, ֆեդերացիայի նախագահ Մուսաաֆա Արիսը անձամբ գործվեց հայ կանանց գործադուրով, և հայ կապիտալիստը ստիպվեց 100 դրոշ հավելում կատարել ձեռնարկության յուրաքանչյուր աշխատավորի օրավարձի վրա⁶²:

Սեպտեմբերի 9-ին Գոմտորյում կայացավ արքայ և հայ աշխատավորների բազմաճաղարանող միտինգը: Նախագահության սեպտեմբերի շտաբ էին Արճմիությունների համաշխարհային ֆեդերացիայի Փարիզի հանգրեհի լիբանանյան պատվիրակության անդամները, այդ թվում Մուսաաֆա Արիսը, Կարապետ Ճընավորչյանը և ուրիշներ: Խոսելով կրթանների աշխատավորության հիմնական պահանջների մասին, Արիսը նշեց, որ ամենակենսական աշխատանքային դեմոկրատական կողմերի պահանջն է: Միտինգի վերջում քվարակվեց կառավարության և պաղամենտի անդամներին ուղղված բանաձև, որով պահանջվում էր՝ փութացնել կողմերի քննարկումը⁶³:

Վերապայան աշխատանքային կողմերի նախագիծը հղվեց պաղամենտ, որտեղ սակայն, կապիտալիստներն անդրկուլիսային մեծ աշխատանք ծավալեցին: Նրանց հաջողվեց, իհարկե, ոչ բոլոր դեպուտատաներին համոզել, որ իբր այդ նախագիծը միակողմանի է, պաշտպանում է միայն աշխատավորների շահերը: Նրանց մայակցում էին սեպտեմբերի 10-ի և 11-ի օրը, նախագիծի «անիրավացիություն» մասին առասպելներ հյուսելով՝ «Եր ժուս», «ան-Նահր» «Եր Կոմերս դու Լրվան» թեր-

60 «Երազատ», 13 սեպտեմբերի 1945.

61 «Երազատ», 13 սեպտեմբերի 1945.

62 «Երազատ», 26 Դուրի 1945: Աշխատավորների հավելում կատարելուց հետո, բազմաթիվ կապիտալիստ գործադուրում հաստատեց շտաբների գրություն ճգ, ամեն քաղաքում բան կամ պատրվակի համար 25 ռ. 9. սուպերի հնձմարի աշխատանքի վարձի վրա այն և այն կարգի օրը բան միջոցներով բանվոր: Գինարան կանցր անտաների կարման գործարանն ներս, օրվաբի անտեղ զգվին և գործիներն Ազն երթան ստանց հաստացում (Նուրի, 4 Սեպտեմբերի 1945).

63 «Երազատ», 10 Իուլ 1945.

Ֆերն առաջարկում էին նորից վերանայել նախագիծը, իսկ «եռաթիթ» թերթուկը, այն սաղազային արդյունաբերությունը ըստ պատճառող վտանգ» համարելով, թելագրում էր պարզապես հանել պատվամենտի օրակարգից: Կապիտալիստների այդ դիւնարը ծառայեց միայն նախագծի քննարկման միտածամանակ ևս ձգձգվելուն:

1946 թ. մարտի կեսերին Արճմիությունների ֆեդերացիան պաշտոնապես բողոքեց հանրապետության նախագահին, աշխատանքային կողերի նախագծի այլևս ոչնչով չարդարացող ձգձգման դեմ: Խոստումներ շույլելով հանդերձ, Բեշարա էլ-Խուրին դրական ուշիւ չարեց, ընդհակառակը, ֆեդերացիայի բողոքն ընդհանուր գործադուլի սպառնալիք ընդունելով, հրահանգեց ոստիկանությանը նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնել արդյունաբերական օբյեկտները հավանական ելույթների դեմ պաշտպանելու համար: Այդ վերաբերմունքը խոր գալուստի առաջացրեց Լիբանանի աշխատավորության լայն խավերում:

Մարտի 24-ին Բեյրութում կայացավ արքա և հայ աշխատավորների միտինգը: Բացահայտելով աշխատավորների անմխիթար վիճակը, ձառախուսները քննադատեցին կառավարության անտարբերությունը, նրա՝ կապիտալիստներին ձեռքնուտուր ներքին քաղաքականությունը: Մուստաֆա Արիսը նշեց. «Քայց կարելի չէ այս անիշխան դրությունը աչպես շարունակել: Հարյուրներով և հազարներով աշխատավորները դորձն կհանվին առանց իրենց հասուցումները ստանալու»: Միտինգի վերջում քվեարկվեց հատուկ բանձն, որով պահանջվում էր աշխատանքային կողերի անհավասար վավերացումը⁶⁴:

Աշխատավորական միտինգներ գումարվեցին նաև Լիբանանի մի շարք ուրիշ քաղաքներում: Ապրիլի 7-ին Բեկաայի աշխատավորների Ձահլեի միտինգում, ձառախուսներ Մուստաֆա Արիսը, Միշել Ազարը, Ժորժ Ֆրեյհան, Արսեն Նաչարյանը և ուրիշներ պահանջեցին «աշխատանքի օրենսդրություն»

նր վավերացնել, նկատի առնելիս ետք միջանդակայական մարմնի (Արճմիությունների ֆեդերացիայի, Հ. Թ.) առաջարկները⁶⁵: իսկ Արճմիությունների ֆեդերացիան որոշեց մայիսի 1-ին ընդհանուր գործադուլ հայտարարել առ ի բողոք աշխատանքային կողերի քննարկման ձգձգման դեմ⁶⁶:

Ի պատասխան այդ որոշման, կառավարությունը հրապարակեց հատուկ հայտարարություն, ազդարարելով՝

«1. Օրենքը խտորեն պիտի գործադրվի գործադուլը հրահրողներուն դեմ.

«2. Ան որ երբ օր հաջորդաբար կբացակայի դործնէ, հրաժարված պիտի նկատվի և իր տեղը ուրիշ մը պիտի զրկվի.

«3. Ամեն բանեղը, որուն կհաղորդվի պարտավորել ծառայության (Requisition) հրահանգը, պետք է նմարկվի»⁶⁷: Այդ ազդարարությունից հետո նպատակահարմար դատվեց հետաձգել ընդհանուր գործադուլը:

Մայիսի 1-ին Բեյրութի աշխատավորների միտինգում խալեզ Բեկզարը, Ֆարաժայա Հելուն և ուրիշներ քննադատեցին կառավարության՝ օտարերկրյա մոնոպոլիստների ձեռքնուտուր քաղաքականությունը, զրկատեցին արքա և հայ աշխատավորության պայքարը դեմոկրատիայի և ժողովրդական զանգվածների կենսանպաստանի բարձրացման համար: Աշխատավորության օրվա անթիվ տեղի ունեցան նաև խաղաղ ցույցեր. ցուցաբարները կրում էին պատասաններ հետևյալ լուզունգներով. «Պաշտպանել աշխատավորներին՝ պայքարելով անգործության դեմ», «Պահանջում ենք ութամյա աշխատանքային օր»⁶⁸: «Պահանջում ենք աշխատանքային զեմոկրատական օրենսդրություն» և այլն:

Մայիսի 20-ին Արճմիությունների ֆեդերացիան ընդհանուր գործադուլի ազդանշան տվեց: Գործադուլի կողում ասված էր. «Աշխատավորները կպահանջեն իրենց արդար ու օրի-

65 Նույնը, 11 ապրիլի 1946:

66 Նույնը, 17 ապրիլի 1946:

67 Նույնը, 11 ապրիլի 1946:

64 «Ժողովուրդի ձայն», 26 մարտի 1946:

նական իրավունքները պաշտպանող ղեմնկրատական օրենսդրություն մը որ զիրենք պաշտպանն հիվանդության, արկածի և գործարանատեղիում ըմբռնանալընրուն ղեմն⁶⁸; Արձազանքելով ֆեդերացիայի կոչին, քաղաքների և գյուղերի աշխատավորները գաղտնեցիկն աշխատանքը: Կյանքը դադարեց ամբողջ երկրով մեկ: Կառավարությունը զինված հսկողությունն հաստատեց արդյունաբերական օբյեկտներում: Ճնշող մեծամասնությունը հայերով բնակված Բուրջ Համալգում ռադիկալությունը կրակեց ցուցարարների վրա... Այդ արշունայի ղեկավարից հետո նույն օրը երկերկայն կառավարությունը հավաստիք տվեց նախագծի քննարկումն անհապաղ ըսկրանլու մասին⁶⁹:

Իրոք, մայիսի 27-ին պաղամենտը սկսեց կողքերի նախագծի քննարկումը: Սակայն, մի շարք ղեկավարներ ղեկավարվում էին խոշոր արդյունաբերողների և մոնոպոլիաների շահերը պաշտպանելու սկզբունքով: Այդ բանը երևում էր քննույն նախագծի տարբեր հոգվածներում առաջարկված այսպես կոչված ուղղումներից: Նրանք առաջարկում էին իրավունք տալ ներքին գործերի մինիստրին «վառ գործող» արհմիությունները ցրելու⁷⁰: Բուռն վեճերի առիթ տվեցին նաև ստամաչին հատուցման վերաբերող հողվածները: Դեպատաստներից ոմանք փորձում էին այնպես ռուղղել այդ հողվածները, որ հնարավոր չափով սահմանափակվեր կամ ի շինք պատնար աշխատավորների ստամաչին հատուցման իրավունքը: Մոնոպոլիաների գործակալները անգամ մանր ձևնարկուտակներին բողոքի կուլյի մղեցին...: Իրավաջիտերեն, Ֆաբրիկա Հելուն նշում էր. «Մեր գործատուները սխալ գործեցին գործադուլ հայտարարելով առ ի բողոք աշխատանքային օրենսդրության ղեմ, քանի որ այս գործադուլը կրնա միայն օգտակար ըլլալ մոնոպոլիստական ընկերությունը»⁷¹:

Ստամաչին հատուցման վերաբերող հողվածների քննարկման ընթացքն առավել նա խորացրեց արշունաբերողների խունապը, նրանց մղեց սաստիկացնելու երկարամյա ստածունեցող աշխատավորների ղեմ սկզված հայածանքը: Միեդունների մեջ խորությունն ղնելով, ոմանք սարքում էին զողություն, անբարոյականություն կեղծ պատրվակներ, ուրիշներ էլ կամ առաջ էին քաշում շուկայում պահանջարկի պահանջուղինձու պատճառը, կամ մանշնիկ միջնուդը էին ստեղծում գործարաններում՝ երկարամյա ստածունեցողների առանց համապատասխան հատուցման փողոց նետելու համար⁷²: Քայքի այդ, ստամաչին հատուցման հարցում աշխատավորների «չստիպավորությունն» հրավիրելու նպատակով, կապիտալիստները առաջ քաշեցին 1945 թ. մարտի հողվածան օրենքի անաբարբարացիությունը և մերժեցին այն գործադուլը, լեայում որ երանք արղեն մի անգամ հավանություն էին տվել զրան:

Հունիսի 11-ին, բողոքելով կապիտալիստների այդ կուրսի ղեմ, Ռեժիի բանվորներն ու ծառայողները գործադուլ հայտարարեցին: Այդ գործադուլը, որը անեց ավելի քան երկու շաբաթ, նշանավորվեց արշունայի իրադարձություններով: Հունիսի 27-ին ժանդարներին կրակ բացեց Ռեժիի աշխատավորների վրա, սպանելով 1 և վիրավորելով բազմաթիվ կանայք, այդ թվում և մի հայուհի⁷³: Այդ ղեկավորը հակակառա-

72 Այդ կարգի պարագրծությունը այդ ընկան նաև մի շարք հայ Անտարկտաներ: Դրանք նաևս իրյան-Պիդեյանները, շուկայում պահանջարկի պահանջու պատրվակով, իբր ժամանակավոր կեղծով աշխատանքից ազատում էին նրկարամյա ստածունեցող բանվորներին...: Կուսակով նրանց հնարի միայրը, բանվորները դատարան ղիմեցին և ստամաչին հատուցում պահանջեցին: Ամիսներ անհոգի քաշուրից հետո, էրը բացաշայո դարձավ, որ դատարանը վճնելու է իրավազրկված բանվորների (մեշող մեծամասնությամբ հայ) օտարին, նրանք հանգես կան ռողատեղին ղիմակով, և կու արեցին բանվորների ռազային նախնանախորթությանը ստեղծ՝ ամոթ է որ հայ մը հայու ղեմ դատ բանաս և այլն: Սակայն, այդ քաղոքը, որի նպատակն էր բանվորների համաձայնությունը գտաը կարճել, մեաց ապտրղուն (սժողովուրդի նայն, 18 հունիսի 1946),

68 նույնը, 19 մայիսի 1946:

69 նույնը, 21 մայիսի 1946:

70 ۱۹۴۵ ايار ۲۹ صوت الشعب

71 Եժողովուրդի նայն, 2 հունիսի 1946:

73 مذكره لاتعداد العام لتفبات العمال ص ۱۰

վարական զանգվածային գործադուլների և փողոցային ցույցների հոգր ավեր բարձրացրին, հիմքից ցնցելով տիրապետող դասակարգի դիրքերը:

Տարրեր ուղիով շրջափակված նաև Սիրիայի աշխատավորության պայքարը աշխատանքային կողմից համար:

Աշխատանքային կողմից նախադիմոր պայմաններում քննարկման զրկելուց հետո, ռեակցիան շտեմոված ազմուկ բարձրացրեց: Նշելով որ Սիրիայի «Ֆելլա՝հին ընկերային մակարդակը շատ ավելի բարձր է, քան... սրելլան նվրուպայի կարգ մը երկրներու զուղացիներու կյանքի մակարդակը» և «աշխատավորներու օրավարձերուն մակարդակը ներկայիս շատ ավելի բարձր է, քան Անգլիայի աշխատավորներունը», «Հարսոս» թերթը հայտարարում էր. «Սիրիայի աղքատները աշխարհի ամենեն բարեկեցիկներն են»⁷⁴: Սիրիայի աշխատավորության «անիրական» պահանջների դեմ հանդես էր գալիս նաև «Թերզի» թերթը: Իսկ Գամաֆուհի հոգևոր ձեմարտի մեծավորը միելև անգամ ուսանողական «ցույց» կազմակերպեց աշխատավորական կուլլիներին հակազդելու համար: Ետը 260 ուսանողներ հակադեմոնիստական բացականչություններ արձակելով շրջեցին փողոցներում...⁷⁵: Բացի այդ, ոտորիկոսությունն անհանգստացնում էր այն մտավորականներին, որոնք պաշտպանում էին աշխատավորության տեսեստական պայքարը⁷⁶: Ոտորիկանական հայածանք ծավալվեց Գամաֆուհի համալսարանի առաջավոր դասախոսներինց Կամիլ Ալլադի, Ջեմիլ Մալիբայի և ուրիշների դեմ:

Սիրիայի աշխատանքային կողմից նախադիմոր, որը կազմել էր Ազգային տեսեսուլթյան միխարություններ, հիմնականում պաշտպանում էր շահագործող դասակարգի շահերը: Աշխատանքային օրվա տեղողությունը սահմանվում էր 8—13 ժամ (114-րդ հոդված), աշխատավորներն աշխատավարձ պետք

է ատանային ըստ իրենց սոցիալական դիրքին՝ ընտանիքի հիմնական կարիքները բավարարելու շափով (130-րդ հոդված): Գա նշանակում էր աշխատավորներին ընտրատեսել, որ նրանք մինչև կյանքի վերջը մնան թշվառություն մեջ: Մի շարք հոդվածներ հասում էին արհմիությունները կառավարական ուղղակի հակակռնին ենթարկելու և գործազուլները սհրի համարժեք հանցագործություն նկատելու մասին: Հանդես գալով պառլամենտում, բուրժուական գործիչ Նազըմ էլ-Կուսսին իրավացիորեն ազդարարեց. «Մեր օրենքները փոխ շտաններ ֆաշիստական վարչաձևերն, Գեմոկրատական պետության մջ օրենքն է, որ կպատրաստենք»⁷⁷:

Կողմից նախագծի քննարկման ընթացքի վրա ազդելու նպատակով, ձեռնարկատերերը բողոքում ընդունեցին աշխատավարձերն իջեցնելու մասին: Բողոքելով այդ որոշման դեմ, շուհակ, կռչակար և մեխանիկ բանվորները գործադուլ հայտարարեցին: Գործադուլ հրահրելու մեղադրանքով սուտիկանությունը դատարան հանձնեց 38 կաշեգործ բանվորներ, որոնցից 18-ը, այդ թվում և հայեր, դատապարտվեցին 1—2 շաբաթ արգելափակման: Այնուամենայնիվ բանվորները շարունակեցին գործադուլը. նրանք խոշոր խմբերով շրջում էին Հալեպի և Դամասկոսի փողոցներում, կեղծով պատատներ հետևյալ լողունքով՝ «Կեցցե բանվորների միասնականությունը հանուն արքայ պահանջների իրականացման», «Պահանջում ենք աշխատանքային զեմոկրատական օրենսդրություն» և այլն: Իսկ հունիսի 1-ին, բողոքելով աշխատանքային կողմից քննարկումը ձգձգելու և աշխատավարձերն իջեցնելու դեմ, Սիրիայի արհմիությունների ֆեդերացիան հայտարարեց ընդհանուր գործադուլ, որին միայն Հալեպում մասնակցում էին 26.000 բանվորներ և ծառայողներ⁷⁸: Դրությունն առավել բարդացումը վտանգավոր համարելով, կառավարությունը համարտիք տվեց նախագծի քննարկումը արագացնելու և աշխատավարձերը պաշտպանելու մասին:

74 Եփողուլուրդի ձալն», 27 հունվարի 1946:

75 Նույն տեղում:

76 Նույնը, 1 փետրվարի 1946:

77 Նույնը, 26 մայիսի 1946:

78 Նույնը, 2 հունիսի 1946:

Իր խորելովող իշխանության հենարաններ որոնելով, թե՛ Սիրիայում և թե՛ Լիբանանում ազգային բուժօտապիսան աա-
աիճանարար սահուն էր գեպի բրիտանական իմպերիալիզմի
որոգայթը: Անգլիական գործակալները օգնում էին տեղական
իշխանություններին աշխատավորական շարժումները խա-
փանկելու գործում: Դրանցից պետք է հատկապես հիշել միա-
տեր Օդգին, որն իբրև բրիտանական «արճիտությունների» ներ-
կայացուցիչ կահիրեում իր «տաղանդը» փորձարկելուց հետո,
փոխադրվել էր Քեյրուի: Միատեր Օդգը նախ և առաջ փորձեց
«Լիբանանի ֆեոդերացիայի հիմքերը քանդել...», սակայն հա-
ջողություն չունեցավ⁷⁹: Նրա կարգմամ աղյուսն կոչված «ա-
զատ» կամ կառավարական արճիտությունները շկարողացան
որեւէ դեր կատարել... Բացի այդ, համարյա ամեն օր սպան-
ված կամ վիրավորված քաղաքացիներ ընկնում էին փողո-
ցում, նոսակներ էին պայթում շուկաներում, հրապարակնե-
րում, պառլամենտի շենքում, ամերիկյան և բրիտանական
դեսպանատներում⁸⁰: Իսկ հայկական կյանքում, մամուլի սր-
նանկ պաշարբին աղբյներ, դաշնակ շեֆերն սպարել էին
մղում իրենց մարտական խմբերը: Դրանք դիմված հարակուս
էին գործում աշխատավորների վրա⁸¹: Առավել ցնցող ոճի էր
«աթ-թարիք» դեմոկրատական ամսագրի խմբագիրներից
Շարտունու սպանությունը: Ոստիկանությունն անզամ ձևա-
կանքներն չէր անհանգստացնում այդ բայթայիշ արարքների
վեղիակներին: Իսկ ռեակցիոն թերթերը փորձում էին ժողո-
վրդին ներշնչել այն զաղպարը, որ դրանք աշխատավորնե-
րի դասակարգային պայթարի շարունակությունն են... և ա-
ռանց լուծարքի ենթարկելու կոմունիստական կուսակցություն-
ները⁸² և Արճիտությունների ֆեդերացիաները հնարավոր չէ
ներքին կարգ ու կանոն հաստատել այդ երկրներում:

⁷⁹ „Moyen-Orient“, Paris, 1949, № 5, p. 3.

⁸⁰ «Զարթուր», 21 օգոստոսի 1946:

⁸¹ «Ժողովուրդի մայն», 23 օգոստոսի 1946:

⁸² Միտոմանակ Սիրիայի կոմունիստական կուսակցության դեմ իբրև
օչ-արտոնյալ կազմակերպության խաչակրություն հրահրուց հետո:

Սակայն այդ մեքենայությունները արգուծեք լույսին: Թե՛
Սիրիայում և թե՛ Լիբանանում աշխատավորական շարժում-
ների հումկու թափի ներքո աշխատանքային կոդեքսի համար
պայթարի էլքը վճուղեց աշխատավորության օգտին: 1946 թ.
այդ երկրներից յուրաքանչյուրի աշխատավորները ձեռք բե-
րեցին իրենց աշխատանքային կոդեքսը:

Գա պատմական խոշոր իրադարձություն էր այդ երկրնե-
րում, որտեղ գոյություն չունեք աշխատանքային ոչ մի օրենք,
զբավոր ոչ մի կանոն և աշխատավորական զանգվածների շա-
հագործումը թողնված էր մի բուս կապիտալիստների ազատ
կամքին:

Լիբանանի աշխատանքային կոդեքսը, Մերձավոր արևել-
քի մյուս երկրների համապատասխան օրենքների համեմա-
տությամբ, իրավացիորեն համարվում է ամենադեմոկրատա-
կանը: Սակայն շպետք է գերազանհատել նրա դերն ու նշա-
նակությունը աշխատավորական զանգվածների սոցիալ-արե-
տեանական կյանքում: Այն դեմոկրատիայի սաղմեր պարունա-
կելով հանդերձ, բուրժուական է: Ուրիշ կերպ էլ չէր կարող
լինել...

Այնուամենայնիվ դրանով անցյալի հետ բաղդատմամբ
մի շարք կարեւոր փոփոխություններ տեղի ունեցան Լիբանա-
նի աշխատավորության կյանքում:

Սիրիայի ներքին գործերի մինիստրությունը «առ ի գործադրություն»
1925 թ. հոկտեմբերի 10-ի № 412 հրամանագրի՝ լուծարքի ենթարկեց բո-
լոր քաղաքական կազմակերպությունները, լնայած որ Սահմանադրու-
թյունը քաղաքացիներին իրավունք էր տալիս կուսակցություններ կազմ-
ելու: Սակայն այդ միջոցառման զավչտական կոչմն այն էր, որ տիրապե-
տող դասակարգը փորձում էր ժողովրդի դեմոկրատական իրավունքները
կաշնակող ֆրոնտիական իմպերիալիզմի փոշեթաթյա զիվաններից զուր-
հանված հրամանադրելու շայտն էր, որ այդ հրամանագրեր վավերացված
էր ֆրոնտիական գերազուց կոմիստրության կնիքով և նպատակ ուներ
խափանել Սիրիայի ժողովրդի ազգային-ապստարական զարթուրը Զրեկի
Դրուրի զուղացիական ապստամբության ժամանակաշրանում:

1. Նշանակալից փոփոխություն էր ուժեղացած աշխատանքային օրվա հաստատումը: Գրանով աշխատավորներն ազատագրվում էին Նախկին, միջնադարից ժառանգ մնացած արեւմտագից մինչև մալթաժառանգ աշխատելու տաժանելի պարտավորությունից: Անհրաժեշտության դեպքում, ձեռնարկատերերին իրավունք էր տրվում արտոժամյա աշխատանք կազմակերպել, պայմանով սակայն, որ նրանք հանձն առնեին այդ ժամերի աշխատանքը սովորական աշխատաժամերի 50 տոկոսի շահով ավելի վարձատրելու⁸³:

2. Ուշագրավ նորություն էին բերում նաև աշխատավարձի միևնույն շահի և դրա վճարման ձևերի վերաբերող հոգովածները: Գրանցում ստված է. «Միևնույն աշխատավարձը բավարար պետք է լինի աշխատավորի և նրա ընտանիքի անհրաժեշտ կարիքները հոգայու համար: Աշխատավարձը չի կարող ավելի ցածր լինել, քան պաշտոնական միևնույն աշխատավարձը», որը «սահմանվում է Ազգային տնտեսության միևնույնության, ձեռնարկատերերի և աշխատավորների ներկայացուցիչներից կազմված հանձնաժողովի կողմից»⁸⁴: Գալով աշխատավարձը վճարելու ձևերին, պարզ նշված է, որ ձեռնարկատերերը պարտավոր են ծառայողներին ամսական աշխատավարձը վճարել մի նվազով, իսկ օտնվորներին՝ երկու նվազով, պայմանագրային աշխատանքի դեպքում, առ հաշիվ վճարում կատարել երկու շարաթի մի անգամ⁸⁵: Այդ հոգովածները կարևոր էին նրանով, որ դրանք ձեռնարկատերերին զրբկում էին աշխատավարձը պարբերաբար նվազեցնելու կամ դրա վճարումը ձգձգելու միջոցով աշխատավորներին ձնելու հնարավորությունից, միջոց, որը Արևելքի շատ երկրների նման լայն ծավալ էր ընդունել նաև Արևմտեղում:

3. Վերացվեց ժամանակավոր աշխատավորի դրույթությունը: Երեք ամիս անընդմեջ միևնույն ձեռնարկությունում աշ-

խատելուց հետո, աշխատավորը իրավունք էր ձեռք բերուս մնալու նկատվելու և աշխատանքից հեռացվելու կամ հեռուանալու դեպքում նրան հասնում էր հատուցում՝ մեկ ամսվա աշխատավարձի շահով: Հատուցման այդ շահի կրկնապատկելում էր անվազել երեք տարվա ստաժ ունենալու դեպքում, Փոխադարձաբար, ձեռնարկությունից հեռանալու ցանկացող աշխատավորը պարտավոր էր այդ մասին մի ամիս առաջ գրավոր հայտ ներկայացնել ձեռնարկատիրոջը՝ հատուցման իրականացման համար⁸⁶:

4. Պակաս ուշագրավ էր նաև այն, որ բոլոր աշխատավորներն անխտիր ձեռք բերեցին տարեկան երկշարաթյա վճարովի արձակուրդի իրավունք: Բացի այդ, բուժվելու կարիք ունենալու դեպքում, աշխատավորներին հասնում էր մեկից մինչև երկուս ու կես ամիս արձակուրդ աշխատավարձի պահպանմամբ: Հղիության շրջանում կանայք իրավունք ունեին 40 օրվա արձակուրդի, նույնպես աշխատավարձի պահպանմամբ: Ձեռնարկատերերին արգելվում էր արձակուրդում եղող աշխատավորներին աշխատանքից ազատելու հրաման տալ⁸⁷:

5. Սահմանափակվեց երեխաների և կանանց շահագործումը, որոշակի կարգ հաստատվեց նրանց աշխատանքի տեսանկյունից և աշխատանքային ժամերի համար: Կողմերի հասարակից փաստաթղթերից մեկում թվարկված են արդյունաբերությունում այն ճյուղերը, որոնցում արգելվում է երեխաների և կանանց աշխատանքը և այն ճյուղերը, որոնցում նրանց աշխատանքը արտոնվում է բժշկական հատուկ թույլտվությամբ⁸⁸: Բացարձակապես արգելվեց 8 տարին չլրացած երեխաներին շահագործելը, իսկ մինչև 16 տարեկան պատանիներին չէր արտոնվում 7 ժամից ավելի աշխատել: Գիշերային աշխատանք չէր թույլատրվում ո՛չ երեխաներին, ո՛չ պատանիներին և ոչ էլ կանանց⁸⁹:

⁸³ „Code du Travail“, traduit par J. Donato, 2ème édition, Beyrouth, 1954, pp. 14, 15 et 16.
⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 17:
⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 15:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 10—11:
⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 15—16:
⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 12—15:
⁸⁹ Նույն տեղում:

6. Աշխատանքային կողքերս մի շարք հողվածներով, առաջին անգամ, թեև տարաամ է անհամարձակ, կենսաթոշակի իրավունքը մուտք գործեց կիրանանի աշխատավորության կենցաղի մեջ: Կենսաթոշակի անցնելու իրավունք ձեռք բերեցին վաթսուս տարիքը ամբողջացրած կամ միևնույն ձեռնարկությունում քսանհինգ տարի աշխատած բանվորներն ու ծառայողները⁹⁰: Մակայն, պետք է նկատի ունենայ, որ դա բազմի սոցիալիստական առումով կենսաթոշակ չէր: Թոշակի անցնող կամ հանգստյան կուլիճո աշխատավորը պարզապես ձեռնարկատերից օտանում էր միանվագ կամ մասնավճարի ձևով մի գումար, որի ընդհանուր քանակը չէր կարող ավելի բարձր լինել նրա տասներկու ամսվա աշխատավարձից: Այնուամենայնիվ, կենսաթոշակի այդ կապիտալիստական վարիանտը նախկին դրությամբ հետ համեմատելով զգալի առաջադիմություն էր:

7. Աշխատանքային կողքերում բազմաթիվ հողվածներ կան արհմիությունների մասին: Դրանք հետապնդում են մի հիմնական նպատակ՝ արհմիությունները վերածել պայքարազարական խմբակցությունների, և խստորեն ենթարկել պետական օրգանների վերահսկողությանը: Աշխատավորներին և ձեռնարկատերերին հավասարապես արտոնվում էր իրենց համապատասխան արհմիություններ կազմելու, պայմանով որ նախօրոք իրավունք ստացվեր Ազգային տնտեսության մինիստրից: Այդ մինիստրության հավանությունը արժանանալուց հետո միայն կարող էր ուժի մեջ մտնել սովյալ արհմիության ներքին կանոնադրությունը⁹¹: Բացի այդ, առանց Ազգային տնտեսության մինիստրի հավանությանը, արհմիությունները իրավունք չուներին փոխադարձ կապեր ըստեղծելու կամ միավորվելու՝ արհմիությունների Ֆեդերացիա կազմելու նպատակով⁹²: Իսկ 84-րդ հողվածում բացորոշ աս-

ված էր. «Արհմիություններին արգելվում է ամեն կարգի բազարական գործունեություն, ինչպես նաև նրանց մասնակցությունը բաղաբազան բնույթ ունեցող հավաքույթների կամ ելույթների»: Իսկ վերջում կառավարությանը իրավունք էր վերստահվում «իրենց պարտավորությունները անտեսող» արհմիությունները լուծարքի ենթարկելու» և մինչև անգամ նրանց վարչության «անդամների դեմ դատական գործ հարուցելու» և այլն⁹³:

Աշխատանքային կողքերի հիմնական տրամադրությունների շարդարանքից երևում է, որ տիրապետող դասակարգը զգալի զիջումներ կատարեց աշխատանքային ժամերի, աշխատավարձի և այլ հարցերում, բայց միաժամանակ փորձեց կաշկանդել աշխատավորների բաղաբազան ազատությունը: Վերջին հաշվով, սյաբի սուր ծայրը ուղղված էր կիրանանի կոմունիստական կուսակցության և Արհմիությունների ֆեդերացիայի դեմ, եվ իրոք, շուրջ մի տարի անց, հենվելով կողքերի հողվածների վրա, տիրապետող դասակարգը լուծարքի ենթարկեց ֆեդերացիան և ավելի ուշ կալանքի վերցրեց նրա աչքի ընկնող անդամներին: Այդ բանից հետո 1947—1952 թթ. կապիտալիստները բազմիցս հարձակվեցին կողքերով ձեռք բերված իրավունքների վրա, բայց պայարդյուն: Նրանց փորձերը հանդիպեցին արագ և հաշ աշխատավորության կորովի դիմադրությանը և ձախողվեցին:

Միթիայի և Լիբանանի աշխատանքային կողքերները, որոշակի խոցելի կողմեր ունենալով հանդերձ, զգալի լափով բարելավեցին կյանքի բարիքներ կերտող մարդկանց աշխատանքային պայմանները: Այդ երկրներում աշխատանքային կողքերս ստեղծումը բանվոր դասակարգի խոշոր հաղթանակ էր տիրապետող դասակարգի դեմ:

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 19—20.

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 28—29.

⁹² Նույն տեղում, էջ 33.

⁹³ Նույն տեղում, էջ 25 և 23.

ԱՐԱՔՆՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅՅԵՐԻ ՀԱՄԱՏՆԵՂ ՊԱՅՔԱՄԱՐԸ
ԱՆՊՈՒ-ԱՄԵՐԻԿԱՅԻՆ ԽՊՊԵՐԻԱՆՆՆԵՐԻ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ
ՊՈՒՆՏԵՐԻ ԳԵՄ (1946—1952 ԹԹ.)

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին և գրանից հետո, ընդհուպ մինչև 1950-ական թվականները գնալով ուժեղացավ ԱՄՆ-ի տնտեսական և ռազմական հզորությունը: ԱՄՆ-ը արտադրում էր կապիտալիստական աշխարհի արդյունաբերական արտադրանքի կեսից ավելին: Ամերիկյան մեծարտադրանքը, տիրելով համաշխարհային լայնածավալ շուկաներին, ստանում էին վիթխարի շահույթներ: Մասնավոր և պետական կապիտալների արտահանումը, որը նախապատերազմյան տարիներին համեմատությամբ ավելացել էր գրեթե երեք անգամ, հանդիսանում էր ԱՄՆ-ի զաղութային քաղաքականության կարևորագույն գործիքը: Համաշխարհային մանդատների գեր ստանձնելով, ԱՄՆ-ը պաշտպանում էր զիլ-տատորական և միապետական ռեժիմները, հանդես գալիս ազգային-ազատագրական շարժումների, խաղաղության և դեմոկրատիայի դեմ:

ԱՄՆ-ի ժողովրդյան ծրագրեր իրականում կոչ էր պատերազմ նախապատրաստելու սոցիալիստական երկրների դեմ: 1950—1957 թթ. արված ժողովրդյան 83%-ը նդել է ռազմական, 7%-ը ֆինանսական, 6%-ը տեխնիկական և 4%-ը հատուկ նպատակների համար⁹¹: Ռազմական ժողովրդյան հատկացում էր Սովետական Միության սահմանումներ շրջաններում արդիական ղեկերով սպառազինված բազաների հաստատմանը: Ֆինանսական ժողովրդյանը կոչված էր ավելի երկրի տնտեսությունը տալ մասնավոր ուղղությամբ, որը հնարավոր զարմանք ամերիկյան մասնավոր կապիտալների արդյունավետ շահագործումը: Տեխնիկական ժողովրդյանը, թույլ զարգացած երկրներում կյանքի ու մշակույթի մակարդակը բարձրացնելու գործի ներքո, իրականում ծառու-

յում էր ԱՄՆ-ի քաղաքական նպատակներին, հակառոտըրգական ռեժիմների պահպանմանը: Մասնավոր կամ հատուկ զեղեկյան ֆոնդերը գտնվում էին ԱՄՆ-ի պրեզիդենտի ուղղակի վերահսկողության ներքո և օգտագործվում էին ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ: Այդ ֆոնդերից օգնություն տրվեց Գվադալուպի կառավարությանը Արևելյան դեմոկրատական ռեժիմի տապալումից հետո, Իրանի շահին՝ նավթի ազգայնացման համար ծավալված ժողովրդական շարժումների լիկվիդացումից հետո, Քաիկի Շամունին՝ Լիբանանի քաղաքացիական կոնֆլիկտից հետո, որպեսզի նրանք ամապընդուն իրենց իշխանությունը:

Անդրիան պատերազմից դուրս եկավ թուլացած, իսկ հետագա տարիներին վայրէջք ապրեց նրա արդյունաբերությունը, կրճատվեց նրա բաժինը համաշխարհային առևտրում, վատթարացնելով անգլիական կապիտալիզմի անտեսական դրուժյունը: Սակայն, բրիտանական իմպերիալիզմը պահպանեց իր գաղութային բուռնությունը, մնաց որպես զաղութատիրության զլխավոր ամրոցներից մեկը: Չկարողանալով գործադրել զաղութային շահագործման և ճնշման հին ձևերը, սպառված մեթոդները, անգլիական բուրժուազիան հարմարվեց նոր պայմաններին, նախ դարձավ ամերիկյան բուրժուազիայի մրցակիցը, ապա դաշնակիցը, իսկ վերջում ենթարկվեց նրա կամքին:

Պատերազմի ավարտին անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների զաղութատիրական պլանների թիրախ դարձան Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրները: Իր 1946 թ. ապրիլի 6-ի ճառում Տրումբլը նշել է. «Այս շրջանը պարունակում է բնական անսպառ ռեսուրսներ, Այն գտնվում է ցամաքային, օդային և ջրային ամենանպատակահարմար ճանապարհների խաչմերուկում: Հետևաբար տնտեսական և ստրատեգիական խոշոր կարևորություն ենթկայացնող մի շրջան է, որտեղ բրեհակվող ազդերը սակայն առանձին-առանձին կամ հավաքաբար վերցրած բավականաչափ զորավոր չեն ուժեղ ազդեցության զիմարելու համար: Ուստի, զիվար չէ տեսնել, թե ինչպես

⁹¹ „La Nouvelle Revue Internationale“, 1961, № 2, p. 68.

Մերձավոր և Միջին արևելքը կարող է դրսի ուժերի մրցակցության շրջան դառնալ և թե ինչպես այդ կարգի մրցակցությունը կարող է հանկարծ վերածվել կոնֆլիկտի: Այդ քաղաքականությունն առաջին րայերից նշավ Քուրդիստանի և Հունաստանի կառավարություններին սրված 400 միլիոն դոլլարի օգնությունը: Նրա հաջորդ քայլը ուղղված էր դեպի Իրան և արաբական երկրները:

Ամերիկյան իմպերիալիստների գրոհի թիրախ դարձան նաև Սիրիան և Լիբանանը: Նրանք որոշել էին... լցնել Ֆրանսիական իմպերիալիզմի տիրապետության տասպալումով այդ երկրներում ստեղծված այսպես կոչված «վակուումը»: Նրանք գործադրում էին բոլոր հնարավոր միջոցները զաղութային լծից նոր ազատագրված այդ երկրների ժողովուրդներին նորից ստրկացնելու համար: ՄԱԿի ծրագրում ասված է. «Իմպերիալիստները օգտագործում են բոլոր միջոցները (զաղութային պատերազմներ, սազմական ըլոկներ, դավազորություններ, տեռոր, քայքայիչ գործունեություն, տնտեսական ճնշում և կաշառում), որպեսզի իրենց իշխանությունն օտակ պահեն ազատագրված երկրները, նրանց նվաճած անկախությունը դարձնեն ձեռնարկյալ կամ այդ երկրները զրկեն անկախությունից»⁹⁵:

Անգլիական իմպերիալիստները, հաշտ աչքով շփոթելով ԱՄՆ-ի զաղութատիրական նկրտումները Սիրիայում և Լիբանանում, առաջ քաշեցին «սեփ Սիրիային ծրագրեր, որի նախնականությունը ստանձնեց Անգլոսորդանների Արզալլահ Թագավորը: Նրանց երազն էր Սիրիայի, Անգլոսորդանների, Պաղեստինի և Լիբանանի միավորումով ստեղծել մի դաշնակցային պետություն, որը «ամուր կերպով կապված ըլլար Իրաքի հետ»⁹⁶: Գրանտով նրանք կկարողանային, նախ և առաջ, ամբուպանգել իրենց դիրքերը արաբական երկրներում, երկրորդ, այդ երկրները ապահովազրել ամերիկյան իմպերիալիզմի ներթափանցման դեմ և, երրորդ, չլստել արաբ ժողովուրդներին ազգային-ազատագրական պայքարը:

«Մեծ Սիրիայի» ծրագրի դեմ առաջինը հանգես եկան Սիրիայի և Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունները: 1946 թ. հունիսի 27-ին նրանք հայտարարեցին, որ «սեփ Սիրիայի» ծրագրի շատագոյնների «նպատակն է կործանել Սուրիոն անկախությունը ու անոր հանրապետական իրավագրը և զայն դնել իմպերիալիստական գրավման տակ: Մեծ Սուրիոն ծրագիրը կլուսնագն ևս Լիբանանի զոլությունը, անկախությունը և ապագան»⁹⁷: Քննարկելով «սեփ Սիրիայի» հարցը Լիբանանի պառլամենտն ընդունեց հատուկ որոշում, որտեղ ասված է. «Լիբանանի պառլամենտը կղաղապարտն մեծ Սուրիոն ստեղծման ծրագիրը և կառավարութենեն կպահանջե պաշտոնական բողոք զրկել Անգլոսորդանների կառավարություն»⁹⁸: Այդ ծրագրի դեմ դիրք գրավեցին Սիրիայի պառլամենտն ու կառավարությունը, ինչպես և Արաբական լիգայի քաղաքական կոմիտեն: «Մեծ Սիրիայի» դեմ արտահայտվեց նաև հայ հասարակայնությունը: Հայ դեմոկրատական մամուլը սիստեմատիկաբար մերկացնում էր այդ իմպերիալիստական ծրագիրը:

1946 թ. վերջերից կոնկրետ քայլերի անցնելով, ԱՄՆ-ի իմպերիալիստները «բանակցություններ» սկսեցին Սիրիայի և Լիբանանի կառավարությունների հետ, այդ երկրների տերիտորիայում նավթամուղ կառուցելու իրավունք ստանալու համար, նավթամուղ, որով պետք է Արաբից ծոցի նավթը հասցվեր Միջերկրական:

Ընդառաջելով ԱՄՆ-ի պահանջին, Լիբանանի կառավարությունը սրեց ներքին իրադրությունը: Ժողովրդական ելույթներից վախենալով, պառլամենտը հավանություն չտվեց Լիբանան-ամերիկյան համաձայնագրին: Այդ բանից հետո, Բեշարա էլ-Խուրիին ցրեց պառլամենտը և հահանգեց նոր ընտրություններ, որոնք պետք է տեղի ունենային նույն տարվա մայիսի 25-ին: Նրա հետին միտքն էր՝ նոր պառլա-

95 ՄԱԿի ծրագիրը, էջ 54:

96 «Ժողովուրդի ձայն», 26 նոյեմբերի 1945:

97 Նույնը, 30 հունիսի 1946:

98 Նույնը, 25 նոյեմբերի 1946:

մենար կազմել այնպիսի տարրերից, որոնք թեր արտահայտվելին ԱՄՆ-ի հետ գործարքի մտնելու քաղաքականությունը:

Օգտագործելով «կարմիր վտանգը» ուրվականը, Բեշարա էլ-Խուրիին հաջողվեց Բեջութիթի, հարավային կիբանանի և Բեկ-ասայի կալվածատերերից կազմել ընտրական քուլ, որի հաջողությունը նպաստելու համար հավաքագրվեցին ֆայանս-ժիստները, դավմի սուրիները, գաշնակները և ուրիշ սեպակ-ցիտն տարրեր:

Հետադիմական ուժերի այդ համախմբման զեմ զուրս եկավ Ազգային քուլը, որին զորավիզ էին հանդիսանում կիբանանի կոմունիստական կուսակցությունը, Արճիուլիյունների ֆեդերացիան և ուրիշ կազմակերպություններ: Ազգային քուլի հետ էր նաև կիբանանահայ զեմոկրատական ճակատը, որի կազմում էին հայ կոմունիստները, հեղափոխները, ասականավարները և Վերածնունդ միությունը:

Ապրիլի 29-ին հրատարակվեց այդ ճակատի հայտարարությունը, որտեղ ասված էր. «Հայ զեմոկրատական ճակատը... իր վերջին նիստին մեջ քննելով կիբանանի ընտրական կացությունը և նկատի ունենալով հայ և եղբայրական արար ժողովուրդներու հասարակաց շահերը, որոշեց՝ ա. Առաջիկա կիբանանի խորհրդարանական ընտրությունը մասնակցիլ միացյալ և միակամ զեմոկրատական ճակատով, բ. Ամբողջ հայ ժողովուրդը հրավիրել իր ձայները կեդրոնացնել զեմոկրատական ճակատի նշանակած երկու անկուսակցական հարգված ազգայիններու վրա... գ. Մասնակցիլ այն ցանկին, որ կբաղկանա զեմոկրատ կիբանանի ուժեղացման և անոր ժողովրդի շահերուն ծառայող անձնավորությունները»⁹⁹:

Բեշարա էլ-Խուրիին, հաջվի աննելով հայկական դաշուլի նշանակությունը, փորձեց խանգարել կիբանանահայ զեմոկրատական ճակատի աշխատանքները: Նրա հավաքագրած տնտրիստները ոճրարույր մթնոլորտ ստեղծեցին տանձնային Մեղավարում, Կարանտիխայում և Բուրջ Համուղում,

որտեղ հայկական քվեները որոշիչ դեր են կատարում ոչ միայն հայ, այլև արար զեմոկրատական թեկնածուների հաջողության գործում: Մայիսի 12-ին սպանվեց կոմունիստ Պողոս Նաթրույանը, որը Բուրջ Համուղի նոր Սիս թաղի ընտրական տեղամասի նուանդուն աշխատողներից էր¹⁰⁰: Մայիսի 18-ին դաշունահարվեց կիբանանի հայրենազարմության կոմիտեի նախագահ Հրանդ Տեհեյանը¹⁰¹: Տնտրիստներն անգամ ձևականորեն հետասանդան չենթարկվեցին: «Ժողովուրդի ձայն», «Զարթոնք», «Արարատ», «Տեղեկագրք», «Սուուլի այլ-ձևարք», «այ-Հաղաֆ», «Սուուլի այլ-Շարք» և ուրիշ թերթեր զայրույթով անդրադարձան այդ ուժերներին: Նշելով, որ նաթրույանը սպանվեց «տարների կողմից զինված հայ ոճարողների զեղակով», «Սուուլի այլ-Շարք» գրում էր. «Մենք, արարներս, երզվում ենք..., որ հայ զեմոկրատների կողքին պիտի պայքարենք մաքրելու համար կիբանանի հողից այն կեղտը, որ Դանշուլիություն է կոչվում...»¹⁰²:

Մայիսի 25-ի պալատնենտական «ընտրություններն» ամենեկին չհանդիսացան ժողովրդական կամքի արտահայտությունը: Սարսափի, ճնշման և խարդախության միջոցով սեպակցիան «հաղթանակ» տարավ... Բանակը, ժանդարմերիան, ոստիկանությունը, միխարությունների ծառայողները, ինչպես նաև սեպակցիոն կայմակերպությունների պինված ուժերը կուպիտ կերպով միջամտեցին «կառավարական ցանկի» օգտին: Բողոքում էին մինչև անգամ նրանք, ովքեր օգնել էին Բեշարա էլ-Խուրիի նախընտրական պայքարին: Չալանժիստների կազմակերպություն օրդան «այլ-Ամալը» նշում էր. «Սարսափի, ճնշումի, բիրտ ուժի, խարդախության միջոցով է, որ կառավարությունը հաջողեցավ երկրին տալ խորհրդարան մը»¹⁰³: Իր հերթին, դատապարտելով «տղզակի միջամտությունները... և մասնավորապես խաղաղ ժողովրդի

100 Նույնը, 14 մայիսի 1947:

101 Նույն անգամ:

102 1947 ար 22 صوت الشعب

103 «Ժողովուրդի ձայն», 3 նոյեմբի 1947:

99 Նույնը, 1 մայիսի 1947:

վրա բացված կրակոցը», կիրանանհայ դեմոկրատական ճակատը նշում էր. «Ոստնակոխվեցավ ինչպես արար ժողովուրդի, այնպես ալ հայ ժողովուրդի ջախջախիչ մեծամասնության կամբը»¹⁰⁴: Այդ «ընտրությունների» հակաժողովրդականությունը բացահայտելու սոսակկտից բնորոշ է նաև այն, որ Բեշարա էլ-Խուրիի եզրայրը՝ Սեյիմ էլ-Խուրիին բողոքելով հրամարվեց իր դեպուտատական աթոռից¹⁰⁵:

Այդ «ընտրություններու» կրանանհում իշխանություն զուլու կանգնեցին «իմպերիալիզմի ծառաներն ու գործակալները, օտարներու տոնանաշնորհումներ տալու կողմնակիցները»¹⁰⁶: «Ընտրություններից» անմիջապես հետո պատժամենար հաստատեց լիբանա-ամերիկյան համաձայնագիրը, որով ամերիկացիներին իրավունք էր տրվում կրանանի տեղորոքիայում նախնաուղ կառուցելու, առանց մարտի ներմուծումներ և արտահանումներ կատարելու, հաղորդակցության ձանապարհներ, երկաթուղիներ, օդանավակայաններ, նավահանգիստներ վերահսկելու¹⁰⁷:

Ամերիկացիները հսկա զուամբներ էին ծախսում լիբանա-ամերիկյան համաձայնագիր ժողովրդին ընդունելի դարձնելու համար: Նրանց կաշառած թեթիվերը «նախախնամական բարիք» էին համարում ամերիկյան նախնաուղը, առասպելներ հյուսում անգործության վերացման և ժողովրդական դանգվածների կենսամակարդակի բարձրացման մասին: Իր հերթին, այդ համաձայնագրին «փրկարար դեր» վերագրելով, Բեյրութի զանազանների օրգանը գրում էր. «Ամերիկյան Անգլիայի հետ այն տերությունն է, որոնք հետաձուտ են իրենց մենաշնորհները տեղական բնակչությանց բարիքին ի սպաս զենելու... Արգար պիտի լըլլար անտեսել... ամերիկյան օժանդակության ծրագրիներու մարդասիրական կողմը...: Մարդասիրական բարձր առաքելություն մը վիճակ-

ված է Միացյալ Նահանգներուն»¹⁰⁸: Նրանք ուղում էին հասարակ մարդկանց հավատացնել, որ ամերիկյան մոնոպոլիաները նախնաուղով պետք է ոչ թե արարական նախնաբարտահանելին, այլ ժաշխատանքի նուսուղ և նյութական բարօրություն» բերելին Սաուդյան Արաբիայի, Անգորհոգանանի, Սիրիայի և կրանանի ժողովուրդներին...

Ի հակակշիռ ամերիկյան մոնոպոլիաների ձեռք բերած արտոնությունների, բրիտանական իմպերիալիստները փորձեցին ուժեղացնել իրենց ազդեցությունը Սիրիայում և կրանանսում: Համախալամական բլոկ, Բուրբա-անգորհոգանանյան կամ իրարա-անգորհոգանանյան ֆեդերացիա կազմելու ձախող փորձերից հետո, նրանք առաջ բաշեցին «մեծ Սիրիայի» մի ուրիշ վարիակետ, ընդ որում նախատեսվում էր Անգորհոգանանի և Սիրիայի միավորումով կազմել մի բնագրական պետություն, որի կազմի մեջ մտնելու էին նաև Պաղեստինի և կրանանի մուսուլմաններով բնակված մասերը:

Այդ նպատակին էր ուղղված նրանց ներշնչումով կազմված՝ Բեյրութի մարտնականների կրոնապետ Մուբարակի հուշագրի, որը 1947 թ. սեպտեմբերին հանձնվեց Պաղեստինի միջազգային բնիչ հանձնաժողովին: Նշելով, որ կրանանը և Պաղեստինը «արարական երկրներ են», Մուբարակը պահանջում էր կրանանում հիմնել ժողովրդի քրիստոնյա հայրենիք», իսկ Պաղեստինում՝ «Տերական ազգային հայրենիք»¹⁰⁹: Հրաններին և քրիստոնյաներին չազգայն մեկուսացնելով, քրիստանական իմպերիալիստները հույս ունեին մուսուլմաններով բնակված ամերիտիաները միավորել Հաշեմական դինաստիայի տիրապետության ներքո և, գրանով իսկ մուսուլմանական շախարհն սպահովագրել ամերիկյան ներթափանցման դեմ:

Հանգես գալով Մուբարակի հուշագրի դեմ, կրանանի կոմունիստական կուսակցությունը հայտարարեց. «Իմպե-

¹⁰⁴ Նույնը, 4 հունիսի 1947:

¹⁰⁵ Նույնը, 10 հունիսի 1947:

¹⁰⁶ صوت الشعب، ٢ حزيران ١٩٤٧

¹⁰⁷ Նույն տեղում:

¹⁰⁸ «Ազգայն», 28 սեպտեմբերի 1947:

¹⁰⁹ «Ժողովուրդի ձայն», 1 հոկտեմբերի 1947:

րիախտները և նրանց տեղական գործակալները դավեր են նյութում, ծրագրեր կազմում կրթանանի անկախության վերջ տալու համար: Մուբարակի ծրագրին կողմնակից են կրթանանում՝ Ղովմի տարի կուսակցությունը, Սիրիայում՝ Մուսուլման եղբայրների կազմակերպությունը և դաշնակիցները¹¹⁰: Մուբարակի հուշագրի դեմ արտահայտվեցին նաև հնչակյանները, ռամկավարները և ուրիշ կազմակերպություններ: Կրթանանայ դեմոկրատական ձևկառուի՝ «Թուրք հայերու անունով» հրապարակած կոչում ասված էր. «Երբանանահայերը, որոնք կրթանանի ժողովուրդին կողքին մասնակցած են կրթանանի անկախության համար մղված պայքարին... կդատապարտեն Մուբարան Մուբարակի կողմն Պաղեստինի համար միջազգային բնեղծ հանձնախմբին ներկայացված հուշագրեր, զոր կնկատեն վնասաբեր լիբանանցիներու միանականության և արար ժողովուրդներու միջև բարեկամական և եղբայրական կապերուն»¹¹¹:

Անկախության 30-ին Բելջուցում հայտարարվեց ընդհանուր գործադուլ բողոքելու համար Մուբարակի հուշագրի դեմ: Ժողովուրդի ձայնը՝ հաղորդում էր. «Փակված են բոլոր խանութները, շուկաները և տղի կուսենան ցույցեր»¹¹²: Հայ հասարակայնությունը գործուն մասնակցություն բերեց այդ ելույթներին: Գործադուլի ամբողջ տեղադրվյալն փակ մնացին հայերով բնակված Թաղերի խանութները:

Ներքին դրությունն առավել սրումը կանխելու նպատակով, կրթանանի կառավարությունը հատուկ հայտարարություն մեղադրեց նկավ Մուբարակի հուշագրի դեմ: Այդ բանից հետո գործադուլը վերջ գտավ:

* * *

Մոնոպոլիաների շահերն ու քաղաքականությունն ավելի ու ավելի էին հակասության մեջ մտնում բանվոր դասակար-

գի, դուրացիություն, մանր ու միջին բուրժուազիայի շահերի հետ, նպաստելով լիբանանյան օպոզիցիայի աշխուժացումը:

Կրթանանի օպոզիցիոն ձևկառու, որի ձևավորումը սկսվել էր մայիսի 25-ի «ընտրությունների» նախօրյակին, միավորում էր Ազգային բուրժու, ֆուլանժիստների կազմակերպություններ, կրթանանի Կոմունիստական կուսակցությունը և բազմաթիվ մուսուլմանական, բրիտանական և գրուզական խմբակցություններ, ինչպես նաև կրթանանայ դեմոկրատական ձևկառու: Անընդհատ աճող օպոզիցիոն շարժումը խանդաբույս էր անդամներին ինչպես լիբանանցիների գաղութացման պլանների իրագործմանը:

1947 թ. վերջերից կառավարող կլիբը բիրտ միջոցներ գործադրեց օպոզիցիայի դեմ: Առաջին հերթին, նրա հարվածի տակ բնական աշխատավորական կազմակերպությունները: Խուժված հայտարարվեց կրթանանի Կոմունիստական կուսակցությունը, փակվեցին Արժույթությունների ֆեդերացիայի ակումբները, խափանվեցին «Սուուի ալ-Շարա» և «Ժողովուրդի ձայն» թերթերը, և դանդաղեցին ձերբակալություններ կատարվեցին արար և հայ աշխատավորության շրջանում: Մինչև 1948 թ. կեսերը Դրվենիի և Բաալբեկի բնակները լցվեցին բանվոր դասակարգի և ինտելիգենցիայի առաջավոր ներկայացուցիչներով: Թևև ոչ միևնույն վայրատություն մ, այնուամենայնիվ, հալածվում էին նաև ֆուլանժիստների, Ազգային բուրժու և այլ օպոզիցիոն կազմակերպությունների ղեկավարները: Կառավարող կլիբը պատժական միջոցներ ձեռք առավ Ալֆրեդ նակկաշի, Աբդուլ Համիդ Քարամեկի և ուրիշների դեմ¹¹³:

Այդ միջոցառումների դեմ բողոքում էին մինչև անգամ բուրժուական գործիչներ: Աբադ Սուլհին և Բեշարա էլ-Խուրիին ուղարկած իրենց բողոքագրում դրվատելով արգելափակված քաղաքացիների «անկեղծ հայրենասիրությունը» և «քաղաքացիական պարզեղանակությունը», Բելջուցի գատա-

110 صوت الشعب، ٢٩ ايلول ١٩٤٧

111 «Ժողովուրդի ձայն», 1 հոկտեմբերի 1947.

112 Նույն տեղում.

113 «L'Orient», 2 Novembre 1948.

պաշտպանները պահանջեցին նրանց ազատ արձակումը¹¹⁴։ 1948 թ. դեկտեմբերի 2-ին Քեյրուֆի աշխատավորները նույն-
իմաստ պահանջով դիմեցին կառավարությանը¹¹⁵։ Բողոքի
կույլիներ տեղի ունեցան նաև Տրիպոլիում, որտեղ ոստիկա-
նությունը կալանքի վերցրեց մի շարք աշխատավորների¹¹⁶։

Հակառակ մոլեզվող սեփականի, աշխատավորներն օգ-
նում էին հարվածից խուսափած կոմունիստ ղեկավարներին՝
ժողովրդական դանդախների հետ կապ պահպանելու գործում։
Նրանք հերոսական ծիզեր էին գործադրում արաբներն և հա-
յերեն լեզվով շարադրված թուօցիկներ և ժողովուրդի պայ-
քաք» պարբերականը ծավալելու համար։ Այդ հրատարակու-
թյունները քննադատում էին տիրապետող կլիկի ստրկաբարո
ևնիթարկվածությունը օտարերկրյա տերերին, դիմակազեր-
ծում անզու-ամենիկյան իմպերիալիզմի մանյուվրները՝ Սի-
րիան և Լիբանանը հակասովետական պլացդարմի վերածնելու։
Հայերեն լեզվով թուօցիկներից մեկում ասված էր. «Սուրիան և
Լիբանանը նրբեր մաս չպիտի կազմեն Սովետական Միու-
թյան ղեմ մղվող որևէ պատերազմի»¹¹⁷։

Արաբուսովելով կառավարող կլիկի հակադեմոկրատա-
կան վարքագծից, ձեռնարկատերերը հարձակման անցան աշ-
խատավորների իրավունքների զեմ։ Նրանք պահանջում էին՝
«բարեփոխել» Աշխատանքային կողբքի մի շարք հոգված-
ները։ Ընդառաջելով ձեռնարկատերերի պահանջին, պառլա-
մենտը օրակարգի վրա դրեց աշխատավարձերի իջեցման
հարցը։ Այդ քայլի ղեմ բողոքի կույլիներ տեղի ունեցան Աշ-
քաֆիև և Մազրուս թաղերում, ինչպես նաև Մաարատ և
Բուրջ կենտրոնական հրապարակներում։ Այդ կույլիները են-
թարկվեցին ոստիկանության ճնշմանը։ 15 աշխատավորներ
վերցվեցին կալանքի¹¹⁸։ Աշխատանքային կողբքի վերանայ-
ման ղեմ գործադրվով բողոքեցին կահույքագործական,

տպարանական և այլ ձեռնարկությունների բանվորներն ու
ծառայողները¹¹⁹։ Այդ գործադուլին մասնակցում էին նաև
բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանող-
ները։

Եզրայրական միասնության ոգի ցուցաբերելով, Քեյրու-
թի 500 աշխատավորներ բողոքագիր ուղարկեցին Իրաքի ընդ-
հանուր գառախազությանը, պահանջելով ազատ արձակել
Իրաքի Արժմիությունների ղեկավարներին, որոնք «հայրենի-
քի զերպույն շահերի ղեմ» գործելու մեղադրանքով վերցվել
էին կալանքի¹²⁰։ Բայց Նուրիսայրյանս ղեկցեան պատժի
առավելագույնին դատապարտեց նրանց։ Բողոքելով այդ ան-
արգար վճռի ղեմ, արաբ և հայ աշխատավորներ հանդես
եկան Քեյրութի իրաքյան ղեպպանատան առաջ։ Ոստիկանու-
թյունը մի շարք արաբ և հայ ցուցաբարներ հանձնեց սեփ-
քայի գառաստանի¹²¹։

Հակադեմոկրատական ծանր մթնոլորտ էր տիրում նաև
հայկական ներքին կյանքում։ 1948 թ. նոյեմբերի 4-ին դաշ-
նակ տեղորոշանքները ներխուժեցին Լիբանանի ազգային առաջ-
նորդարան և զավթեցին այն¹²²։ Բուրջ Համուդի Տրազ թաղի
հեշակյան թաղական խորհուրդը իրրև «համայնավար» մատ-
նանշելով, նրանք իրավունք ձեռք բերեցին այն ցրելու, իսկ
ղեկավարների 4-ին «ընտրեցին» զաշնակցական թաղական
խորհուրդ¹²³։ 1949 թ. հունիսի 19-ին ազգային-թեմական իշ-
խանություն լրացուցիչ «ընտրություններ» կատարելով, նրանք
Լիբանանի թեմի զավթումը նվիրագործեցին «ժողովրդական»
բլկներով։ Այդ պայթարի ընթացքում սպանվեցին հայրենա-
սեր երիտասարդներ՝ Հ. Մահսերեյանը¹²⁴, Ա. Նդիսյանը,
Տ. Թաղեսոյանը և ուրիշներ¹²⁵։

114 «Արարատ», 21 հունիսի 1948.

115 Նույնը, 4 դեկտեմբերի 1948.

116 Նույն անգում.

117 Նույնը, 30 մարտի 1949.

118 «Զարթոնք», 9 նոյեմբերի 1949.

119 Նույնը, 16 նոյեմբերի 1949.

120 «Արարատ», 14 փետրվարի 1949.

121 «Զարթոնք», 16 մարտի 1949.

122 «Արարատ», 13 նոյեմբերի 1948.

123 Նույնը, 25 դեկտեմբերի 1948.

124 Նույնը, 3 հուլիսի 1949.

125 Նույն անգում.

* * *

Անգլիական և ամերիկյան իմպերիալիստները առավել կատաղությամբ մրցում էին Սիրիայի գաղութացման համար։ 1947 թ. Սիրիայի պառլամենտական ընտրություններում Ազգային կուսակցությունը կրեց ծանր պարտություն, իշխանության պլուրի կոնգրեսի Ժողովրդական կուսակցությունը, որի լիզերներին կազմված կառավարությունը մերժեց գոհացում սալ ամերիկյան մոնոպոլիաներին։ Սակայն 1948 թ., երբ բրիտանական իմպերիալիստները ստաջ բաշեցին Սիրիայի և Հորդանանի միացման խնդիրը, սպա սիրիական կառավարությունը նրանց ճնշման դեմ պաշտպանվելու նպատակով դիմումներ կատարեց ամերիկացիներին։ Ամերիկա-սիրիական բանակցությունների ավարտին՝ 1949 թ. մարտի 30-ին, տեղի ունեցավ Սիրիայի առաջին պետական հեղափոխումը։ Գնդապետ Հյուսեյն Ջախիբ պաշտոնանկ արեց հանրապետության նախագահ Շյուբրի Քուլմիլիին, ցրեց պառլամենտը և երկրում հաստատեց պինդորական դիկտատուրա։ Արաբ հրապարակախոս Ժ. Ս. Շաիթարը գրել է. «Անգլիան՝ Արամիդի Սուբիո հողամասնի նավթամուղ անցնելու արտոնագրի-համաձայնագրի նախորդակին առաջացուց Սուբիո առաջին պետական հաղթածը»¹²⁶։ Գործելով բրիտանական իմպերիալիզմի ցուցումներով, Հյուսեյն Ջախիբ կապեր սերտացրեց Իրաքի, Հորդանանի և Քուրդիայի հետ, ի նախապատրաստություն «մեծ Սիրիայի» ծրագրի իրագործման»¹²⁷։ Սակայն բրիտանական իմպերիալիզմի այդ ամբողջատր հետևողական չեղավ ստանձնած պարտավորությունների մեջ։ Ապրիլի վերջերին նա հայտարարեց. «Բաղդադի և Ամմանի վեհապետները կկարծեն, որ ես արժափն ափսեի մը վրա Սուրիո թագը իրենց պիտի նվիրեի, սակայն հուսախար եղան.

սուրիական հանրապետությունը վեհապետներ չի ճանշար և շուգիր մեծ Սուրիա։ Մենք ամեն կերպ պիտի պայքարենք այդ ծրագրի դեմ»¹²⁸։ Այլիկն, մայիսի կեսերին նրա նախագահության ներքո գումարվելով, Սիրիայի կառավարությունը հանդիսավոր կերպով հավանություն տվեց ամերիկացիների պահանջին՝ Սիրիայի տերիտորիայում նավթամուղ կառուցելու մասին¹²⁹։ Այդ մենաշնորհի դեմ աշխատավորական ելույթների առաջն առնելու համար, Ջախիբ կայանքի վերցրեց 40 բաղաբացիներ, որոնց 14-ը հայեպարնակ հայեր էին¹³⁰։

Բրիտանական իմպերիալիզմը դիմեց մի շարք միջոցառումների՝ խոտամնարում զործակալին պատժելու համար։ Նախ և առաջ, հունիսի կեսերին Իրաքը խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Սիրիայի հետ։ Հուլիսի 21-ին Լոնդոնում գումարվեց Մեծնավոր արևելքի երկրներում հավասարազրված բրիտանական դիվանագետների խորհրդակցությունը, որը զբաղվեց Սիրիայի նոր իրազրությունը և մի շարք վճռական որոշումներ ընդունեց... Օգոստոսի 14-ին տեղի ունեցավ Սիրիայի երկրորդ պետական հեղաշրջումը։ Մի ուրիշ դեղապիտ՝ Սամի Հինալին ձերբակալեց Հյուսեյն Ջախիբի, նրան... գտտեց և գնդակահարեց։ Իրաքը և Հորդանանը վերականգնեցին իրենց հարաբերությունները Սիրիայի նոր իշխանության հետ։ Սակայն անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստները շարունակում էին իրար ձեռքից չկորզել՝ Սիրիան 1949 թվականի դեկտեմբերի 19-ին մի ուրիշ զինվորական Ազիր Քիշեքլին ստապալեց Հինալի իշխանությունը և հաստատեց իր դիկտատուրան, որը տևեց մինչև 1954 թվականը։

* * *

1949 թ. ապրիլին «Մարշալի պլանի» մասնակից երկրները ստորագրեցին Հյուսիս-ատլանտյան պակտը (ՆԱՏՈ),

¹²⁶ Նույնը, 30 ապրիլի 1950.
¹²⁷ „Le Journal d’Egypte“, 22 Avrii 1949.

¹²⁸ «Արաբատ», 29 ապրիլի 1949.
¹²⁹ Նույնը, 20 մայիսի 1949.
¹³⁰ Նույնը, 26 մայիսի 1949.

որի սուր ծայրը ուղղված էր սոցիալիստական պետությունների դեմ: Այդ ռազմական ագրեսիվ բուրձի ստեղծումով անց բամաշխարհային նոր պատերազմի վտանգը, արևկոծելով բարի կամքի տեր միլիոնավոր մարդկանց, որոնք ըմբռնում էին խաղաղության անհրաժեշտությունը:

Անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստները փորձեցին ՆԱՏՈ-ի աղդեցության ոլորտը ներթափանցել նաև արաբական երկրները: Սիրիայի և Լիբանանի կառավարող շրջանները չեմոճանաչորեն ընդառայեցին այդ պլանին, դրանում տեսնելով իրենց իշխանության տևականացման երաշխիքը: Սակայն պատերազմի հրձիգների ճանապարհին պատենշ կանգնեցին ժողովրդական լայն զանգվածները՝ խաղաղության կողմնակիցները:

Խաղաղության շարժման ավանգարդում էր բանվոր դասակարգը: 1949 թ. վերջերին գումարվեց Լիբանանի կոմունիստական կուսակցության ԿԿ-ի համագումարը, որը կոչ արեց ժողովրդական զանգվածներին հակահարված տալ պատերազմի հրձիգներին: Լիբանանի «ազգային իրական անկախության» ամբապնդումը խաղաղության համար մղվող պայքարի հետ առնչելով, համագումարը գատապարտում էր կառավարող կլիկի սպառազինման քաղաքականությունը, այն համարելով «իմպերիալիստներու պատերազմական-հարձակողական նպատակներուն» ենթարկվածության արդյունքը: «Զինումի կառավարական քաղաքականության իրական նպատակն է, — ասված էր կոչում, — ամբացնել ու ընդարձակել հակաժողովրդական շնչումի, սարսափի մեքենան, ինչ-որ կնշանակե նրկիքը ծարարբռնելի դրամական նոր ծախսերով և ժողովուրդը նոր տուրքերով»¹³¹: Համագումարը կոչ էր անում ժողովրդական զանգվածներին անհաշտ պայքար մղել Լիբանանի տերիտորիայում ռազմական բազաներ կառուցելու իմպերիալիստական պլանների դեմ:

Համագումարը հայտարարում էր, որ կոմունիստների գլխավոր առաջարկներն է ամբապնդել ազգային անկախությունը, վերջ տալով «իմպերիալիզմի գործակալներուն տիրապետության, իմպերիալիզմի դիտակից և անոր գլխավոր հենարան ավատակետության միացորդներուն և, այդպիսով սոցիալիզմի համար նամբա բանայն»: Այդ նպատակը «իրագործելու ընդունակ միակ ուժը Լիբանանի բանվոր դասակարգն է, դաշնակցած ղյուղացիական մասսաներուն և քաղաքի ու գյուղի բոլոր աշխատավորներու հետ, և այն գլխավոր ուժը, առանց որուն աշխատանքային կարելի չէ հաղթել, ատրիկա համաշխարհային հակաիմպերիալիստական ճակատն է, խաղաղության, ղեմնկրատիայի ու սոցիալիզմի ճակատը, գլխավորությամբ Սովետական Միության»¹³²:

Գատապարտելով ախտավարակ այն մտայնությունը, որ իբր «ազգային-ազատագրության իրագործումը միայն ու միայն զլուխ կհանվի միջազգային գործունեքու ուժով», առանց ժողովրդի մասնակցության, համագումարը շեշտում էր, որ «յուրաքանչյուր ժողովուրդի ազատագրությունը արդյունք է իր պայքարին»¹³³, և ժողովրդական զանգվածներին կոչ էր անում պայքարի ասպարեզ իշնել «ի խնդիր իմպերիալիզմի տիրապետության տակ գտնվող եկամտի աղբյուրներու (բարյուղ, դրամատոն, երկաթուղի, դրամանիշ, էլեկտրականություն, ռեժի, նավահանգիստ) ազգայնացման...»¹³⁴: Բացի այդ, ընդգծելով Սովետական Միության արտաքին քաղաքականության ղեկը գաղութային և կիսագաղութային ժողովուրդների ազգային-ազատագրության պայքարում, համագումարը ազգաբարում էր. «Յի մեկ ժողովուրդ, ներկա պատմական պահուն չի կարող իր ազգային գերիշխանությունն ու ազատությունները պահպանել առանց հենվելու Սովետական Միության վրա, առանց անոր աջակցության: ...Այս անսա-

131 Ժողովուրդի պայքար, 1950 թ., № 12, էջ 6: Լիբանանի կոմկուսի ընդհատակի օրգանը, որը լույս է տեսել 1949—1950 թթ.:

132 Նույնը, էջ 4:
133 Նույնը, էջ 7:
134 Նույնը, էջ 4:

կետի ամեն ուրացում կառաջնորդի դեպի ազգային դավա-
ճանություն¹³⁵...

Բարձր գնահատելով յուրաքանչյուր երկրում թեկուզ ան-
շատաբար գործող հավախմարիախիստական շարժումների
նշանակությունը գեմեկրատիայի ու սոցիալիզմի համար
մղվող պայքարում, համագումարը նշում էր. «Ազգային-ա-
զատազրական շարժումներու զարգացումը գաղութային ու
կախյալ երկիրները դարձուց իմպերիալիզմը խարխիջնող...
հակամեպերիախտական նակատին աշակցող գործոն մեծ
ուժ: ...Մասնայական այս պայքարի կարևորությունը հոն է.
որ անիկա կխարխլն համայնարհային իմպերիալիզմը իր հե-
նարաններին մեկուն մեջ, իր նակատներին մեկուն վրա, և
հետևաբար կատարն իմպերիալիզմի անխուսափելի փլուզ-
ման գործին»¹³⁶:

Ազգայացնելով, համագումարը ընդգծում էր, որ ազգա-
յին-ազատագրության «մեկ ուղի կա, այն է՝ ժողովրդական
ուժերը համախմբել և միայն ապովինած սեփական ուժին,
ժողովրդական միություն ու համերաշխության, լուրջ պայ-
քարի դուրս գալ ընդդեմ իմպերիալիզմի և ավատապետու-
թյան»¹³⁷: Այդ պայքարը լավագույն ձևով կազմակերպելու և
վարելու համար համագումարը առաջարկում էր՝ կազմել
միավորված դեմոկրատական նակատ, հասարակության լայն
խավերի մասնակցությունը¹³⁸:

Արևանի կոմունիստական կուսակցության կԿ-ի հո-
մագրումարի որոշումները նպատեցին հանուն խաղաղության
և ազգային անկախության ամրապնդման պայքարի աշխու-
ժացմանը: Այդ շարժման ոլորտը ներգրավվեցին բացի աշ-
խատավորներից նաև քաղաքների և գյուղերի մանր բուր-
ժուազիայի լայն խավերը: 1951 թ. Արևանում Ստեփնուրի
խաղաղության կոչը ստորագրողների թիվը հասել էր

135 Նույնը, էջ 7—8.

136 Նույնը, էջ 8:

137 Նույնը, էջ 11:

138 Նույնը, էջ 12:

200.000-ի, իսկ Սիրիայում՝ 265.000-ի, այդ թվում պետա-
կան գործիչներ, անտրականներ, արդյունաբերողներ, դա-
սախտներ, իրավաբաններ, բժիշկներ և այլ քրազմուճքի տեր
մարդիկ: 1950 թ. չի անցել մի շաբաթ, որ Սիրիայի և Լիբա-
նանի խաղաղության կողմնակիցները հանդես եկած շխենն
հրապարակային ելույթով¹³⁹:

Խաղաղության կողմնակիցները բողոքի հակա ցույցերով
հանդես եկան Սիրիի արևելքի անդրիական ցամաքային ու-
ժերի զլխավոր հրամանատար գեներալ Բրիան Ռոբերտսոնի
և մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստրության
արևելյան բաժնի ղեկավար Ֆերդինանդ Բեյրոյի և Գամալիսու
այցելություն դեմ: Նրանք ուզում էին Սիրիայի և Լիբանանի
մասնակցությունն ապահովել «Միևնախոր արևելքի պաշտ-
պանության բլոկին», հասնել այն բանին, որ անհրաժեշտու-
թյան դեպքում դաշնակից գործերը կարողանան մուտք գոր-
ծել այդ երկրները: Կատավարող շրջանները հակված էին հա-
վանություն տալու այդ պահանջին, լայնած որ զա օրինա-
կան ժողովացիայի իրավունք ձեռք բերելու փորձ էր: 1951 թ.
փետրվարի 5-ին Բեյրոսի փողոցներում տողանցելով խա-
ղաղության բազմահազար կողմնակիցներ գոչում էին. «Գե-
ներալ, կորեք Լիբանանից»: Չեքրակաված ցուցարարների
թվում կային բազմաթիվ հայեր՝ Ղ. Քնատարյանը, Ժ. Իշխան-
յանը, Հ. Աշկյանը, Գ. Գալուստյանը և օրիշներ¹⁴⁰: Բրիտա-

139 Պատկերացում կազմելու համար թվեց 1950 թ. հունվարին Արա-
նանի երկու քաղաքներում սեղի անձեցած ելույթները: Հունվարի 12-ին
Բեյրոսում բանվորական ցույցեր Մուստաֆա Արիսի գլխավորության
դեմ բողոքելու համար: Հունվարի 19-ին Տրիպոլիում Արիսի ազատ արևա-
կունը պահանջող ցուցարարները բախվեցին ոստիկանության հետ, 27 աշ-
խատավորներ վերցվեցին կալանքի: Հունվարի 29-ին Բեյրոսում անդրի-
յան Չորրորդ կետի կազմակերպության և Լիբանանի կառավարության միջև
կնքված համաձայնագրի դեմ բողոքող ցուցարարները ենթարկվեցին ոստի-
կանության զրահին, սպանվեց 1, վիրավորվեցին 6 ցուցարարներ: Հունվարի
31-ին Տրիպոլիում բողոքի ցույցեր Բեյրոսի ոստիկանության վարչազու-
թյունների դեմ, վիրավորվեցին 3, մեքրակավեցին 40 ցուցարարներ:

140 «Ջաբաթ», 7 փետրվարի 1951:

նական առարկաների դեմ խաղաղության կողմնակիցների էություններ տեղի ունեցան նաև Դամասկոսում և Հայկում։ Այդ աշխատավորական էությունների արդյունքն եղավ այն, որ նրանք մեկնեցին ձեռնուռնայն։

Սակայն իմպերիալիստները շճաթարվեցին Սիրիան և Լիբանանը ստրկացնելու պլաններինց։ 1951 թ. հոկտեմբերի 13-ին ԱՄՆ-ը, Անգլիան, Ֆրանսիան և Քուբերն Իբրն նախաձեռնող կողմ, Նիդհոտոսի, Սիրիայի, Լիբանանի, Իրաքի, Մատլոյան Արաբիայի, Յմենի, Հնդկաստանի և Իսրայելի կառավարություններին հրավիրեցին մասնակցելու ազդեցիվ բլոկի մի նոր վարիանտի՝ «Միջինարևելյան հրամանատարություն» և զրա միջոցով կապվել Հյուսիս-ատլանտյան պակտի հետ։ «Միջինարևելյան հրամանատարությունը», որի անհրաժեշտությունը հիմնավորվում էր «սովետական վտանգի» առկայությամբ, արարական երկրներում իրավացիորեն դեմհոտվեց որպես զաղութացման նոր փորձ։ «Ալ-Հազաֆը» գրում էր. «Դա իմպերիալիստական իաղ ք է և հանգելու է արաբական երկրների ստրկացմանը»¹⁴¹։

1952 թ. ապրիլին իմպերիալիստներն Արաբական արեւելք ուղարկեցին ֆաշիստական Իսպանիայի արտաքին գործերի մինիստր Մարտին Արտախոյին, որը, վկայակոչելով արաբ-իսպանական «զարավոր բարեկամությունը», փորձեց հերքել «Միջինարևելյան հրամանատարություն» արաբական երկրների անկախության դեմ ուղղված լինելու «ստասպեր»... Բեյրութում խաղաղության կողմնակիցները Մարտին Արտախոյին դիմավորեցին... բողոքի էություններով։ Ապրիլի 6-ին սստիկանությունը բիրտ միջոցներ գործադրեց ցուցարարների դեմ։ Կպանքի վերջվեցին մեծ թվով աշխատավորների¹⁴²։ Ապրիլի 7-ին ցույցերը վերակվեցին Բեյրութի հայկական թաղերում։ Դաշնակ դինված խմբեր հարձակվեցին Կարանտինա թաղի ցուցարարների դեմ։ Դաշույնի հարվածներ ստացան Գևորգ Տեր-Նիկողոսյանը և ուրիշներ, սպանվեց մի արաբ

ցուցարար¹⁴³։ Այդ դեպքերը լայն արձագանք գտան արաբական մամուլում։ «Տեխնոլոգի», «ալ-Բայրա», «ալ-Շարկ», «ալ-Հազաֆ» և ուրիշ թերթեր պահանջում էին լուծարքի ենթարկել Դաշնակցությունը¹⁴⁴։

Խաղաղության կողմնակիցների պայքարը ձախողության մատնեց իմպերիալիստների պլանները։ Դրա հետևանքով էլ հիմքից ցնցվեց Սիրիայի և Լիբանանի ռեակցիոն կառավարողների իշխանությունը։ «Ազգային միասնության նախադեպ» կազմակերպած ընդհանուր գործադուլը հանդիսացավ Բեշարա էլ-Խուրրիի իշխանության տրված վերջին և վճռական հարվածը։ 1952 թ. սեպտեմբերի 22-ին էլ-Խուրրին հրաժարվեց Լիբանանի հանրապետության նախագահի պաշտոնինց, որը վարում էր 1943 թվականինց։

ՀԱԿԱԿՈՄՈՒՆԻՏԻԶՄԻ ՀԱՅՆՁԳԻ ՎԱՐՁՎԱԿՆԵՐԸ

Սոցիալիստական լազերի ամրապնդումը լրջորեն մտահոգում էր իմպերիալիստներին, նրանք, փորձելով ամեն գնով կանցնեցնել մարդկության առաջընթաց դարգացումը, խաչակրություն սկսեցին կոմունիստների, կոմունիստական զաղափարախոտության, ամբողջությամբ վերջրած սոցիալիստական համաշխարհային սիստեմի դեմ։ Վերածնվեցին և բազմացան ֆաշիստական կազմակերպությունները, ԱՄՆ-ում՝ ռասիստները, Ֆրանսիայում՝ «ուլտրաները», Արևմտյան Գերմանիայում՝ ռևանշիստները և այլն։ Մի շարք երկրներում ստեղծվեցին «սեռիկ ձեռքի» կառավարություններ, սահմանափակվեցին բուրժուա-դեմոկրատական ազատությունները, գործի զրկեցին կառավարման ֆաշիստական մեթոդներ։ Այդ բուրժուազիստիկ կանգնած էր ժամանակակից ռեակցիայի պատվարը՝ ամերիկյան իմպերիալիզմը։

¹⁴¹ الحلق، بيروت، ٢٠ تشرين الأول ١٩٥١

¹⁴² «Զարբուխ», 9 ապրիլի 1952:

¹⁴³ Նույնը, 11 ապրիլի 1952.

¹⁴⁴ Նույնը, 18 ապրիլի 1952.

1950—1953 թթ. ամերիկյան իմպերիալիստները ստեղծեցին մի շարք հակակոմունիստական կազմակերպություններ՝ «Ազատ Եվրոպայի կոմիտե», «Խաչակրաց արշավանք ազատության», «Հանուն մշակույթի ազատության կոնգրես», «Ռուսաստանի ժողովուրդների ամերիկյան կոմիտե» և բազմաթիվ ուրիշներ, որոնց ցանցը Նյու-Յորքից հասնում էր նվյուպա և մինչև Հեռավոր արևելք: Այդ կազմակերպություններին ֆինանսավորում էին առֆինդերները և մեկուկերը, դուպլոմները և ֆորդերը: Բավական է ստել, որ 1951—1950 թթ. Ֆորդի ֆոնդը (ընդհանուր կապիտալ 750 միլիոն դոլ.) 259 միլիոն դոլար է հատկացրել հակակոմունիստական—«հումանիստական» նպատակների համար¹⁴⁵:

Հակակոմունիստական խաչակրության բանակում իր տեղը ուներ նաև Գաշնակցությունը:

Գաշնակցությունը կազմված էր Ռուսաստանի ժողովուրդների ամերիկյան կոմիտեին, որը հիմնադրվեց 1951 թ. ԱՄՆ-ում, Պետական դեպարտամենտի ռեզրվակի մասնակցությամբ¹⁴⁶: Հետագայում անվանափոխության ենթարկվելով, այդ կոմիտեն նախ կոչվեց Մովսեսական Միության ժողովուրդների կոմիտե» և վերջապես՝ «Բոլշևիկմից ազատագրվելու ամերիկյան կոմիտե»: 1951—1954 թթ. այդ կոմիտեի գլուխ կանգնած էր ժովակալ Լեյխ Ստիվընսը, իսկ 1954 թ. կեսերից՝ պետական քարտուղարի օգնական Հաուլենա Մարզերսը, որին սերտորեն գործակցում էին Մոսկվայի նախկին ամերիկյան ղեկավար Ալան Գրեյը, Մոսկվայի ամերիկյան դեսպանատան նախկին քարտուղար Կրեմիճովը, ինչպես նաև հայտնի հակասովետական պրոպագանդիստ Դոն Լեինը¹⁴⁷:

1953 թ. «Բոլշևիկմից ազատագրվելու ամերիկյան կոմիտեի» կազմում առաջացան մի շարք հակամարտ րյուկներ:

Պրանցից Փարիզյան բլոկը, որին անդամակցում էր նաև Գաշնակցությունը, մեկտեղում էր ադրբեջանցի, բելոսոս, վրացի, հյուսիսային կովկասցի, թուրքեստանցի, ուկրաինացի էմիգրանտներ¹⁴⁸: Սակայն դրանք նա անհամբուշխ էին: Վ. Նավասարդյանը գրել է. «Դժբախտաբար, ներքնաբար համարաշյու լին ուկրաինացիները, ինչպես և հյուսիս-կովկասցիները: Ռազան իր մեջ ուներ հինգ խմբակցություններ, (բեկդերովցիների հեռանալուց հետո) այս հինգից երկուսը (Մելիզիերի և Վասույրիսիկի խմբակցությունները) կարծես թաքուն խաղեր են անում առանկարի հետ մեկ կեդրոնում շինելու համար. նույնն են սուսակցությունները նաև հյուսիս-կովկասցիների մոտ. զարդ լին առում սակայն, ինչ որ միջակայք բառերով զգալի են դարձնում»¹⁴⁹:

1953 թ. օգոստոսի 29—30 Մյունխենում տեղի ունեցավ Փարիզյան բլոկի ազգային կենտրոնների նիստը, որին մասնակցում էին՝ Գեզեչկորին, Վաճան Նավասարդյանը, Սահակ Տեր-Քովմասյանը, Աբրամշիկը, Կարիշը, Լեիցկին, Դոգալը, Վիսկոբրիսիկովը և Շամիլը: Այդ նիստը ռեյդհանուր գործի համար անհրաժեշտ և օգտակար համարեց Մյունխենի կոնակրալյին հանձնաժողովի սկզբունքով, այլ երկրներում ևս, առաջին հերթին Նյու-Յորքում խորհրդակցական օրգանների կազմակերպումը¹⁵⁰: Այդ միջոցառման հետին միտքն էր՝ Փարիզյան բլոկի ջրապատկույթ մեջ ներգրավել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում սպորտի նախկին սովետական ուսղմագերիներին, որոնց մեջ կային որոշ թվով հայեր: Հուլիս-սեպտեմբերի վերջերին կյանքի կոչվեց Նյու-Յորքի խորհրդակցական օրգանը, որի կազմում տեղ գրավեց նաև Գաշնակցության ներկայացուցիչը¹⁵¹:

«Բոլշևիկմից ազատագրվելու ամերիկյան կոմիտեն» ԱՄՆ-ին մատուցում էր ղրվերսիոն ծառայություններ: Այդ

¹⁴⁵ «La Nouvelle Revue Internationale», 1962, № 2, p. 48.

¹⁴⁶ Նույնը, էջ 39.

¹⁴⁷ Նույնը, տեղում:

¹⁴⁸ «Հուսարեր», 22 մարտի 1954.

¹⁴⁹ ԳԱ ԱՄ արխիվ, ֆ. 6, բ. 1, գ. 8.

¹⁵⁰ Նույնը, գ. 7.

¹⁵¹ Նույնը, գ. 8.

կոմիտեի վրացական խմբակցության ղեկավար մենչևեկ Աֆախյանի հայտարարել է. «Ամերիկացիները մեզի առաջարկեցին կազմել լրտեսական խմբեր Անդրկովկասի մոտակա և սահմանամերձ երկրներում մեզ, և հավաքել հետախուզական տեղեկություններ կովկասյան երկրներին: 1951 թ. անահկցություն ունեցա Դրո Կանաչանի հետ, որն ինձ հազաստիացուց, թե արդեն Պարսկաստանի և Մերձավոր արևելքի այլ երկրներում մեզ իրենք կազմած են մի քանի այդպիսի խմբեր, որոնք ակտիվ գործունեություն ցույց կրերեն... և մեզի ղեկավարը հեռուի իրենց օրինակին: Ուրիշ առիթով, 1952 թ. հանդիպում մը ունեցա Վահան Կանան Կովկասաբազայնի և Դրո Կանաչանի հետ: Կովկասաբազայնը մեզի տեղեկացրեց, թե Քեյրուֆի մեջ Դրոյի կազմած լրտեսական խումբը ուղղակի կապված է Ամերիկայի արտասահմանյան լրտեսական ցանցի ղեկավար Արշիրայզ Թուզվիլիին: Իսկ ուրիշ խմբեր այլ կգործեն Պարսկաստանի, Իրաքի, Սուրիո և Թուրքիո մեջ»¹⁵²:

Ամերիկյան հետախուզությունը դաշնակ լրտեսների և հանրեկիշների մարզումը կատարում էր Միացյալ Նահանգներում: 1954 թվականից սկսելով, Դաշնակցության բյուրոյի հուսալի շարքավորներ Միքիայից, Կիրանանից, Իրաքի, Իրանից և ուրիշ երկրներից Ամերիկա էին ուղարկվում «...սն-բագործության, լրտեսության և խափանարարության մասնագիտություններ սորվելու համար»¹⁵³: Նրանք ներկայումս գործում են Մերձավոր արևելքում, ժառանգելով ԱՄՆ-ի դիվերսիոն նպատակներին, իսկ «անխուսափելի» պատերազմի զենքում կուղարկվեն Կովկաս¹⁵⁴:

Դաշնակ շեֆերը այդ պիճալի դերը արդարացնում են «հայկական հարցի» լուծման նպատակն ու բարդով: Դաշնակցությունը 16-րդ ընդհանուր ժողովի որոշումներում ասված է. «Հակահամայնավար նախարար գլխավորող թե Արևմտյան

աշխարհի և թե մասնավորաբար Ամերիկայի, Անգլիո և Ֆրանսիայի մեջ հայ դատին բարեկամ ուժ մը տեսնելով, սերտացնել մեր կապերը այս հակառակի և անոր վարիշներուն հետ, սպահովելու համար այդ ուժերուն պաշտպանությունը հայ դատին»¹⁵⁵: Վաղուց հրածարվելով «հայկական հարցից» դաշնակ շեֆերը հիմնովին փոխել են «հայ դատ» արտահայտության իմաստը: Թ. Դարբինյանը գրում է. «Հայկական հարցը այլևս առաջին հերթին հողային հարց չէ...: Այսօր հայկական հարցը որևէ բանե մվելի և առաջ հայկական ազատության հարց է»¹⁵⁶, այսինքն սովետական կարգերը տապալելու հարց է...: Սպասելով «բուլշևիզմի խորտակմանը», նրանք կրկնում են իրենց հնամաշ նրպ այն մասին, որ իրք բուլշևիկները Հայաստանում իշխանությունը գրաված են «ոչ-բրինական ճանապարհով» և, ամենից զավեշտականն այն է, որ նրանք այդ անօրինականությունը ուղում են ուղղել... ամերիկյան դատարանի օգնությամբ: Հայաստանի սովետականացման պայմանների «անօրինականություն» մասին վկայեցին Դրո Կանաչանը, Թուրքիոյի Դարբինյանը և ուրիշներ¹⁵⁷: Դաշնակ շեֆերը այդպես են վարվում որպեսզի առավիլ ցցուն դարձնեն իրենք ենթարկվածությունը Սովետական Միության թշնամիներին:

Կույր ատելություն սնուցելով սովետական կարգերի դեմ, դաշնակ շեֆերը չեն ուղում տեսնել, որ Հայաստանի անօրինակ նվաճումները և հայ ժողովրդի վերածնունդը առաջին հերթին սովետական կարգերի արդյունք են: Նրանց պետ է զգաստացնել թեկույ այն փաստը, որ հետամնաց գյուղատնտեսական Հայաստանը այսօր դարձել է բարձր զարգացման հասած արդյունաբերական երկիր, որի թողարկած արտադրանքը արտահանվում է շուրջ 70 երկրներ, այլ թվում Անգլիո, Ֆրանսիո, Ալատրիո և Իտալիո: Հայաստանի կոմ-

152 «Սուրիո», Հայկ, 10 զեկտեմբերի 1954:

153 «Չարթներ», 18 հոկտեմբեր 1954:

154 Խ. Թյոսթոնեյան, Բյուրոյական անանկությունը, էջ 76—77:

155 Մեքերումն քոս «Սուրասի», 4 հոկտեմբեր 1957:

156 «Հայրենիք», 18 հոկտեմբերի 1950:

157 «Հուսարեք», 12 հոկտեմբերի 1954:

կուսի փետրվարյան (1967 թ.) պլենումում իրավացիորեն նշվեց. «Քուրժուա-նացիոնալիստական զաշնակցություն կուսակցությունը զնալով ավելի բացահայտորեն է ծախվում հակասովետական, սեակցիոն ուժերին, փորձելով այդ ուժերի օգնությամբ մի կերպ երկարաձգել իր անփառունակ գոյությունը»¹⁵⁸:

Դաշնակ շեֆերի գործունեությունը մերկացվեց 1962 թ., երբ Սիրիայի անվտանգություն օրցանները հայանարեցին իմպերիալիստական պետությունների օգտին գործող լրտեսական մի կազմակերպություն, որի մեջ ընդգրկված էին 37 զաշնակցականներ՝ Դաշնակցության բյուրոյի անդամ, կրտսնանի պատվամենաի ղեկուսառա Մոսկոնա Տեր-Գալուստյանի գլխավորությամբ: Ընդհանուր գառախաղության մեղադրանքով Դաշնակցությունը զնահատվեց որպես «միջազգային հուսակցություն» մը, որ հակահամայնավար պայքարի դիմակին տակ արևմտյան պետություններու կողմն կրաշալելովի ու կֆինանսավորվի, այս ձևով ծառայելու համար անոնց շահերուն և ուղեգծին: «Կուսակցություն» կար մը անդամներ տեղեկություններ կրաղերև բանակին և անոր շարժումներուն, ինչպես նաև զներքերու տեսակին շուրջ և այդ տեղեկությունները կներկայացնեն իրենց պնտերուն»¹⁵⁹: Իրավացիորեն, արարական տուաղադիմական մամուլը նշում է, որ այդ կազմակերպությունը կտրել է կապերը հայ ժողովրդի հետ, վերածվել է միջազգային իմպերիալիզմի վաճակների և զաշնակցած հետադիմական ուժերի հետ զավճանում է արար ժողովուրդների ղերազույն շահերի դեմ: Ալ-Գումհարին» թերթը գրել է. «Դաշնակները կներկայացնեն բաղարական շարժում մը, որը ուրիշ ժողովուրդներու զավճանելն առաջ զավճանած է իր ժողովուրդին դեմ: Մեր մեջ պարզը հայերը, բլլա Հայկայի, Դամասկոսի կամ Կահիրեի մեջ, պարկեշտ բաղարացիներ են և արարական հողին կապ-

ված են հավատարմությունը և սիրով»¹⁶⁰, Իսկ «ալ-Շարա» թերթը նշել է. «Քուր Տայերը զաշնակցական շեն, առնոր փոքր մեկ մաոր կկաղմեն ազնիվ և պատվավոր հայկական համայնքին, որուն ներկայությունը պատիվ կրերի հյուրերն կալ երկրին»¹⁶¹:

Դաշնակցությունը, տեսպես հեռանալով ժողովրդից, հասել է կործանման անդդի եղրին: Հայրերի և որդիների պայքարն արղեն փտախաթի է վերածվել այդ կազմակերպության մեջ: Այդ բանը շեն թարցնում անգամ զաշնակցական գործիչները: Հաստատանով, որ «ամենուրեք կուսակցությունը ամայացած է», խոսարով Թյությունցյանը գրում է. «Առանց նվազազույն շափաղանցություն պետք է խոստովանիլ այն փաստը, որ ավելի մեծ թիվ կկազմեն ներկայիս շարքերեն զուրա եկած զաշնակցականները, քան շարքերու մեջ մնացածները, այսինքն անոնք, որոնք կազմակերպական վերին մարմնի հետեած ուղեգծին դեմ են, թև կուսակցական ներքին կայանքին, ազգային մարղին և թև արևմտապաշտ քաղարականության կալվածին մեջ՝ Պարոսատանեն, Իրարեն, Սուրիայեն, Կրանանեն, Եգրպոստան մինչև Յրանես և մինչև հնաղով Ամերիկաները»¹⁶²: Աստրակչիտ է նաև Դաշնակցության Փարիզյան բլոկի մնայուն ներկայացուցիչ Մահակ Տեր-Թովմասյանի վկայությունը: Իր եղբոր ուղղված նամակում, նա գրել է. «Դեպքերուն ողջ բնթացը կհաստատեն, որ մեր կուսակցությունը գտած չէ աղակցություն հայերու մեծ մասի մաու: Ատոր առավել նաև շատերու մաու տեղծած է զայրություն ու ատելություն մեր հանգիս: Երիտասարդ սերունդն սլ մեծ մասամբ... չի աչակցի մեղ»¹⁶³: Այդ տողերը հաստատում են Լոզճ. Քաղաղունու զատավճիթը Դաշնակցության մասին:

160 Մեյրերումն քա «Արարաթ», 3 օգոստոսի 1961:

161 Մեյրերումն քա հուլիսի, 5 օգոստոսի 1961:

162 Կ. Թյունցյանի և Բյուրյական սեակցությունը, էջ 117 և 119:

163 «Երարեր», 23 սեպտեմբերի 1955:

158 «Մովեսական Հայաստան», 10 փետրվարի 1967:

159 «Երարեր», 22 մարտի 1962:

Ամերիկյան իմպերիալիստները և տեղական օնակցիան բոլոր միջոցներով աշխատում էին ամբասպնել Գաշնակցության դիրքերը: Խարվելով դաշնակցական մամուլի զրպարտչական արշավից, թե «բացի Լ. Ն. Գաշնակցութենեն հայկական մյուս խմբակցությունները» Ռամկավար ազատականները, Նշախյանները և նույնիսկ Բարեզործականը և Նոգեփորականներու մեկ կարևոր մասը երկար տարիներ սերտորեն զործակցած են ու մինչև այժմ ալ կզործակցին «Տառաշրժմական» կոչեցյալ համայնավարներուն հետ»¹⁶⁴, նրանք շնոր չէին խնայում հայկական զաղութի ղեկավար օրգանները՝ Գաշնակցության ենթարկելու միջոցով ապահովագրելու այդպես կոչված սովետական ներթափանցման ղեմ:

Այսպես, 1952 թ. ղեկավարների 7-ին կրթականի բողոքապետական ընտրություններում Շամունի օստիկանությունը աջակցեց դաշնակցական թեկնածուների հաջողությանը: Բուրջ Համուզում «զավազաններ հոնեցան, դաշույններ ոճբարձրներու ձեռքին մեջ դրվեցան, ատրճանակներ պարզվեցան և... արյուն հոսեցավ: Քվեատուփերը զրավվեցան կազմակերպված խարդախողներու կողմից...»¹⁶⁵, և դաշնակցականներ բազ-

¹⁶⁴ «Շախեներ» ամսագիր, 1948, № 4, էջ 81: Արսեն կիտորը դիպուկ ձևով գրում է. «Մի կարմանաք նթն ըսեմ որ Գաշնակցությունը շահաբերգոված է բոշնիզմի բարոյությունը: Անոր գործին կուզա նթն բոշնիզյան փոփոկանդան աշխուժանա, անոնք փողջային ցույցներու էլլեն և գազոնի ու հայանի զրականություն մեղտոզ ենուն: Հողիկ կուսին իրենց աշխուժացումը, հակահեմարկումը, ստոնակները և որ ղիսավորն էլ զրգումը հակաբոշնիզի կատավարություններուն, որ քրամ թափեն մեղտոզ՝ պայթաբելու համար համայնավարության ղեմ» («Արարատ», 6 պետտոսի 1954):

¹⁶⁵ «Զարթեր», 11 ղեկամբերի 1952: Քաղաքապետարանի ընտրություններից հետո հայ աշխատավորների սիրաշահելու նպատակով, Շամունը առաջ քաշեց Զարչափուկ և Տիրո ախառձեռ զազմակալությունների լեճակներին ասոցյավառ ընկալաններով ապահովելու ծրագիրը: Ինչուրթի ազգային առաջնորդարանում և Քեյզ իլ Գինի պալատում զումարված ժողովները բավական առատ նյութ մատակարարեցին Շամունի գրա-

մեցին թաղաքապետարանում հայ համայնքին վերապահված ազգայի (զեկուտատի) ամրոններին:

Գաշնակցությունը իմպերիալիստներից օգնություն ըստայսով նաև կրթական 1953 թ. պառլամենտական ընտրություններում: Խոսելով հայարնակ թաղերի ընտրական գործողությունների մասին, մինչև անգամ օնակցին թեթևեթ չէին կարողանում լուսնվայար անցնել օստիկանության և դաշնակցական «զինված խմբի» սիրազորությունների կողքով: Բեյրութի Քալ-Հայան» թեթևեթ գրում էր. «Գաշնակները ահաբեկեցին, խուտանգեցին իրենց հակաանկորդներին: Հայ ընտրողներից շատեր, շկարողանալով մինչև րվատուփ հասնել, գերադասեցին ձեռնպահ մնալ...»¹⁶⁶, և դաշնակները զավթեցին կրթականի պառլամենտում հայերին սահմանված ամրոնները...

Գաշնակցության դիրքերի ամբասպնդման մասին հոգում էր նաև Միրիայի տիրապետող դասակարգը: Ազիր Չիքբլիի տապալումից հետո Միրիայի ներքին զործների մինիստրությունն անտեսեց ղեմնկրատական կազմակերպությունների արդար պահանջը՝ Հայնպի սպորինի ազգային-թեմական իշխանությունը լուծարի ենթարկելու մասին: Նրանք գրում էին. «Տրված ըլլալով որ մեր Հայրենիքը՝ Սուրիան այժմ վերազրտած է իր արժանավոր պետական առաջնորդները, որոնց շքանշիվ վերձատատաված են ընկանոն վիճակն ու թաղաբական ազատությունները, և տրված ըլլալով մանավանդ, որ պետականորեն արդեն չեղյալ նկատված են բոնակալության օրով անդի ունեցած բոլոր ընտրությունները, կուզանք... խընդրելու, որ չեղյալ հուշակիին նաև Զախմի և Չիքբլիի օրերուն մեր համայնցային... ընտրությունները, և հրահանգվիին ազատ և ամբողջական ընտրությունները»¹⁶⁷: Բայց տիրապետող դա-

րինամությունն մասին, սակայն ոչ մի բանով չզոնցեց հայ աշխատավորներին: Չիչալ զազմակայանները առաջվա նման մնացին իրենց տեղերում...:

¹⁶⁶ الحیاة، بیروت، ۱۲ نومبر ۱۹۵۳

¹⁶⁷ «Արևելք», 12 հունիսի 1954.

սակարգը չկամեցավ անհանգստացնել... Հակակոմունիզմի հայազգի վարձկաններին:

Այդ տեսանկյունից պետք է զննատել նաև Անթիլիասի կաթողիկոսության զավթումը:

1951 թ. վերաբժարելով «անհայրենիք պետության» ջր-նորքը, դաշնակցական չոչրեից կարո Ստաուսին գրում էր. «Գազուրեններու մեջ ջրված հայութիւնը... անհրաժեշտորեն կեղերական վարչութիւն մը պիտի ունենար, եմն ժրազր-ված զգվարութիւններու շնանդպիւր անցյալ տասնամյակնե-րուն: Այսօր նույնքան անհրաժեշտ է այդ կեդրոնը և զարու-թահայութիւնը պետք է իր կեդրոնը ունենա»¹⁶⁸. «Ո՛ւ՛մ պիտի վարն սփյուռքը» խորագրի ներքո, դաշնակների Բաղդադի օր-գան «Գոյամարտը» Ստաուսուն արձայանում էր. «Սփյուռ-քահայութիւնը կհանշահը որպիս ամբողջութիւն մը՝ կազմը-ված նոր պայմաններն և նոր իրականութիւնն մը...: Մեր բոլոր զգոհանքներն ու տեսակետները պետք է ուղղվին հասցնի մը, որուն աերը ստանձնած ըլլալու է սփյուռքի ճակատագրին պա-տասխանատւութիւնը: Այս պատասխանատւութիւնը որոշ է, որ անհատի մը կամ նորակազմ հովաքականութիւնի մը դորձը չէ, այլ կազմակերպութիւնի մը, որ նախ ունի անցյալ մը և տարիներու փորձառութիւն, երկրորդ, որ ունի վաստակ մը: Նման կազմակերպութիւն մըն է Դաշնակցութիւնը, օրը միակն է մեր ներկա իրականութիւն մեք: Արդ, ան պետք է, որ զստեա վարել ուժը սփյուռքին, ստանձնելով անոր պատաս-խանատւութիւն ծանր բեռը»¹⁶⁹: Դաշնակցական չոչրեք «ան-հայրենիք պետության» ցնորքը փորձեցին... իրականութիւն դարձնել Անթիլիասի կաթողիկոսութիւնի զավթումը:

Իմպերիալիզմը և տեղական ռեակցիան իրենց կողմ ու-նենալու նպատակով, դաշնակների Անթիլիասի կաթողիկոսի ընտրութիւնը կատարեցին հակակոմունիստական խաշակու-թիւնի հետ: Ռուսն Դարբինյանը գրում էր. «Դժբախտաբար,

մենք չենք կրնար բուել, թէ լիովին օգտված ենք հակախորհր-դային կամ հակահամայնավար պայաքարի համար 1947-նն ի վեր հետզհետե ավելի նպատատւոր դարձող պայմաններն: Ոչ ալ կրնանք բուել թէ կրցած ենք համայնավարներուն կամ անոնց ուղեկիցներուն ձեռքն խել այն զենքերը, զորս անոնք ցարգ զործածած են մեզի զեմ և շարժով մըն ալ հաջողած են պաշտասակել իրենց դիրքերը... Եմն Կիլիկիո կաթողիկոսա-կան աթոռի վրա ունենանք... հուղերական մը, որ ...ընդու-նակ ըլլա վարելու... աղտա և անկախ քաղաքականութիւն մը, և ստանձնելու նպատ աշխարհի մեջ ջրված բովանդակ... հա-յութիւն... ղեկավարութիւնը... այն առն սփյուռքի մեր բո-լոր եկեղեցիները ի վիճակի պիտի ըլլան ժամանակավորապես անջատելու էջիածներն և կապվելու Կիլիկիո կաթողիկոսա-կան աթոռի հետ...»¹⁷⁰: Հայասնի է, որ 1956 թ. փետրվարի 20-ին դաշնակների հաշտվեց այդպիսի «կաթողիկոս ընտ-րել»՝ հանձնի Զարեհ Փայասլյանին:

Այդ «ընտրութիւնը» կատարվեց կիլիկյան թեմերի՝ Բեյ-բուլի, Հայկոյի, Դամասկոսի և Կիպրոսի հայերի ճշնող մեծա-մասնութիւն կամերի հակառակ: Այդ թեմերի ժողովուրդը «Ոչ» սասց Զարեհին, մինչև անգամ փորձեց արգելել նրա ընտրու-թիւնը: Փետրվարի 20-ին, Շամունի ոստիկանների շղթան ճեղքելով, ժողովուրդը Անթիլիասի տաճարից ներս խուճեց և մերժեց անցք տալ դաշնակների պատգամադրներին... «Ընտ-րութիւնից» հետ, խաղաղ օգանձավականում, ժողովուրդը խոշտանգեց այն կերակուրներին, որոնք զործելով դաշնակ-ների ցուցումներով, նպաստել էին Զարեհի «կաթողիկոսաց-մանը»: Այդ հակաժողովրդական ընտրութիւնը գալուցիւթ ա-սպացրեց նաև մյուս թեմերում: Դամասկոսի հայութիւն ներ-կայացուցիչները միերայի կատարութիւնից խնդրեցին Զա-րեհի «ընտրութիւնը լեղյալ» նկատել¹⁷¹: Մարտի 4-ին ուս-

168 «Ազգակ շարաթորակ», 20 հուլիսի 1951:

169 Մեքերումն ըստ «Զարթոնքի», 28 հոյիմբերի 1952:

170 «Ընտրեք», 14 օգոստոսի 1953:

171 «Այգ», 29 փետրվարի 1956:

կալվարները¹⁷², 27-ին հնչակյանները¹⁷³ պաշտոնապես հայտարարեցին, որ Զարեհը ընտրությունը «սպորիկ է» և հետևաբար չեն ճանաչելու նրա իշխանությունը:

Այնուամենայնիվ նույն թվականի սեպտեմբերի 1-ին դաշնակները երկու հայ և մեկ ասորի կախկապոսի ձեռքով (կրթորդ հայ կախկապոս Նաբելով) կատարեցին նաև օժման կարգը և Զարեհին հռչակեցին Տանն Կիրիկիո կաթողիկոս: Այսպիսով երևույթ էր այն, որ սեպտեմբերի 5-ին կրթականում ԱՄՆ-ի դեսպան Դոնալդ-Էիթթեր Անթիլիաս ղեկավար անձամբ շնորհավորեց Զարեհին: Սեպտեմբերի 7-ին նույն ձևով վարվեց նաև Քամիլ Շամուրը:

Մեկնարանելով Տանն Կիրիկիո կաթողիկոսի ընտրության շուրջ ժամավաճած պայքարը, կոնգրեսը «Քայմաբ» նշում էր. «Հայկական եկեղեցին, որի հետ Ռուսաստանն ավանդական կապեր ունի, մատնված է բարդ դրության, այն բանի հետևանքով, որ իշխանության պայքար է գնում հակառուսական շարժումների հետ նույնացող Դաշնակցություն կուսակցության... և հայերի մեծամասնության միջև... Միջին արևելքի հայությանը պահպանել էր միամտի հետ, հակադրվում է եկեղեցին քաղաքական շարժումների միջատմա դարձնելու դաշնակցական բազմաբանությունը»¹⁷⁴: Այսպես, անդրադառնալով հայությանը լայն խավերում այդ ժողովրդական դեմք առաջացրած զգողություններին, նույն օրգանը շեշտում էր. «Հայերը համոզված են, որ Զարեհը իրենց պարտադրվեց ամերիկացիներին, կաթողիկոսին և կրթականի կառավարության կողմից»¹⁷⁵: Իսկ հայկական թերթերը գրում էին. «Ամերիկյան Կենտրոնը ինտելիգենտ էլիտանի միջինարևելյան ղեկավարները ձեռքով-ոտքով խառնվեցան Տանն Կիրիկիո կաթողիկոսության հարցին և օրը-օրին օգնություն ու խորհուրդ շահյույցին դաշնակցական

գործիչներուն»¹⁷⁶: Բայց հասավ այնպեղ, որ ԱՄՆ-ի արտաքին դոքտրինի ղեկավարածները ստիպվեց «պաշտոնական հայտարարություն» հանդես գալ Տանն Կիրիկիո կաթողիկոսական հարցում ձեռները լվանալու համար¹⁷⁷:

Հայրենասիրական կազմակերպություններն ապարդյուն աշխատեցին Տանն Կիրիկիո անկախ կաթողիկոսություն հաստատելու ուղղությամբ, 1956 թ. հոկտեմբերի 12-ին կրթականի կառավարության ուղղված նրանց դիմումը՝ «Հայ առաքելական անկախ համայնք» ստեղծելու մասին մեաց անհետանք»¹⁷⁸: Միքիայի կառավարող շրջաններն էլ հավանություն չափին կիրիկյան անկախ կաթողիկոսություն հաստատելու ծրագրին: Հովհ. Աղբաշյանը գրել է. «Հակադաշնակ կուսակցությունները, իրենց հետ ունենալով հայկական բուրժուազիայի մեկ կարևոր ստորոտ, վերջին ժամանակները քիչ էիզ շինակցին... իրենց ներկայությունը զգալի դարձնելու համար: Անոնք հայ եկեղեցին Դաշնակցության տիրապետության փրկելու համար ամեն զուտ զարկին, դիմեցին կրթականի իշխանությանը, զացին նույնիսկ մինչև Դամասկոս, մինչև Կահիրե: Սակայն ամենուրեք, անդակին թև արտաքին մարզի մեջ, ոչ ոք պատրաստակամություն հայտնեց Դաշնակցությունը անհանգստացնելու, կամ հայկական կյանքին ներս անոր դիրքերը խախտելու»¹⁷⁹:

1957 թ. վերջերին Վաշինգտոնում ընդունելով Անթիլիասի կաթողիկոսարանի զավթումը կազմակերպողներին հորեն օգնել է. Բարոյանին, ԱՄՆ-ի փոխ-նախագահ Ռիչարդ Նիկոնոս ասել է. «Մոսթ ուժերու դեմ դինվորական ու տեսական ուժերով պայքարը բավական չէ: Անհրաժեշտ է պայքարել հոգեկան միջոցներով, ուրախ եմ որ դուք ձեր եկեղեցիներուն մեջ տարած էք այդ աշխատանքը»¹⁸⁰:

172 «Ջարթոնք», 4 մարտի 1956:

173 «Յրաբառ», 27 մարտի 1956:

174 «The Times», 15 October 1957.

175 Նույն տեղում:

176 «Ջարթոնք», 23 հունվարի 1958:

177 «Ազգակ», 12 փետրվարի 1957:

178 «Ջարթոնք», 9 փետրվարի 1957:

179 ԵՄ, Ե. Հատաբ, 28 օգոստոսի 1960:

180 «Ազգ», 17 Նոյեմբերի 1957:

Իմպերիալիզմը անհուն շարժք է պատճառել մարզկու-
թյանը, հետամնացության և արքատուրանի դատապարտելի
բազմամիլիոն ժողովուրդներին, որոնք այսօր ոտքի են կանգ-
նել և ղինված պայքար են մղում օտարերկրյա կեղծքրիշտերի
դեմ: Կարո՞ղ է միջազգային բուրժուազիան կանգնեցնել ազ-
գային-ազատագրական շարժումների հաղթարշավը, կործա-
նումից փրկել կապիտալիստական հասարակարգը: Այդ հար-
ցումին դաշնակները տալիս են զրական պատասխան, կրկնե-
լով հնկակոմունիզմի «տեսարանները» քարոզներն այն մա-
սին, թե իբր առանց իմպերիալիզմի և ռևոլյուցիայի զեմ վճռա-
կան պայքար մղելու հնարավոր է ազգային անկախությունը և
սոցիալական հարաբերությունների վերափոխումը, իբր կա-
պիտալիստական պետությունը կարող է հաղթահարել արտա-
զրուսկյան անարխիան ու անտեսական ճգնաժամները, հասնել
սոցիալական ներդաշնակության և համընդհանուր բարօրու-
թյան, ապահովել բոլոր աշխատավորների բարեկեցությունը:
Նշելով, որ «...դրամատորությունը կհաջողի աստիճանաբար
ու իրազուկ կերպով իրազործել այն նպատակը՝ բարձր տնտե-
սական բարօրություն և զոհաբույժ ապրելակերպ... բնկեր-
վարությունն և համաշնավարությունն անհամեմատ ավելի
արդյունավոր կերպով»¹⁸¹, նրանք երբևկացնում են. «Ապա-
զան, անկասկած, կպատկանի ամերիկյան նոր տեսակի ա-
զատ դրամատորության...»¹⁸²,

Հնչակյանները պաշտպանում են տրամագծորեն հակա-
գիր տեսակետ: Նրանք ազգային-ազատագրական շարժումնե-
րը զեմհատում են որպես գաղութային ու կոլոնյալ ժողովուրդ-
ների զարգացման օրինաչափ արդյունքը, որպես մարդու-
թյան առաջադիմության օրենքներով կայքի կոչված մի երև-

վույթ, որն արգելակել անհնարին է: Պաշտպանելով ժողո-
վուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունքը, նրանք խստորեն
զատապարտում են իմպերիալիստների ագրեսիվ գործողու-
թյունները Հնդկաստանում, Կորեայում, Վիետնամում, Կոնգո-
յում, Ալժիրում, Եգիպտոսում, Կրեանանում և ուրիշ երկրնե-
րում: Նշելով, որ իմպերիալիզմը հիմնված է «խոշոր գրասե-
տերության վրա», իսկ այս վերջինիս հիմնական նպատակն
էրից է «տեղաբ արդյունք բաժնոր», նրանք գրում են. «Կայսե-
րապաշտ պետությունները «օգնություն» կրեծային նվազ զար-
գացած երկիրներում, որպեսզի զանոնք ստրկացնեն քաղաքա-
կան ու տնտեսական զեմերի վրա, որպեսզի իրենց մոնոպո-
լիաներուն զիրենք զորացնեն և այդ երկրները զինվորական
ուխտերու մեջ քաշեն (Սենտո և Օթալ)»¹⁸³: Մերժելով իմպե-
րիալիստական «օգնությունը», նրանք պաշտպանում են Սո-
վետական Միության և մյուս սոցիալիստական պետություն-
ների օգնությունը, որը տրվում վ նաշահախորհրեն, որպեսզի
իմպերիալիզմի լուրջ թոթափած երկրները «ազգային արգյու-
նաբերություն ստեղծեն և իրենց բնակչության կենսամակար-
դակը բարձրացնեն»¹⁸⁴: Հնչակյան տեսարանները ցույց են առ-
ված, որ մարդկային հասարակության զարգացման օրյնկարիվ
բերկրները տանում են զեպի կապիտալիզմի կործանումը:
Իրավացիորեն, նրանք նշում են, որ մակարտիզմը հանդի-
սանում է ոչ թե պատահականության, այլ ԱՄՆ-ի սոցիալա-
կան զարգացման օրինաչափ ծեսույր, նրան ծնող հասարա-
կաբը զեմ է զեպի բուրժուա-զեմոկրատական ազատու-
թյունների վերացում, ռուսալական խտրականության աստ-
կացում, զեպի անխուսափելի կործանում: «Պատմական ան-
խուսափելի օրենքներու համաձայն,— գրում են նրանք,—կա-
պիտալիզմի օրբըր համրված են և ան դատապարտված է ան-
հետանալու մարդկության պատմության սապարեղեն»¹⁸⁵:

181 «Հայրենիք», 2 ապրիլի 1957:

182 Նույնը, 12 մարտի 1957:

183 «Արարատ», 1 հունիսի 1960:

184 Նույն տեղում:

185 Նույնը, 31 սպտեմբեր 1957:

Պատմության անիվը անշեղորեն ընթանում է զեպի իմպերիալիզմի կործանումը¹⁸⁶։

Ի տարբերություն Նշաշյանների, ռամկավարները բնագատում են ոչ թե իմպերիալիզմի էությունը, այլ նրա մասնավոր կողմերը։ Նրանք ձաղկում են միջազգային իմպերիալիզմի ամբողջում հրեշավոր շարժերի հասնող սպանությունները, ավազակությունը, կաշառակերությունը, «սե շապկեպետր» մակկարոյիզմը և այլն։ Սակայն, անտեսելով պատմական այն պայմանները, որոնք առաջացրել են բարոյական այդ անկումը, նրանք այն համարում են ոչ թե իմպերիալիզմի անլուծելի հակասությունների, այլ պետական գործիչների անլիկարության հետևանքը։ Այնուամենայնիվ, նրանք դանում են, որ իմպերիալիզմն ի վիճակի չէ «...այլևս լուծի տակ պահել հպատակ երկրներ ու ժողովուրդներ, որոնք արթնցած են ժամանակի ոգիին բերմամբ և վճռած տեր կանգնել իրենց սղզգային ու մարզկային իրավունքներուն»¹⁸⁷։ Սակայն, ռամկավար կուսակցությունը, լինելով դասակարգային էությունամբ բուրժուական, հանդես է բերում որոշ վերապահություն հակաիմպերիալիստական շարժումներին հայերի գործուն մասնակցություն բերելու հարցում։ Ռամկավարները գտնում են, որ սպիտաբաճախից սպահանջվածը իր բնական երկրին օրինապահ ու կարգապահ քաղաքացիները ըլլալն է և ազգային քաղաքականության հետասուրբունով զուհանդես է մտալն։ Մենք պետք չունենք մեծ պետությանց վիճերուն մասնակից ըլլալու»¹⁸⁸։ Այդ քաղաքականությունը ռամկավարներին կտաներ ինքնամեկուսացման, նրանց կկտրեր սովյալ երկրի առաջգրմական շարժումներից, եթե նրանք միաժամանակ չընդունեն, որ տարբեր երկրներում գործող իրենց մասնաճյուղերը «կրնան ունենալ իրենց միջազգային թե ազգային քաղաքականությունները, պայմանով որ միջազգային քաղա-

քականությունն նույնանա երկրի արտաքին քաղաքականության հետ, իսկ սղզգային քաղաքականությունը դառնա անոնց պիտավոր և էական գործունեության գաշտը»¹⁸⁹։ Արարական երկրներում նրանց «միջազգային քաղաքականությունը» (վերաբերմունքը զեպի իմպերիալիզմի լազերը) համապատասխանում է այդ երկրների արտաքին քաղաքականությանը» (հակաիմպերիալիստական ուղղությունը) և, հետևաբար, ոչնչով չի խանգարում նրանց «ազգային քաղաքականությունը» (հայկական դաղուրթի անվտանգությունը)։ Այդ հանգամանքների զուգադիպումը էլ պայմանավորված է հիմնականում նրանց գործուն մասնակցությունը Սիրիայում և Լիբանանում ծավալված հակաիմպերիալիստական պայքարին։

* * *

Սովետական Միության արտաքին քաղաքականությունը, խստորեն պահպանելով խաղաղ դոչակցության և մեկը մյուսի ներքին գործերին չմիջամտելու լենինյան սղզուրդը, նախադրյալներ ստեղծեց տարբեր ժողովուրդների հետ մշակութային, անտեսական և քաղաքական համագործակցության համար։ Սովետական կառավարությունն նորայրական օգնության ձևեր սովորեցրեց թույլ զարգացած երկրներին, չնայած, որ սովետական ժողովուրդը տակավին ամբողջովին չէր բուժված պատերազմից ստացած վերքերը։ Սովետական տրեստեսության զարգացման տեմպերի հետ միասին աճեց նաև սովետական օգնությունը, նպաստելով նոր ազատարված երկրների սոցիալ-անտեսական և քաղաքական կյանքի վերափոխմանը։

Բարձր գնահատելով Սովետական Միության անշահախրեղիք օգնության նշանակությունը նեղպատոսի անկախության պայքարում, Արարական միացյալ հանրապետության

186 Նույնը, 30 հոկտեմբերի 1956.
187 Ենթ օրս, 29 մարտի 1957.
188 «Զարթոնք», 14 հուլիսի 1957.

189 Նույնը, 11 հուլիսի 1957.

փոխ-նախագահը Նշել է. «Երբ մեր հրկրի թնամիները զույգ կցցեին և մենք քիչ թվով անկողծ բարեկամներ ունեինք, Սովետական Միությունը զույգն անցավ այդ բարեկամներուն և իր օգնությունը բնեկանց: Ան տեսուցե հարգեց մեր անկախությունը և ցույց տվավ, որ անշահարկն ըր բարեկամ է բոլոր արար ժողովուրդներուն: Սովետական Միության հավատարմությունը՝ խաղաղ գոյակցության և ուրիշ երկրներու ներքին գործերուն լմբատանելու սկզբունքը արարներուն մոտ առաջ բերավ վստահություն և հարգանք»¹⁹⁰:

Սովետական Միության և արաբական երկրների բարեկամական կապերի զնալով ավելի ու ավելի ամբապնդվելը լրջորեն մտահոգում էր իմպերիալիստներին: Նրանք գիմեցին մի շարք միջոցառումների «անհրաժեշտ արարներին» կարգի հրավիրելու համար: ԱՄՆ-ի կառավարությունը հրաժարվեց Ասուանի ամբարտակի կառուցումը ֆինանսավորելու համաձայնությունից և միջոցներ ձեռք առավ Հորդանանը, Արաբիան, Սիրիան և Լիբանանը Սովետական Միության «ազդեակալից»... պաշտպանելու համար:

1954 թ. ապրիլի 2-ին ԱՄՆ-ի ջանքերով Կորաշխում ստորագրվեց Թուրք-պակիստանյան պակտը, որը ծեսաշխու էր «հիմք» Թուրքիայի, Իրաքի, Իրանի, Պակիստանի, Աֆղանստանի և այլ երկրների մասնակցությամբ միջինարևելյան ուղղմական ընդարձակ բլոկ ստեղծելուն: 1954 թ. հունիսի 12—16-ը Անկարայում, սշուհնաս Ստամբուլում գումարվեց Մերձավոր արևելքի երկրներում հավատարմագրված Թուրքական լիվանազեանների խորհրդակցությունը, որը հիմնականում քննարկեց Թուրքիայի անկիթներն արաբական երկրները միջինարևելյան բլոկի մեջ ներգրավելու գործում: 1955 թ. հունվարի 12-ին Բաղդադում Թուրքիայի պրեմիեր Ադնան Մենդերեքը և Իրաքի պրեմիեր Նուրի Սալիդը որոշեցին «փոխադարձ անվտանգություն» պայմանագրի կնքել Թուրքիայի և Իրաքի միջև: Բաղդադում և Անկարայում միաժամանակ

հրապարակված կոմյունիկում ասված էր, որ նրանք առաջին հերթին «անհրաժեշտ են համարում» արաբական երկրների մասնակցությունը կյանքի կոչող ուղղմական բլոկում:

Այնուհետև Մենդերեքը այցելեց Գամալուս, Բեյրութ և Կահիրե: Հունվարի 14-ին մինչ Մենդերեքը Գամալուսում առաջին շփումները կունենար սիրիական կառավարության հետ, անհանգիստ վիճակ ստեղծվեց երկրում: Հունվարի 15-ին Հալեպում տեղի ունեցան բանվորների և ուսանողների բողոքի ելույթներ Մենդերեքի Գամալուս այցելության դեմ: Տուցարարների ցրելու նպատակով ստիճանակները ձեռք բախվալուց կատարեց ուսանողական շրջանում: Հունվարի 16-ին Գամալուսի պետական համալսարանի ուսանողները հանդես եկան ցույցերով, պահանջելով արգելափակված ուսանողների ազատ արձակումը և Մենդերեքի անհասկանալի մեկնումը Սիրիայից: Ի միասնություն ուսանողների պահանջին, Գամալուսում և մի շարք ուրիշ քաղաքներում շուկաները փակվեցին: Խռովահույզ Սիրիայում տասնօրյա ապարդյուն բանակցություններ վարելուց հետո, հունվարի 24-ին Թուրքիայի պրեմիեր անցավ Բեյրութ: Լիբանանի ժողովուրդը Մենդերեքին ընդունեց... ցույցերով և զործադուլներով: Բանվորների հետ ասպարեզ իջան նաև Բեյրութի ամերիկյան համալսարանի և երկրորդական վարժարանների ուսանողները ու աշակերտները: Հենց ցույցի առաջին օրը, ամերիկյան համալսարանի արտաքսման մասին¹⁹¹: Սակայն, դրանով հարցը չուծվեց: Հունվարի 25-ին նույն համալսարանում ավելի քան երկու հազար ուսանողներ դասադուլ հրահանեցին, բողոքելով դիրեկտիվի այդ միջոցառման դեմ¹⁹²: Մենդերեքը հաջողություն չունեցավ նաև Կահիրեում: Այնուամենայնիվ 1955 թ. փետրվարի 24-ին Բաղդադում ստորագրվեց Իրաք-Թուրքական ազդեակի համաձայնագրերը, որը հետագայում կոչվեց Բաղդադի պակտ:

¹⁹¹ «The Middle East Journal», 1955, № 1, pp. 170—171.

¹⁹² Նույն տեղում:

¹⁹⁰ Մենդերեքն ըստ «Մ. Ն. Հառաչի», 15 հոկտեմբերի 1959,

Քաղաքի պակտը ուղղված էր Մերձավոր արևելքի ազգային-ազատագրական շարժումների և Սովետական Միության դեմ: Այդ իսկական նպատակները քողարկելու համար, պակտի առաջին հոդվածում ասված էր, որ պայմանագիր կողմերը «Միավորված ազգերի կազմակերպության» 51-րդ հոդվածի համաձայն կհամագործակցեն իրենց անվանազանության և պաշտպանության գործում»: Ուշագրավ էր նաև նրա 5-րդ հոդվածը, որտեղ ասված էր. «Այս պակտը բաց կլինի արարական լիզայի յուրաքանչյուր անդամի և յուրաքանչյուր այլ պետության առաջ...»: Այդ հոդվածի նպատակն էր արարական երկրները պատակտել, նրանց Արարական լիզայից կտրելու միջոցով:

Արար ժողովուրդները հանգես եկան իմպերիալիստների հետ ուղղման գաշինք կնքելու դեմ: 1954 թ. ապրիլի 1-ին Բելյուժում կայացավ Լիբանոնի ազգային համագումարի, Սոցիալիստական պրոգրեսիվ կուսակցության, Երիտասարդական կազմակերպության, խաղաղության կողմնակիցների և մի շարք ուրիշ խմբակցությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցությունը, որը հատուկ բանաձևով զատապարտեց այն փորձերը, որ կատարվում էին արարական երկրներն ագրեսիվ պակտերի մեջ ներգրավելու համար¹⁹⁴. Նոյեմբերի 14-ին Բելյուժում ծխախոտազործական մոնոպոլիա Ռեժիի արար և հայ բանվորները գործադուլ հայտարարեցին, պահանջելով՝ վերջ տալ «կրակի հետ խաղալու» քաղաքականությունը:

Ավելի հստակ դիրքավորվեց Միրիայի ժողովուրդը: Ադիբ Զիլբերի տապալումից հետո 1954 թ. սեպտեմբերի 24-ին սեղի ունեցան Միրիայի պաղպամենական բնտրությունները, որոնք նշանավորվեցին մի շարք հանգամանքներով: Արևելի պակտերի և բլոկների կողմնակիցները կրեցին պարտություն, իշխանության գլուխ կանգնեցին Շաար (Ժողովրդական) և ԲԱԱԱ կուսակցությունները: Խալեդ Բեկկաշը պառլամենտի

անդամ ընտրվեց, ստանալով 1947 թ. 9886-ի փոխարեն ավելի քան 17.000 ղվե¹⁹⁴: Միրիայի պաղպամենտի անդամ ընտրվեց նաև հայրենասեր գործիչ Սիրուան Զրաշանյը, պարտության մատնելով գաշինակ Հըու Փափաղանյին:

Այդ պայմաններում Միրիայի կոմունիստական կուսակցությունը կոչ արեց «...բանվոր ու զուգացի զանգվածներուն և իմպերիալիզմի հակառակորդ բոլոր հայրենասերներուն, մտավորականներն սկսած մինչև արդյունաբերողներն ու վաճառականներն, հողագործները, կրոնավորները և այլ... որպեսզի իմպերիալիզմի և անոր ծրագրերուն դեմ հանուն զեմոկրատիայի հանդես գան ազգային լայն ձևակառույց¹⁹⁵:

Իր հերթին, Արարական լիզան 1954 թ. ապրիլի 1-ի հայտարարությամբ հակազդվեց արևմտյան պետությունների՝ արարական երկրներն ագրեսիվ պակտերի և բլոկների մեջ ներգրավելու փորձերին, նշելով՝ «արարական երկրները հրաժարվում են միանալ թուրք-պակիստանյան պակտին»¹⁹⁶: Իսկ 1955 թ. հունվարի 22-ին Լիզայի անդամ պետությունների պրեմյեր-մինիստրների Կահիրեի խորհրդակցությունը զատապարտեց Իրաքի ներգրավումն այդ պակտում¹⁹⁷:

¹⁹⁴ W. Z. Laqueur, The Communism and Nationalism, p. 331

¹⁹⁵ «Հուսարբ», 9 փետրվարի 1955:

¹⁹⁶ «Honor vrema», 29 մայի 1954, стр. 5.

¹⁹⁷ Ի նախապատասխանություն Իրաքը թուրք-պակիստանյան պակտի մեջ ներգրավելու, նորի Սադդե Ահաբ ասով մի շարք սեպտեմբերի միջոցառումներ: 1954 թ. սեպտեմբերի 19-ին կալանքի վերցվեցին 800 քաղաքացիներ կոմունիստական կուսակցության պատկանելու մեղադրանքով: Սեպտեմբերի 22-ին լուծարքի ենթարկվեցին ավելի քան 470 կազմակերպություններ, նոյեմբերի 16-ին խափանվեցին շուրջ 300 ֆերթեր և պարբերականներ: Ընդամենը կազմակերպություններին և խափանված ֆերթերին ձեռնաձուլեցին իրավունք չի տրվում նորից ներքին գործերի մինիստրության գլխին իրենց գլուխավորը վերականգնելու համար: Սակայն, ըստ դաշնակցական «Հուսարբի» (3 հունվարի 1955 թ.) գրտեց ս՛հազիվ կեսը կյանքի կոչվեցավ, ոմարք ալ մեթոլեցան...: Գործելու իրավունք տրվեց գաշինակցական կազմակերպություններին և արտոնվեց նրանց օրգան «Գոյամարտ» շարժաֆերթի վերահրատարակությունը:

¹⁹³ «Սովետական Հայաստան», 16 ապրիլի 1954:

Հայկական մամուլի առաջարկն օրգանները սխառմա-
տիկաբար քննադատում էին անզու-ամերիկյան իմպերիա-
լիստների ազդեցիվ պակտների և բյուրոների քաղաքականու-
թյունը, ցույց տալով, որ դրա նպատակն է՝ գաղութային լուծ
հաստատել արարական երկրներում: «Արարատը» գրում էր,
որ միջազգային իմպերիալիզմի շանքերը «...ի դերն պիտի
եկեն շնորհիվ արար ժողովուրդի հաստատուն կենցվածքին»¹⁹⁸
և հոշ անում հայերին «անասան» պահպանել հայ և արար ժո-
ղովուրդների «եղբայրական միասնականությունը», ստատրել
«միասնական շահերու պաշտպանություն գործին, թույլ չտա-
լով, որ կրանանը ինչև ուղղամու հրձիգներու թակարդին
մեջ»¹⁹⁹, Մերկացնելով Բաղդադի պակտի նպատակները, «Ջարթոնը»
ընդգծում էր, որ իմպերիալիստները «վճռուկային
ապուր» են եկում Մերձավոր արևելքում, ձգտում են մնալ
Սուեզի ջրանցքում, Իսրայելի սահմանները հասցնել մինչև
Սուեզ և Աբաբա, փչրել Սաուդյան Արաբիայի ուժը, ընդար-
ձակել Իրաքը և Հորդանանը, ուժերի հավասարակշռություն
ստեղծել արարական թերակղզում²⁰⁰:

Գաշնակցական մամուլը արդարացնում էր իմպերիա-
լիստների ուղղամ-քաղաքական բյուրոների ստեղծման քաղա-
քականությունը, այն կիզժ պատճառաբանություններ, որ իրր
Մովսեսական Միությունը և մյուս սոցիալիստական պետու-
թյունները սպառնում են թույլ զարգացած երկրների անկա-
խությունը: Գաշնակ ճեֆերը զովարանցին Մարշալի պանը,
Հյուսիս-ատլանտյան պակտի և մյուս զինակցությունները,
զրանք համարելով իմպերիալիզմի անպարտելիությունը քաղա-
պականը: Չտանելով որ իմպերիալիզմը կործանող ուժերը
զուգվում են ոչ թե Մոսկվայում, այլ կապիտալիստական աշ-
խարհում, նրանք հոխորտում էին. «Հիմա որ զինակցություն-
ներու ցանցը կազմված է, կարելի է այլևս խոսել Մոսկվայի

198 «Արարատ», 7 սեպտեմբերի 1954.

199 Նույնը, 19 նոյեմբերի 1955.

200 «Ջարթոն», 21 փետրվարի 1956.

հետ»²⁰¹; նրանք երկարորեն պրոպագանդում էին այն օգու-
նները, որ արարները պետք է ստանային Բաղդադի պակտին
հարելով:

1955 թ. մարտին իմպերիալիստներին հաջողվեց Իրանի
ընդգրկել Բաղդադի պակտի մեջ: Այդ հաջողությունը նրանց
մղեց մի անգամ ևս անդրադառնալու այդ պակտին արարա-
կան երկրների մասնակցության հարցին: 1955 թ. ապրիլի
1-ին Փամիլ Շամունը մեկնեց Անկարա՝ թուրքական կառու-
վարության հետ բանակցելու կրանանի անդամակցության
հարցի շուրջը: Ապրիլի 2-ին «Իրանանի Ազգային համազու-
մարը» դեմ արտահայտվեց այդ պակտին, իսկ ապրիլի 3-ին
Բաստալում կայացավ բողոքի ժողովրդական միտինգ, որին
մասնակցեցին բազմահազար արարներ և հայեր: Ոստիկանու-
թյունը ցրեց միտինգը և ձերբակալեց 16 ցուցարարներ, այդ
թվում և հայեր²⁰²:

Խրախուսվելով Փամիլ Շամունի ընդառաջումից, այս ան-
գամ էլ Թուրքիայի պրեզիդենտ Զեյալ Բայարը «բարեկամա-
կան» այցով ժամանեց Բեյրութ: Հակաժողովրդական կլիկը
ձեռք առավ բուր միջոցներ Բայարին փառահեղ ընդունելու-
թյուն կազմակերպելու համար: Բեյրութ քաղաքի գլխավոր
պողոտաներում կառուցվեցին հաղթանակի շքեղ կամարներ:
Սակայն Բայարը ընդունվեց այնպես, ինչպես ընդունվել էր
Մենդեքեբը: Բավական է նշել, որ Թուրքական թերթերը գրե-
ցին «Մայրաքաղաքի կեղտոնք... և Բաստալի մեջ երկու օւ-
ժանեցիկներ պայթեցան... Հայոց թաղի մեջ կառուցված կա-
մարը այրելու փորձ մը եղավ, սակայն ոստիկանությունը
վրա հասավ...» և այլն²⁰³:

1956 թ. սկզբից իմպերիալիստները սկսեցին Իսրայելը
դիմել, սպառնալով Միերիայի և Նիդերլանդների անկախությունը:
Արարական հասարակաշխույթությունը լրջորեն պատրաստվում էր
իմպերիալիստական ազդեցիկան զիմազրալելու համար: Հան-

201 «Հայրենիք», 30 հոկտեմբերի 1955.

202 «Արարատ», 6 ապրիլի 1955.

203 «Հասարակ», 4 նոյեմբերի 1955.

դեւ զարով արար ժողովուրդների կողքին, բողոքի ձայն բարձրացրին նաև հայկական կազմակերպությունները: Հնչական կուսակցությունը հայտարարում էր. «Արարական աշխարհի մեջ հայ ժողովուրդը արար ժողովուրդներու հետ կողք-կողքի իր հայրենասիրական պարտականությունը պիտի կատարեն ընդդեմ բոլոր ձեռի տիրապետողներուն»²⁰⁴, նույն թվականի օգոստոսի 15-ին, երբ պաշտօնացման վտանգ էր սպառնում եգիպտոսին, Բեյրութի Սահակյան մարզադաշտում տեղի ունեցավ արար և հայ աշխատավորության միտինգը, ի պաշտպանություն եգիպտական ժողովրդի հերոսական պայքարի և Սուեզի ազգայնացման²⁰⁵: Երբ անդու-Ֆրանսա-իտալացւան դորբեր հարձակվեցին եգիպտոսի վրա, Սիրիայի և Լիբանանի հայ հասարակայնությունը նորից բողոքեց Արարական արևելքը վերստին իրենց գաղտնիարարական լուծին ենթարկելու ձգտող արևմտյան իմպերիալիստներու սարքած դավե՛րուն դեմ»²⁰⁶:

Սակայն եգիպտական ժողովուրդը մենակ չէր իմպերիալիզմի դեմ մղվող գոտեմարտում: Նրան պաշտպանում էին Սովետական Միությունը, սոցիալիստական և զեմոկրատական երկրները, ամբողջ աշխարհի առաջգիմական ուժերը: Եգիպտական ժողովրդի հերոսական պայքարը պահպնեց հաղթանակով, իմպերիալիստները ստիպվեցին Սուեզից զուրս բերել իրենց զորքերը:

* * *

Բաղդադի պակտի «անժողովրդականությունը» իմպերիալիստներին մղեց առաջ բաշխու գաղտնիացման մի նոր գործիք՝ «էլզեհնհաուների ղոկարիան»:

1957 թ. հունվարի 5-ին պրեզիդենտ էլզեհնհաուրն ամերիկյան կոնգրեսին դիմեց մի ուղերձով, որտեղ շարադրված

էին ԱՄՆ-ի քաղաքականության նպատակները Մերձավոր արևելքում: Մարտի 9-ին այդ ուղերձի հիման վրա կոնգրեսն ընդունեց բանաձև՝ «Մերձավոր արևելքի դրություն մասին», որը և հանդիսացավ «էլզեհնհաուների ղոկարիան»: Գրանիով պրեզիդենտին իրավունք էր տրվում ըստ իր հայեցողության ԱՄՆ-ի քաղաքական ուժերը օգտագործելու Մերձավոր և Միջին արևելքը «միջազգային կոմունիզմի դեմ պաշտպանելու» համար... Դա հին գինին էր նոր տակի մեջ:

Այդ ղոկարիան արարական երկրներին խոստանում էր անսահմանափակ տնտեսական և քաղաքական օգնություն, ոչ թե Բաղդադի կամ մի ուրիշ պակտի ներքու պայմանով, այլ երկիրումանի պայմանագրով, որը ԱՄՆ-ին իրավունք տար տվյալ երկիրը «պաշտպանելու» արտաքին, այսինքն Սովետական Միության ենթադրյալ հարձակման, և ներքին, այսինքն «կոմունիստական վտանգի» դեմ: Իրականում այդ ղոկարիանյի խնդիրն էր՝ ճզմել Մերձավոր և Միջին արևելքի ժողովուրդների ազգային-պատասրական շարժումները:

1957 թ. հունվարի 10-ին Սովետական Միության և ժողովրդական Չինաստանի կառավարությունները պաշտոնապես հայտարարեցին, որ պատրաստ են օգնություն ցուցաբերելու այն ժողովուրդներին, որոնք կենթարկվեն էլզեհնհաուների ղոկարիանյի ճնշմանը:

Առաջին հերթին Սիրիան ենթարկվեց այդ ղոկարիանյի ճնշմանը: Երբ սիրիական կառավարությունը մերժեց ԱՄՆ-ի իմպերիալիստներին... պաշտպանությունը ապավինել, ապա նրանք նախապատրաստեցին թուրքական հարձակում Սիրիայի վրա: Ազրեսորի դեմ կռվելու վճռականությունը Սիրիայի կոմունիստական կուսակցությունը մտրիլիզացրեց բանվորական և զոլդաջրիական զանգվածներին: Հայերին կոչանելով՝ «մինչև վերջ Սուրիո կողքին» կանգնելու մասին²⁰⁷, «Մ. Ն. Հառաջը» գրում էր. «...յուրաքանչյուր պարկեշտ հայու ազգային պարտականությունն է պայքարել արար ժողովրդի

²⁰⁴ «Արարատ», 27 մարտի 1956:

²⁰⁵ Նույնը, 19 օգոստոսի 1956:

²⁰⁶ Նույնը, 12 հունվարի 1957:

²⁰⁷ «Մ. Ն. Հառաջ», 24 սեպտեմբերի 1957:

կողքին... եթե խնկարդույս իմպերիալիստները համարձակին իրենց նախահարձակումը շղթայաղործել Սուրիո ղեմ»²⁰⁸, ժողովրդական ղեկաված շոխասներում կամավորազորվեցին նաև մեծ թվով հայ երիտասարդներ: Դամասկոսի «այ-Շարկ» թերթը նշում էր. «Հայերն իրենց եղբայրական ազնիվ զղացումներն են արտահայտում, երբ ղեկավարութվում են կատարում Սրիան պաշտպանելու համար»²⁰⁹:

Դաշնակ շեֆերը ուղղակի մեղադրում էին Սրիայի ղեկավարներին, որ նրանք, մերժելով «էլզեհեհաուերի զոկտրինան իբր գործում էին իրենց հայրենիքի անկախության ղեմ, չէին կամենում այն պաշտպանել կարմիր վտանգից»²¹⁰, Բացի այդ, նրանք արագորեն պիտում էին իրենց կողմնակիցներին՝ Սրիայի ղեմ իմպերիալիստների հետագա գործողություններին մասնակցելու համար: Այնպիսի ծավալ էր բնգունել նրանց հակահեղափոխական գործունեությունը, որ արարական առաջադեմ մամուլը կառավարությունից պահանջեց՝ վերացնել «պետությունը, որ զաշնակները ստեղծել են Սրիայում»²¹¹:

Նախապատրաստվող թուրքական ազդեխոյի օրերին սովետական կառավարությունը պաշտոնապես ազդարարեց. «եթե Թուրքիան ուզումական գործողություններ սկսի Սրիայի ղեմ, ապա զա կարող է հասցնել շատ լուրջ հետևանքների, այդ թվում և հենց իրեն՝ Թուրքիայի համար: Այդ կայծից կարող է պատերազմի հրդեհ ստալ զալ... Մենք ցանկանում ենք թուրքական կառավարությանը նախազուլացնել շմտածված ավանտուրիստական քայլերից, որոնք կարող են նրան զցել պատերազմի անգունը և որից Թուրքիան զժվարությանը կկարողանա զուրա զալ»²¹²: Իսկ հոկտեմբերի 20-ին ՄԱԿ-ում

Սրիայի զանգատը բննարկելու, Սովետական Միության պատվիրակության ղեկավար Գրոմիկոն Միացյալ Նահանգներին մեղադրեց այն բանում, որ նրանք հրահրում էին Թուրքիային «հեռակառուցական քայլ» կատարելու, ինքննալու սվտանգավոր նախապարժով»²¹³: Սրիայի ժողովրդի վճահանությունը և սցիյալիստական պետությունների ջանքերը կանխեցին թուրքական ազդեխոյան:

Իմպերիալիստական նկշումը խոր անզրազարձ ունեցավ Սրիայի պետական կյանքի վրա: Տիրապետող զասակազրը իր իշխանության սպառնացող վտանգ տեսնելով ազդեխոյան զմագրումելու վճահանությունը սպառնեց իջած բանվորական և զուղացիական զանգվածների աշխուժացման մեջ, հակվեց նդիշտոսի հետ միանալու ծրագրին: Արարական միացյալ հանրապետության կազմությունը (1957—1958 թթ.) զնահատվեց որպես երաշխիք ոչ միայն արտաքին, այլև ներքին վտանգի զեմ:

էլզեհեհաուերի զոկտրինան առավել ծանր հետևանքներ ունեցավ կրանանի համար: 1957 թ. հունվարին կրանանի արտաքին գործերի մինիստր Ծաւլ Մալիկը հայտարարեց. «կրանանը համածայն է էլզեհեհաուերի ծրագրին: Մենք պարտաւ ենք գործակցելու Միացյալ Նահանգներուն հետ»²¹⁴: Նույնիմաստ հայտարարությունը հանդես եկան նախագահ Քամիլ Ծամունը և պրեմիեր Սամի Սուլբը: էլզեհեհաուերի զոկտրինան պաշտպանեցին նաև ֆալանժիստները, զովմի սուրիները, զաշնակները և ուրիշ պրոիմպերիալիստական ուժեր:

էլզեհեհաուերի զոկտրինայի զեմ արտահայտվեցին աշխատավորական զանգվածները, խաղաղության կողմնակիցները, ստաշազեմ գործիչները: Հունվարի 29-ին Մեզավարի արար և հայ աշխատավորները կառավարությունից պահանջեցին՝ սվճահանորեն դիրքորոշվի կրանանի ազգային զե-

208 Նույն տեղում:

209 الشرق، دمشق، ٢ تشرين الأول ١٩٥٧

210 «Հայրենիք», 17 հոկտեմբերի 1957,

211 الحدى، ٢٣ كانون الأول ١٩٥٧

212 «Правда», 11 октября 1957.

213 «Սովետական Հայաստան», 31 հոկտեմբերի 1957:

214 «Արարատ», 13 հունվարի 1957:

բիշխանությունը բռնաբարոզ այս ծրագրի դեմ»²¹⁵, Փետրվարի 9-ին Բելյուսի 80 հանրահայտի դատապարտականներ, այդ թվում Ն. Շամյանը, Ն. Թուրաբաղիսյանը և ուրիշներ բողոքեցին էյզենհաուերի դոկտրինայի դեմ²¹⁶:

Այնուամենայնիվ մարտի 16-ին օտորագրվեց ամերիկա-լիբանանյան համաձայնագիրը, որով կիբանանը պարտավորվում էր պայթար մզիկ կոմունիստի դեմ, ԱՄՆ-ի ճետ միասին «լուծել» լարվածությունն առեղծոզ հարցերը և այլն²¹⁷, Այդ բանից ճետո, օպոզիցիոն ուժերը կազմեցին Ազգային ձևկատը, որը ժողովրդին կոչ արեց. «Բոլոր միջոցներով պաշտպանել կիբանանի անկախությունն ու գերիշխանությունը, հավատարիմ մնալ 1943 թվականի հարցերը և այլն»²¹⁸, վարել չեզոք քաղաքականություն և ոչ մի պետության շտապ առանձնանորճյալ դիրք, սերտորեն համագործակցել արաբական երկրներու ճետ, շրջուտնիլ որնիլ օտար օբյեկտներ, որը կարող է սահմանափակել կիբանանի ազատությունը և վտանգել անոր անկախությունն ու գերիշխանությունը»²¹⁹:

Մալխի 12-ին Բելյուսիում տեղի ունեցավ Ազգային ձևկատի ժողովրդական միտինգը, Մասնակիցները, թվով շուրջ 75.000 մարդ, կրում էին՝ «Կեցցե ազգային միասնականությունը լիբանանցիներու միջև», «Կեցցե միջազգային եղբայրակցությունը», «Կեցցե դրական չեղբորությունը», «Կարի Այզենհաուերի դոկտրինան», «Կորուչն ուղմական պակտները», «Կեցցեն մեր հայ եղբայրները լուղունգները»²¹⁹: Անգորադառնալով այդ միտինգին հայերի մասնակցութիւնը, Մ. Ն. Հառաբը՝ զրել է. «Ավիլի բան 3000 բելյուսիահայերու փառահեղ մուտքը որտաղնորստ ծափահարություններով ողջունվեցավ... ։ Հայկական պատվիրակությունը բարձրացուցած էր

լայն պատաստ մը, որուն վրա գրված էր՝ կեցցե հայ և արաբ եղբայրակցությունը»²²⁰:

Այդպիսին էր երկրի ներքին դրությունը, երբ հունիսին տեղի ունեցան պառլամենտական ընտրությունները: Ընտրական ցուցակներին չընդված էին այն քաղաքացիներն անունները, որոնք համարվում էին Ազգային ձևկատի կողմնակիցներ: Ըստ «այ-Սիլասա» թերթի՝ «ընդդիմադիր հայ քվեակրողներու 70 առ հարյուրին անունները չընդված էին նախապես: Հայ քվեները չըացնելու կառավարական ծրագիրը չբավականացավ անուններու չընումը և դորքի լծեց դաշակ խմբակը՝ սակզ-ծելու համար սարսափի միջուրտա: Գաշակն սեռորիտներու խմբակ մը ինքնաշարժով անցավ հայ ընդդիմադիրներու ընտրական գրասենյակի առջեկն և ուղղակի կրակեց ընտրողներու վրա»²²¹: Պառլամենտում մեծամասնություն ձևոք բերեցին էյզենհաուերի դոկտրինայի կողմնակիցները...:

Գրությունն առավիլ ևս սրվեց, երբ հայտնի դարձավ, որ Քամիլ Շամունը երկրորդ անգամ վերընտրվելու նպատակով պատրաստվում է փոփոխության ենթարկել Սահմանադրությունը: 1958 թ. մարտի 21-ին Բելյուսիում տեղի ունեցան բողոքի զանգվածային ելույթներ, ցուցարարները բացականշում էին՝ թույլ չենք տա Սահմանադրության վերանալումը և Շամունի վերընտրությունը²²²: Սահմանադրությունը փոփոխելու դեմ արտահայտվեցին նաև կիբանանի մարտնական և մուսուլմանական համայնքներն պետերը՝ պատրիարք Մեուշին և շեյխ Մուհամմեդ Ալայան: Իսկ մարտի 27-ին Ազգային ձևկատի կազմակերպությունները հրապարակեցին հայտարարություն, որտեղ ասված էր. «Ստորագրողներս կորոշենք միացնել մեր ճիգերը ու մեկտեղել մեր ուժերը ընդդիմանալու համար նախազահական մանգատի վերանորոգման, որ կհակահան ժողովրդի կամքին և կվտանգե հայրենիքի ապագան»²²³:

215 «Մ. Ն. Հառաբ», 3 փետրվարի 1957:

216 Նույնը, 10 փետրվարի 1957:

217 Նույնը, 24 մարտի 1957:

218 Նույնը, 7 ապրիլի 1957:

219 Նույնը, 19 մալխի 1957:

220 Նույն տեղում:

221 Մեքրեբումեք բաա Նույնի, 16 հուլիսի 1957:

222 Նույնը, 23 մարտի 1958:

223 Նույն տեղում:

Սամի Սոյճի կառավարությունը միջոցներ ձեռք առավ Շամունի երազն... իրականացնելու համար: Էլզենհաուերի գաղափարնայի կողմնակիցները սկսեցին զինվել բանակի զինատանից երբ հազար հրացան և տարձանակ ստանալով: Մայիսի 7-ին Շամուն-Սոյճ կլիկի տեղորոշումների ձեռքով քաղանվեց Բեյրութի «Տնվզարաֆ» թերթի զխավոր խմբագիր Նապիր Մեթնին: Այդ ուժերը կայծ դարձավ Շամունի հակաժողովրդական ուժերի զեմ ապստամբության հրդեհ բռնկելնու համար:

Արձագանքելով Ազգային ճակատի կոչին, մայիսի 9-ին Մեթնիի թաղման օրը, ժողովուրդն ընդհանուր գործադուլ հայտարարեց և հանդես եկավ բողոքի ելույթներով: Ցուցարարները կրում էին «Կորչի էլզենհաուերի զոկարխնան», «Կորչի Բազզադի պակար», «Կորչի Շամունը», «Կորեն ժողովրդի դավաճանները» լուղունգները: Մայիսի 9—12-ը ցուցարարները հրկիզեցին Բեյրութի և Տրիպոլիի ԱՄՆ-ի ինֆորմացիոն ժառանգության շենքերը, պայթեցրին Իրաք պետությունում նավթային ընկերության նավթամուղը և այլն: Ապստամբության հրդեհը բացի հարավային և հյուսիսային կիբանանից ծավալվեց նաև Լեռնային կիբանանի և Բեկդաշի տարբեր շրջաններում: Ապստամբության կարևոր կենտրոններն էին Տրիպոլին, Եուֆր և Բեյրութը: Այդ կենտրոններում ապստամբների կողքին կռիվներին մասնակցում էին նաև հայ աշխատավորներից կազմված ջոկատներ:

Հայկական ջոկատներն ամենից ավելի աշխուժություն ցուցաբերեցին Բեյրութում: Մայրաքաղաքի թաղերը տարբեր ազդեցության գոտիների բաժանված լինելու հետևանքով հրանարվոր չի եղել մի և ընդհանուր հրամանատարության ենթարկել հայ կոմունիստների, հնչակյանների և ռամկավարների մարտնչող ուժերը: Այդ կազմակերպություններից յուրաքանչյուրի թաղային կոմիտեները ղեկավարում էին իրենց պիմված ջոկատները²²⁴, Իսկ լեռնային կիբանանում և Տրիպոլում կը-

վող հայկական ուժերը գործում էին ուղղակի Ազգային ճակատի լիազոր ներկայացուցչի ղեկավարության ներքո:

Հակաժողովրդական կլիկը ապստամբների զեմ օգտագործում էր բացի ներքին անվտանգության ուժերից նաև ֆայանսիստներին, Ղովմի սուրիների և զաշնակների զինված խմբերը: Մինչև անգամ թամիլ Շամունին առաջարկվեց՝ «Անթիլիասեն և Բուրջ Համուզեն հետևյալով ժանդարմերի ուժերը և զանոնք օգտագործել տարբեր վայրերու մեջ... բանի որ զաշնակ ահաբեկիչները կարող են այդ երկու շրջաններու ապահովությունը երաշխավորել»²²⁵: Այդպես գործելու ազատություն ձեռք բերելով, զաշնակ «ահաբեկիչներ տարձանակներով զինված» շրջապատում էին Բուրջ Համուզի փողոցներում, խանութպաններին ստիպում էրանալ իրենց կրպակները, կրպակում անսասողների վրա...²²⁶: Մայիսի 20-ին նրանք փորձեցին օրոնուժամբ բանալ սուլ: Հաճն թաղի խանութները: Տեսնելով որ իրենց փորձը զատապարտված է ձախողության, նրանք կրակ բացեցին, սպանեցին Վ. Խալատուրյանին և վիրավորեցին երկու կանանց²²⁷, Հունիսի 22-ին Կարմ Էլ-Ջեյթուն թաղամասում զեղաջերներով զինված զաշնակները սպանեցին կոմունիստ Մեքոպյանին²²⁸, Հունիսի 27-ին Գորայում նրանք սպանեցին բավար Թորոս Դեմիրջյանին²²⁹:

Մակայն այդ եղբայրասպան ուժերները անզոր էին հայ աշխատավորների ընկնելու, նրանց մեկուսացնելու արքա աշխատավոր ժողովրդի պայքարից: Բեյրութի տարբեր թաղերում գործում էին արքա և հայ աշխատավորներից կազմված հատուկ մարմիններ, որոնք ղեկավարում էին թաղեցիների հակահառավարական պայքարը: Նրանց մտազան ուղադրության առարկա էին արքա և հայ թաղեցիների տեղաբնակյան կապիթալը: Այդ տեճակներից ուղադրավ փաստաթուղթ է Բեյրութի

225 «Մուրեա», 22 մայիսի 1958:
226 Նույն անգամ:
227 «Մ. և. Հատուր», 25 մայիսի 1958,
228 «Զարթուր», 24 հունիսի 1958:
229 Նույնը, 29 հունիսի 1958:

224 Նույնը, 9 հոկտեմբերի 1960.

Մասաչուսեթսի նոր Հանրեք թաղերի արար և հայ բնակչության ներկայացուցիչների ժողովի հրապարակած հայտարարությունը, որտեղ ասված էր. «Այսօր, երբ կրթական կազմակերպչական պատճառներով մեր փորձությունները, մեր պարտականությունները և ավելի բան երբեք ամբողջովին արար և հայ եղբայրական կապերը՝ արգելք հանդիսանալու համար շարունակ մարզող այն հիմունքներ, որոնք կմխտնի թշնամություն սերմանել այս զույգ հարանվանություններու միջև: Կոչ կրենք մեր թաղեցիներու դիտակցության, զանոնք հրավիրելով միություն և եղբայրություն՝ պաշտպանելու համար կրթական անկախությունն ու ազգային զերիշխանությունը՝ մեր ներքին զործերեն ներս կատարվելիք ամեն օտար միջամտության դեմ: Կեցցե կրթականը: Կեցցե հայ և արար եղբայրությունը»²³⁰:

Առաջին երեք շաբաթվա համառ մարտերից հետո, Ազգային ճակատի ջոկատները կրթականի տեղիտորիայի կենտրոնավելին մարտեցին կառավարական ուժերից: Տրիպոլիում ապրստամբ բնակչությունը վերահսկում էր գրեթե ամբողջ քաղաքը, իսկ արվարձաններում ուժեղացել էին փողոցային մարտերը: Լեռնայիրանանում զործող ապստամբները զբաղեցին Քեյզ էդ-Դին քաղաքը և հրկիզեցին Շամունի ամառային օւժկիզեցիան: Այդ մարտերում օգնեց ի ձեռնն պատվո տեղ զբաղեցին» նաև հայ աշխատավորները²³¹: Լեռնայիրանանի ապստամբական շարժման ղեկավար Կամալ Ջուբարդը հայտարարել է. «Եմ շարքերում մեջ ունի Քեյրուբեն եկած հայ երիտասարդներ, որոնք կովի առաջին զմին վրա քաջարար մարտընչեցան պաշտպանելու համար կրթականի անկախությունը և զերիշխանությունը, անոնք նույնքան լավ լիրանացիներ են, որքան զուրդի, շիա, սյունի կամ մարոնի լիրանացիները»²³²:

Քամալ Շամունը ստանում էր զգալի արտաքին օգնություն: Ազգային ճակատի ղեկավարները գնեցին Շեհարին

զրում էին. «Ամերիկյան, իրաքյան և հորդանանյան օգնավոր անըզհատ գնեք կիրոխադրեն կրթականի ապահովության և բանակին օգնելու պատրվակին տակ...: Մակայն այս գնեքերը բանակին չեն հանձնվիր, այլ ժանգարմբբի հրամանատարության, որը իր կարգին զանոնք կբաշխե կառավարության կողմնակից խոսվարարներուն, երկրին մեջ զբոսություններն անեցնելու համար»²³³: Քացի այդ, Իրաքից և Հորդանանից Շամունին օգնության էին հասնում նաև քաղաքացիական զգեստով բանակայինները²³⁴: Այդ օգնությունը աշխուժացրեց կառավարական ուժերին, սակայն չփրկեց Շամունին: Հունիսի սկզբին Շամունը ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդում զանգատ հորոցեց ԱՄՆ-ի կառավարության դեմ, այն մեղադրելով կրթականի ներքին զործերին միջամտելու և ապստամբություն հրահրելու մեջ: Այդ ուղղությամբ միջազգային կարծիք պատրաստելու նպատակով Շամունը ցուցադրական կերպով կրթականից վտարեց ԱՄՆ-ի մի քանի հարյուր քաղաքացիների, իսկ մի քանիսին էլ ձերբակալեց: Այնուամենայնիվ Անվտանգության խորհրդի դատողները կրթականում շտամ Շամունի զանգատն արդարացնող և ոչ մի փաստ:

Հուլիսի 15-ին ամերիկյան 6-րդ ուղղման-ծովային նավատորմը զորք ափ հանեց կրթականի տեղիտորիայում: Իսկ բրիտանական իմպերիալիստները զորք ուղարկեցին Հորդանան: Նույն օրը Սպիտակ տունը պրեզիդենտի սնունդ պաշտոնապես հայտարարեց. «Ի պատասխան կրթականի կառավարության գիժմամբ, Միացյալ Նահանգները կրթական ուղարկեցին ամերիկյան զորքերի կոնտինգենտ՝ ամերիկյան քաղաքացիների կշանքը պաշտպանելու և այն բանի համար, որ քաջարիքն կրթականի կառավարությունը կրթականի սովերենությունը և ամբողջականությունը պաշտպանելու զործում»²³⁵,

230 «Մ. Ն. Հառաք, 7 հուլիսի 1958:

231 Նույնը, 9 հոկտեմբերի 1960:

232 «Ջարթոն», 21 սեպտեմբերի 1958:

233 «Սուրիա», 28 մայիսի 1958:

234 F. Qubain, Crisis in Lebanon, Washington, 1961, p. 76.

235 «Սովետական Հայաստան», 17 հուլիսի 1958:

Իրականում նրանց հիմնական նպատակն էր ազնվախոս նախապատրաստել հեղափոխական Իրաքի դեմ, որտեղ հուլիսի 14-ին ստալավլկի էր նուրիսադիյան վարչաձևը:

Քուրդերիով ամերիկյան զորքերի կրահան ներխուժման դեմ, Ազգային ճակատի ղեկավարները հայտարարեցին. «Եթե ամերիկացիները չհնաման, այս մենք կկոչվենք նրանց դեմ»: Իսկ կրահանի կոմունիստական կուսակցությունը արաբերեն և հայերեն լեզվով կոչ արեց ժողովրդին՝ «Ամերիկացի վայրագ ներխուժողները իրենց հորդաններ իջեցնեցին այս խաղաղասեր երկրի վրա, փշրելու համար մեր ժողովուրդի սրբազան ըմբոստությունը... Միանանք բոլորս առանց զրպափարական, հարանվանական և զատակարգային խաբուսյան: Իրանանք և ամրապնդենք մեր ազգային շահերուն միասնությունը... Ի զեն և զեպի կոչով... Կոչվեցեք ներխուժողներու դեմ բոլոր զենքերով»²²⁶:

Հուլիսի 16-ին Սովետական կառավարությունը հրապարակեց հատուկ հայտարարություն, որտեղ ասված էր. «Կրահանում ԱՄՆ-ի զինված ինտերվենցիան լուրջ սպառնալիք է ստեղծում խաղաղության համար, հզի է հնուն զնացող հետևանքներով: ...Սովետական կառավարությունը հայտարարում է, որ Սովետական Միությունը չի կարող անտարբեր մնալ իր սահմաններին հարող շրջանում լուրջ սպառնալիք ստեղծող իրադարձությունների նկատմամբ և իրեն իրավունք է վերապահում ձեռնարկելու անհրաժեշտ միջոցներ, որոնք թեև լայնորում են խաղաղության և անվտանգության պահպանման շահերով»²²⁷: Սովետական կառավարության հայտարարությունը խոշոր նշանակություն ունեցավ ամերիկյան սոցիալ-մոլորներին զսպելու գործում:

ԱՄՆ-ի իմպերիալիստների ինտերվենցիան ձախողվեց և նրանք ստիպվեցին կրահանից դուրս բերել իրենց զորքերը: Սակայն հոկտեմբերի վերջերին, օգտագործելով ամերիկյան

մեկնող զորքերից ստացված սոցիալ-մոլորների առատ պաշարները, Շամունն անցավ հակահեղափոխական գործողությունների՝ Ազգային ճակատը ճգմելու և իր պրեդիկտորական անթուր փրկելու համար: Կոթվեցին վերականգնել: Հայ աշխատավորները նորից զեն ի ձեռին կանգնեցին կրահանի անկախության ու սովերենության պաշտպանների կողքին: «Մ. Ն. Հապաջը» գրում էր. «Հպարտության պետք է նշել, որ հակահեղափոխական զենքերու ժամանակ խալիլ Քեյդուլի, Հաճըն և Չարչափուկ թաղերու քաղաքական և մարտական կեցվածքը զգալիորեն հարվածեց հակահեղափոխական զուլադություն գործերը և իսլամ-բրիտանյան կրահանական պատակումները ստալացնել ձգտող զավերը»²²⁸:

Չիրականացավ Շամունի երազը: Նա ստիպվեց սեղջ դիչել բանակի գլխավոր հրամանատար զեներալ Ֆուադ Եհ-հարին: Դա ազգային անկախության և զենկրաքաղախի կոզմ-Կակիցների հողթմանակն էր:

Արարական մամուլը և պետական գործիչները բարձր գնահատեցին հայերի մասնակցությունը կրահանի ժողովրդի պայքարին: «Ալ-Ախբար» թերթը գրում էր. «Հայ հայրենասերները՝ կոմունիստներ, հեշուկյաններ, սոցիալիստներ և անկուսակցականների հոծ զանգվածներ լճնապահությունը կանգնեցին իրենց արար կորսույների կողքին...: Հայերը մեծամասնությամբ միացան համաժողովրդական դիմադրական շարժմանը, արհամարհելով դաշնակներին, որոնք փորձում էին նրանց տանել իմպերիալիստների հետևից»²²⁹: Հայերի մասին զրվասանքով են խոսել նաև «Տևիկերաֆ», «ալ-Հադաֆ» և սոցիալիստ ռաբիշ թերթերը:

Դիմելով հայ ժողովրդին, Տրիպոլիի սպստամբական շարժման ղեկավար Ռաշիդ Քարամին հայտարարել է՝ «Մենք և դուք կորսույներ ենք, կոլեցանք պատենչներու նախ, միասնաբար արյուն թափեցինք մեր հայրենիքի անկախու-

226 ԳԱ ԱՄ արխիվ, ֆ. 7, ր. 1, զ. 9.

227 *Սովետական Հայաստան, 10 Հուլիսի 1958.

228 «Մ. Ն. Հապաջ», 26 հոկտեմբերի 1958.

229 1957 الخیار، ٢٦ تشرين الأول 1957.

թյան համար» Պիտի շարունակենք մնալ եղբայրներ ու պայ-
քարիլի կիրանանի անկախության զորացումին ու վերելքին
համար»²⁴⁰։ Բսկ կիրանանի նախկին վարչապետ Սանր Սալա-
մը նշում էր. «Մենք պիտի շփոթանք մեր հայ եղբայրները,
... որոնք անվերապահորեն իրրև հայրենասեր լիրանանցիներ
զիմազրեցին մեր երկրի անկախության թշնամիներուն»²⁴¹։
Ուշագրավ է նաև հայտնի հասարակական գործիչ, զոկտոր
Ալի Սաադի գնահատականը։ Սկրար և հայ... բարեկամու-
թյունն ու եղբայրությունը ամրապնդվեցան ճակատամարտի
ընթացքին, արյան կապերով,—գրել է նա։ Այն արյունը,
զոր հայ հերոսները թափեցին... ի պաշտպանություն կիրա-
նանի ազատության, զերիշխանության, Սահմանադրության
և ազգային արժանապատվության, փրկեց ոչ միայն հայ և
արար բարեկամությունը, այլև ազգային միասնությունը»²⁴²։
Քաղաքացիական կռիվների հետևանքով կիրանանում և
ԱՄՆ-ի կազմություններ Սիրիայում նոր պայմաններ ստեղծ-
վեցին ազգային անկախության ամրապնդման, ղեմավար-
տիայի և խաղաղության պայքարի զարգացման համար։

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Սիրիայի և կիրանանի ժողովուրդները անցել են ազգա-
յին-ազատագրական պայքարի բարդ և դժվարին ուղի։ Այդ
պայքարում նրանց անդամաճան ուղեկից է եղել այդ երկր-
ների հայությունը։ Ֆրանսիական իմպերիալիստները սխալ-
վեցին հայերին արար ժողովրդի ազգային-ազատագրական
շարժման դեմ «պահանսոր ուժ մը» համարելով¹։ Հայերը, բա-
ցառույթամբ սակավամթիվ բախտախնդիրներին, արարների
կողքին վին Զերնի Գրուպի և հետագա տարիների ազգային
անկախության պայքարում։ Ոչ գերմանա-իտալական ֆա-
շիստներին, ոչ էլ անգլիական և ամերիկյան իմպերիալիստ-
ներին չհաջողվեց հայերին օգտագործել Սիրիայի և կիրա-
նանի նկատմամբ իրենց սնուցած գաղութատիրական պլան-
ների իրականացման համար։

Այսօր, Սիրիայի և կիրանանի ժողովուրդները, ձեռք բե-
րելով իրենց ազգային անկախությունն ու սուվերենությունը,
ձգտում են հասնել անտեսական ինքնուրույնության և բազա-
քական անկախության ամրապնդման։ Բայց իմպերիալիստ-
ները գործադրում են բոլոր միջոցները՝ զավազրություններ,
սեռոր, բայքայիչ գործունեություն, կաշառում, տնտեսական
«օգնություն», բեղհուպ վինվամ ազրեսիա այդ երկրներին ան-

²⁴⁰ «Արարատ», 13 Նոյեմբերի 1958:

²⁴¹ Նույնը, 25 մարտի 1959:

²⁴² Մեջբերումն ըստ ՄԲ. Ն. Հատաչե, 4 հունվարի 1959:

¹ Ժողովուրդի ձայն, 7 հունվարի 1944:

կախությունը ձևական դարձնելու կամ իսպառ վերացնելու համար: Բացի այդ, տակավին չեն լուծված բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության առաջադրած խնդիրները, չեն բարելավված ժողովրդական զանգվածների կյանքի ու մշակույթի պայմանները, ֆեոդալական մտացուկներից չեն մաքրված սոցիալական և տնտեսական հարաբերությունները: Մի խոսքով առկա են օբյեկտիվ պայմաններ ժողովրդական զանգվածների հակաիմպերիալիստական-հակաֆեոդալական պայքարի զարգացման համար:

Ազգային-ազատագրական պայքարի սկզբնական էտապում, երբ հիմնական խնդիրն էր ազգային անկախության նվաճումը, բանվոր դասակարգը, ազգային բուրժուազիան և քաղաքները ու գյուղերի մանրբուրժուական տարրեր խառնելը հանդես էին գալիս միասնական ազգային ճակատով: Ժամանակակից էտապում, երբ առաջին պլան են անցել սոցիալ-տնտեսական վերափոխման խնդիրները, ազգային բուրժուազիան վարում է բացահայտ նեղ դասակարգային քաղաքականություն, թշնամանքով դիմավորում աշխատավոր մարդկանց ամենատարրական պահանջները և, նրանց էլույթները ներկայացնելով որպես «կոմունիստական դավադրություն», ճնշում դաժան միջոցներով: Բուրժուազիայի «Տարեհասարկությունը» բխում էր օտարերկրյա շահագործողների հետ ունեցած մրցակցությունից, ներքին շուկային տիրանալուց հետո ևս դադարեց «Տարեհասարկ» լինելուց և տիրապետող դիրքերն ամրապնդելու համար սկսեց մերձեցման ուղիներ որոնել իմպերիալիզմի և ֆեոդալ-կալվածատերերի հետ: Բախման մեջ մտնելով հանուն իմպերիալիստական և ֆեոդալական ճնշումից լիովին ազատագրության ժողովրդական զանգվածների պայքարի հետ, այդ տեղեկեցը ծառայեց ազգային միասնական ճակատի երկփեղկմանը, հակաիմպերիալիստական և պրոիմպերիալիստական ճակատների ստեղծմանը:

Հակաիմպերիալիստական ճակատը արտահայտում է աշխատավորական լայն զանգվածների, ինչպես նաև ազգային բուրժուազիայի լայն մասի շահերը, որը շահագրգռված

է հակաիմպերիալիստական-հակաֆեոդալական հեղափոխության հիմնական խնդիրների լուծմամբ, բնիանում է ազգային անկախության անբարեկեցիկ և սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների ուղիով: Այդ ճակատի հետ են կոմունիստները, հեղաշյանները, ռամկավարները և նրանց հետեղ բազմաթիվ միություններ: Իսկ Դաշնակցությունն իր արբանյակներով սպասարկում է պրոիմպերիալիստական ճակատին, որը, թեև շարակրատում է հեղափոխության մասին, շքազարգան և սոցիալական դեմոկրատիայի» մասին, բայց իրականում հեղափոխությունը համարում է ավարտված իմպերիալիստների արտաքսումով, մի քանի կիսաա-պոստ ռեֆորմներով: Գաղութային սիտեմն այն աստիճան վարկաբեկված է, որ իմպերիալիզմի բոլոր գործակալների նման Դաշնակցությունն էլ չի համարձակվում բացահայտորեն պաշտպանել այն և ճշգրտում է իր հակահեղափոխական արարքները թողարկել համապատասխան երկրի «օրինական իշխանության հետ» լիներու քարոզով:

Բարբարոսական սոցիալիզմի ազատված արեմտահայ աշխատավորները, լավ հասկանալով ազգային անկախության նշանակությունը, ներաշյուկան մասնակցություն են բերում արար աշխատավորության հակաիմպերիալիստական-հակաֆեոդալական պայքարին: Գործելով բաժանիք որ տիրան սկզբունքով, իմպերիալիստները երկպառակություն որոժ են ներմանում աշխատավորների շարքերում, բայց նրանց կամքին հակառակ դասակարգային շահերը իրար են մոտեցնում արար և հայ աշխատավորներին, ամբարպեզում նրանց փոխադարձ կապերը, ստեղծում հեղափոխական միասնություն ազգային անկախության, դեմոկրատիայի և խաղաղության գրոշի շուրջը: Հայ աշխատավորների մասնակցությունը արար աշխատավորության պայքարին երաշխիք է հանդիսանում արար և հայ ժողովուրդների խաղաղ ու բարեկամական համակեցությունը, նպաստում նրանց լավագույն ապագայի երաշխանների իրականացմանը:

РЕЗЮМЕ

В Сирии и Ливане проживает свыше 250 тыс. армян. Они играют значительную роль в развитии ремесел, промышленности и торговли. Армянским предпринимателям в национальном производстве Ливана принадлежит 43 проц. мелкого, 18 проц. среднего и 10 проц. крупного капитала. Солидные суммы составляют также капиталовложения армянских буржуа в различные отрасли сирийской промышленности и торговли.

Политические организации, действующие в армянской среде, имеют свои определенные национальные особенности, преследуют свои конкретные задачи и цели, но при всем этом в основном дышат арабской атмосферой. В национально-освободительном и демократическом движении этих стран, помимо армянских трудящихся, стоящих в рядах местных коммунистических партий, играют определенную роль также гичакисты, рамкавары и дашнаки.

Коммунисты Сирии и Ливана, выражая стремления рабочего класса и трудового народа, ведут антиимпериалистическую политику, борются за полную национальную независимость, широкую демократию, за окончательную победу антиимпериалистической-антифео-

дальной революции. Под знаменами коммунистической партии передовые слои трудящихся армян прошли путь героической борьбы, вписав волнующие страницы в историю развернувшегося в Сирии и Ливане национально-освободительного движения.

В политической ориентации национальных партий решительным фактором является национальный вопрос. Видя в Советском Союзе оплот свободы народов, мирного и творческого труда, где процветает и благоденствует также и армянский народ, партии гичакян и рамкавар считают залогом разрешения «армянского вопроса» победу лагеря социализма и демократии. Эта политика объективно вовлекла их в лагерь антиимпериалистических сил. Они расценивают национально-освободительные движения как закономерный результат развития колониальных и зависимых народов, как призванное к жизни законами прогресса человечества явление, которое невозможно остановить. Защищая право народов на самоопределение, они осуждают агрессивные действия империалистов в Индокитае, Корее, Вьетнаме, Египте и других странах.

Дашнакцугюн, питающий надежду на возвращение с помощью штыков империалистов своих утерянных позиций, перешел в лагерь империализма, врагов мира и мирного сосуществования народов. Дашнаки оправдывают политику создания военно-политических блоков под тем лживым предлогом, что Советский Союз и другие социалистические государства якобы угрожают независимости слаборазвитых стран.

Таким образом, в армянских общинах Сирии и Ливана существуют два фронта: антиимпериалистический и проимпериалистический. Первый, объединяющий армянских коммунистов, гичакистов и рамкаваров, выступает в рядах национально-освободительных сил этих

стран, а второй — находится на службе у империалистов. Эти два фронта действуют с 1920 года, когда Сирия и Ливан, под ярлыком мандата Лиги Наций, фактически превратились во французские колонии.

Восстание Джебель Друза в южной Сирии в 1925—1927 гг. явилось первым большим вооруженным выступлением Сирии и Ливана за национальную независимость. Трудящиеся армяне, подавляющее большинство которых составляли беженцы 1915 года, не имели возможности с оружием в руках участвовать в восстании. Однако они организовали «Революционный комитет помощи восстанию», который оказал ценные услуги восставшим, способствуя забастовочной борьбе арабских трудящихся, участвуя в обеспечении восставших крестьян оружием и медикаментами. На основе выявленных им новых материалов автор опровергает нашедшие широкое распространение в буржуазной историографии положения о том, что якобы армяне под французским знаменем выступали против восстания.

В тридцатые годы участие трудящихся армян в антиимпериалистических демонстрациях и забастовках приняло более широкий и организованный характер. По инициативе трудящихся армян был создан народный фронт армян Сирии, который действовал в тесном контакте с народным фронтом Сирии и к которому примкнули партии гичакян и рамкавар. Автор использовал новые архивные материалы о деятельности народного фронта сирийских армян. Этот фронт, разоблачая проимпериалистическую политику дашнаков, призывал армян всеми средствами помогать борьбе арабского народа за независимость.

В исследовании показано участие армян Сирии и Ливана в защите Александреттского санджака. В 1938 г., когда французские империалисты согласились передать

санджак Турции, вместе с арабами свой протест заявили и армяне. Представители сирийских армян участвовали в арабском комитете защиты Александреттского санджака, а в июле 1938 г., под покровительством председателя этого комитета Сейф ад-Дина, был проведен митинг протеста армян Дамаска. С позиции защиты санджака выступили и армяне Ливана.

В 1943—1946 гг. национально-освободительное движение Сирии и Ливана вступило в стадию мощного подъема. Под сильным нажимом выступлений народных масс французские империалисты вынуждены были уйти из этих стран. На основе богатого фактического материала, приводя свидетельства Бишара ал-Хури, Шукри Куватли, Рида Солха и других высокопоставленных государственных деятелей, автор показывает участие армян в антиимпериалистических демонстрациях и уличных боях.

К блестящим страницам послевоенной истории народов Сирии и Ливана относится совместная борьба арабских и армянских трудящихся за трудовой кодекс (1946). Эту борьбу возглавляли профсоюзы Сирии и Ливана, основную массу которых, после арабов, составляли трудящиеся армяне. Автор приводит многочисленные данные о совместной забастовочной борьбе арабов и армян против арабских и армянских промышленников. Преодоление национальной разобщенности в борьбе за трудовой кодекс явилось ярким свидетельством высокой классовой сознательности арабских и армянских трудящихся.

После второй мировой войны англо-американские империалисты приложили упорные усилия к тому, чтобы заполнить возникший в Сирии и Ливане так называемый вакуум после ликвидации французского господства. Именно эту мечту они лелеяли, когда пытались во-

влекч Сирию и Ливан в сферу деятельности планов «Великой Сирии», «Блока защиты Ближнего Востока», «Средневосточного командования», «Багдадского пакта» и «Доктрины Эйзенхауэра». В то время как господствующий класс в целях укрепления своих расшатанных позиций искал пути к соглашению с империалистами, народные массы принимали активное участие в демонстрациях и забастовках.

В исследовании приведены многочисленные факты об участии армян в этой борьбе. Особенно примечательно участие армян в восстании, вспыхнувшем в Ливане в 1958 г. Армянские коммунисты, гичакисты, рамкавары присоединились к национальному фронту, ведущему борьбу против антинародной клики Шамуна, принявшей доктрину Эйзенхауэра. В боях, происходивших в Бейруте, Триполи и горном Ливане, пали сотни армян-трудящихся.

Բ Ո Վ Ա Ն Ի Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Առաջաբան	5
Գլուխ առաջին. Հայերի մասնակցությունը Սիրիայի և Լիբանանի ազգային-ազատագրական շարժումներին 1925—1946 թթ.	13
Սիրիայի և Լիբանանի կամեոնիստական կուսակցության սկզբնավորումը: Հայ բազարական կազմակերպությունները	21
Ջերիկ Գրուզի 1925—1927 թթ. ապստամբությունը և հայերը	41
Սիրիահայ ժողովրդական նահապարհ: Ալեքսանդրեանի սանջակի պաշտպանությունը և հայերը	65
Հայ աշխատավորները հակաֆաշիստական պայքարում: Սիրիայի և Լիբանանի հայ ազգային խորհուրդը և հայրենագարձաբյուրը	79
Հայերի մասնակցությունը Սիրիայի և Լիբանանի ազգային սեկստիստական պայքարին (1943—1946 թթ.)	99
Գլուխ երկրորդ. Հայերի մասնակցությունը Սիրիայի և Լիբանանի ազգային սեկստիստական ամբապնդման համար մղվող պայքարին (1946—1958 թթ.)	104
Արար և հայ աշխատավորության համասեղ պայքարը աշխատանքային կոդեքսի համար	115
Արարների և հայերի համասեղ պայքարը անկուսակցական ինսուրեկտիվի զարգացման ուղևորների ղեկով (1946—1952 թթ.)	136
Հակակոմունիզմի հայազգի վարկածները	155
Արարների և հայերի համասեղ պայքարը Բազզադի պակարի և էլզենհաուերի զոստրիկայի ղեկով	168
Վերջաբան	191
Резюме	194

влекъ Сир-
ликой Си
«Среднево
и «Доктри
вующий к.
позиций и
народные
страстях

В исс
об участии
во участии
в 1958 г.
присоедин
борьбу пр
доктрину
те, Трипо.
шихся.

ՀՊՎԱՆՆԵՐ ԿԱԶՄԻ ԹԹԹԹԳՁԱՆ
ՕԳԱՆԵՍ ԽԱՇԻԿՈՅՈՒՇ ԵՎ ԵՐԱՆՆԵՐ

ՀԱՅՆԵՐԻ ՄԻՍՆԱԿՆԱԹՅՈՒՆԸ ՍԻՐԻՍԵՒԻ ԵՎ ԵՐԱՆՆԵՐ
ԱԶԳԻԱՅԻՆ-ՍԶՄԱՏԻՐԱԿԱՆ ԵՎ ԳԵՄՈՎԻՍԱԿԱՆ
ՇԱՐՈՒՄԻՆԵՐԻՎ,

Հաստատվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ առևկազմաօրյան սկիզբի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատ. խմբագիր Ե. Հ. Հովհաննիսյան
Հրատ. խմբագիր Ա. Ա. Հովհաննիսյան
Կազմը՝ Ա. Վ. Չաստառյանի
Տեխ. խմբագիր Է. Ս. Ավետյան
Սրբազրիչ Բ. Հ. Փազախյան

ՎՋ 06432, Հրատ. № 2790, ԵՃԵ № 1054, պատվեր 302, տպարանակ 1500
Հանձնված է արտադրության 21/XII 1966 թ., ստորագրված է տպարա-
նիան 14/II 1968 թ., տպագր. 12,5 մամուլ, պաշ. 10,2 մամուլ, Հրատ. 5,62
Վավեր. Քաղթ № 1, 84×108¹/₃₂՝ Գրքեր 74 կողմ.

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի Հրատ. տպարան,
Երևան, Փարիզամարտյան 24

БИБЛИОТЕКА
ФРИДЛИН

ՆԱԽՏՎԱՆ ԿՐԹՊԱՆՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
72	18 վ.	Խամբուհյան	Խամբուհյան
78	2 Յ.	1930	1930
103	10 վ.	Փաշնակուհյան	Փաշնակուհյան